

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР
АКАДЕМИЯСИ МИНТАҚАВИЙ БЎЛИМИ
ХОРАЗМ МАЪМУН АКАДЕМИЯСИ**

**ХОРАЗМ МАЪМУН
АКАДЕМИЯСИ
АХБОРОТНОМАСИ**

Ахборотнома ОАК Раёсатининг 2016-йил 29-декабрдаги 223/4-сон қарори билан биология, қишлоқ хўжалиги, тарих, иқтисодиёт, филология ва архитектура фанлари бўйича докторлик диссертациялари асосий илмий натижаларини чоп этиш тавсия этилган илмий нашрлар рўйхатига киритилган

2019-3/2

**Вестник Хорезмской академии Маъмуна
Издается с 2006 года**

Хива-2019

	ТАҲРИР ҲАЙАТИ:	МУАССИС
АХБОРОТНОМА 2006-ЙИЛДАН ЧОП ҚИЛИНИБ БОШЛАГАН	АБДУЛЛАЕВ Икрам, б.ф.д.	Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси минтақавий бўлими – Хоразм Маъмун академияси
	АБДУЛЛАЕВ Баҳром, ф-м.ф.д.	Бош муҳаррир Икрам Абдуллаев
	АБДУЛЛАЕВ Равшан, тиб.ф.д.,проф.	Бош муҳаррир ўринбосари Ҳасанов Шодлик
	АБДУҲАЛИМОВ Баҳром, т.ф.д.,проф.	Ўзбекча матн муҳаррири Рўзметов Дилшод
	АХМЕДОВ Муҳаммад, арх.ф.д.	Русча матн муҳаррири Ҳасанов Шодлик
	БОБОЖОНОВ Мақсуд, т.ф.д., проф.	Инглизча матн муҳаррири Мадаминов Руслан
	ДАВЛЕТОВ Санжар, тар.ф.д.	Ламерс Жон
	ДУРДИЕВА Гавхар, арх.ф.д.	Техник муҳаррир Артикбаева Гулистон
	ИБРАГИМОВ Бахтиёр, к.ф.д., акад.	Мусахҳиҳ Абдулла Ўрозбоев
	ИБРАГИМОВ Назар, к/х.ф.д., проф.	ТАҲРИРИЯТ МАНЗИЛИ 220900, Хива, Марказ-1 Тел/факс: (0 362) 375-70-01 E-mail: mamun-axborotnoma@academy.uz (+998) 93-569-16-70
АХБОРОТНОМА БИР ЙИЛДА ОЛТИ МАРТА НАШР ҚИЛИНАДИ	ИСҲОҚОВ Мирсодик, т.ф.д.	Ахборотнома Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлиги Хоразм вилоят бошқармасида рўйхатдан ўтган
	ҚОДИРОВ Шавкат, к/х.ф.н.	ГУВОҲНОМА № 13-023
	ЛАМЕРС Жон, к/х.ф.д., проф.	Теришга берилди: 20.05.2019 Босишга рухсат этилди: 04.06.2018. Қоғоз бичими: 60x84 1/8. Адади 35. Ҳажми 5,0 б.т. Буюртма: № 11-Т
	Майкл С. Энжел, б.ф.д., проф.	Хоразм Маъмун академияси босмаҳонасида чоп этилди. Хива, Марказ-1
	МИРЗАЕВ Сирожиддин, ф-м.ф.д., проф.	ISSN 2091-573 X
	РАҲИМОВ Раҳимбой, т.ф.д., проф.	Нашр учун масъул Ш. Ҳасанов
	РЎЗИБОЕВ Рашид, тиб.ф.д., проф.	
	РЎЗИМБОЕВ Сапарбой, ф.ф.д., проф.	
	РЎЗМЕТОВ Бахтиёр, и.ф.д., проф.	
	САДУЛЛАЕВ Азимбой, ф-м.ф.д., акад.	
САЛАЕВ Санъатбек, и.ф.д., проф.		
САФАРОВ Каримжон, б.ф.д., проф.		
СОБИРОВ Ражаббой, фарм.ф.д., проф.		
2019 3/2(53)	ЎРАЗБОЕВ Ғайрат, ф-м.ф.д.	
	ЎРОЗБОЕВ Абдулла, ф.ф.н.	
	ҲАЖИЕВА Мақсуда, фал.ф.д.	
	ҲАСАНОВ Шодлик, к.ф.н.	

МУНДАРИЖА

ИҚТИСОДИЁТ ФАНЛАР

Mamadayurova Sh.M., Ibragimov S.B. Natural monopolies as a unique form of imperfect competition market organization	4
Umarov S.S. The role of innovation in the development of market economy	6
Нуриббетов Р.И., Султанов А.С. Уй-жой коммунал хўжалиги ташкилотларида сифат менежменти тизимини жорий этиш муаммолари	8
Нуриббетов Р.И., Султанов А.С. Уй-жой фондини бошқаришнинг хорижий тажрибаларидан республикада фойдаланиш истиқболлари	15
Обидов С.М. Миллий корхоналарни инновацион ривожлантиришда инновацион жараёнларни бошқаришнинг роли	23
Садуллаев А. Минтақаларда туризм инфратузилмасини ривожлантиришнинг айрим масалалари	26

ТАРИХ ФАНЛАРИ

Kamalova F.Q. History of modernization of agriculture in Uzbekistan (1992-2017)	30
Turdiyev B.S., Boltayev Sh.Sh. Konstitutsiya va ma'naviyat hayot uyg'unligi	32
Джанобилова М.К. Толерантность как часть традиционной культуры	35
Джураева С. Зиёратгоҳларда аҳоли бажарадиган маросим ва амаллар	37
Жўраева Н.О. Бухоро шаҳри тарихий топографиясининг шаклланишида муқаддас зиёратгоҳларнинг ўрни	41
А. Носирова Диний ксенофобиянинг тарихий илдизлари (XVI аср Франция мисолида)	44
Қодиров Ж.Қ. Хоразмда пахса-хом ғишт бинокорлиги усуллари ва меъморчиликнинг вужудга келиши масаласи	48
Қурбанова Ш.Ж. Ўзбекистонда фан, таълим ва маданият ривожиди Шароф Рашидовнинг ўрни	52
Нурматов А.Р. Қадимги Фарғона тарихи тарихшунослиги ҳамда ўзаро алоқалари ҳақида айрим мулоҳазалар	58
Сотиболдиев Ғ.О. Туркистонда ижтимоий-иқтисодий вазият: Россия субъектлари ваколатхоналари фаолияти	60
Турсунов Р.Н. XX аср бошларида Туркистондаги ижтимоий-иқтисодий жараёнларни ёритишда “Садои Туркистон” газетаси муҳим тарихий манба сифатида	62
Хусаинбекова Г., Махмудова Н. Зардушт - юксак ахлоқ ва комил инсон тимсоли ..	69

ФИЛОЛОГИЯ ФАНЛАРИ

Abduvasikova D.Dj. The difficulty of translating english phraseological units in the uzbek language	73
Xudoyorov O.T. Modern information-communication technologies in the foreign language	74
Yo'ldoshova U.B. Chet tillarini CEFR talablarining muhim elementlari bilan o'rganish	76
Асқарова Ш.К. Ўзбек ва инглиз тилларида сўз такрори билан боғлиқ фонографик воситалар	79
Кахарова И.С. Чарлз Стрикленд образиди Паул Гоген тимсоли	82
Якубов М.К. “Инглиззабон адабиётда Амир Темур сиймоси” илмий тадқиқотининг долзарблиги ҳақида	84

ИҚТИСОДИЁТ ФАҲЛАРИ

UDK 334.723

**NATURAL MONOPOLIES AS A UNIQUE FORM OF IMPERFECT COMPETITION
MARKET ORGANIZATION**

Sh.M. Mamadayupova, senior teacher, Tashkent Institute of Finance, Tashkent
S.B. Ibragimov, student, Tashkent Institute of Finance, Tashkent

Annotatsiya. Maqolada respublikadagi tabiiy monopoliyalarni davlat tomonidan tartibga solishning ustuvor yo'nalishlari va mexanizmlari hamda tartibga solishdan voz kechish masalalari tadqiq etilgan.

Kalit so'zlar: tabiiy monopoliya, monopolizm shakllari, to'siqlar, davlat tomonidan tartibga solinishi, tarmoq infratuzilmasi.

Аннотация. В статье исследуются приоритетные направления и механизмы государственного регулирования естественной монополии, и вопросы отказа от регулирования.

Ключевые слова: естественная монополия, формы монополизма, барьеры, государственное регулирование, инфраструктурные отрасли.

Abstract: Priority directions and mechanisms of state regulation of natural monopolies and issues of deregulation were considered in the article.

Key words: natural monopolies, forms of monopoly, restrictions, state regulation, infrastructure sectors.

In the economic literature there is an opinion that monopoly is an extreme form of competitive market structure, the opposite of perfect competition.

Currently, the economy has a tendency to restructure large firms, including monopolies, because in order to survive in the new economic conditions, to develop and function stably, the company simply needs such an incentive as competition. Competition contributes to the growth of innovative activity of enterprises, sets the dynamics of economic development. The role and place of natural monopolies in the economic system of the state is determined by the functions they implement, among which it should be highlighted: the budget and the structure-forming, reproduction and stabilizing. In addition, the subjects of natural monopolies, making up the production infrastructure of the republic, ensure the effective functioning and reproduction of the economic system. Consequently, the problem of the development of natural monopolies is of a national nature and characterizes the strategy of sustainable growth of the national economy [1].

The strengthening of globalization processes and the increasing role of the innovation component significantly complicate the self-regulatory market opportunities. Even in the case of its reaction to the disproportions arising in the national economy, this, as a rule, takes place with considerable delay, which is accompanied by fluctuations in the level of production and rising prices. It was precisely to these processes that the state should have an adequate response, aimed at minimizing possible negative consequences [2].

Natural monopolies differ significantly in terms of operating conditions and financial condition, due to the differential impact on them of external and internal conjuncture. As a result, some subjects have chronic unprofitability due to imperfect technological processes and high depreciation of fixed assets, as well as low performance due to lack of competition. Others have a high rate of return. The natural monopolies of the republic are characterized by special negative forms of monopolism, which are practically not found in countries with market economies, which are characteristic mainly of CIS countries. These include the establishment of barriers to consumer access to manufactured products, such as, for example, charges for connecting to energy, plumbing and sewage networks. Another form of monopolism is the imposition of additional services on the consumer, an example of which is the mandatory installation of individual meters on gas and water. Further, it is necessary to single out such a specific form of domestic monopolies as disabling the

access of individual consumers and groups of consumers to the benefit they receive, which they suffer along with unscrupulous users who delay payments and users who have no debts.

A comprehensive analysis of the country's passed stage of development, the changing conjuncture of the world economy in the context of globalization and increasing competition require the development and implementation of radically new ideas and principles for further sustainable and advanced development of the republic. Based on this, the priorities of antitrust regulation in Uzbekistan are: ensuring the economic security of the republic by achieving sustainable economic growth, price stability and economic freedom of business entities, as well as increasing the level of employment of the population. All this will make it possible to establish and subsequently observe a balance of interests of society, the state and natural monopolies.

The basis of antitrust regulation in Uzbekistan is a set of legislative and regulatory acts that were adopted during the entire period of market reforms, with the additions and changes made to them. They are replenished with law enforcement practices and regulatory documents of the State Committee of the Republic of Uzbekistan for the Promotion of Privatized Enterprises and the Development of Competition, which is entrusted, along with other priority areas of activity, to the implementation of antitrust policy and the development of competition. Before starting to develop a strategy for reforming natural monopolies, it is necessary, first of all, to deal with the conceptual apparatus of this institution, to clarify its role and place in the national economy. The current legislation defines, under a natural monopoly, the state of the commodity market, where, due to technological peculiarities, it is impossible or economically inexpedient to create competitive conditions to meet the demand for a certain type of goods. At the same time, this interpretation absolutely does not reflect the fact that its subjects perform a system-forming function in the national economy, while remaining leading taxpayers [3].

From an institutional point of view, natural monopoly is defined as an institution that ensures the functioning of the national economy in sectors where a competitive market satisfies socially significant needs less effectively than a monopolized one.

In Uzbekistan, government regulation of the activities of natural monopolies is established in the following areas:

- transportation of oil, oil products and gas through the pipeline;
- production and transportation of electric and thermal energy;
- rail transportation, considering the use of railway infrastructure;
- public postal services;
- plumbing and sewer service;
- air navigation services, ports and airports.

It is necessary to take into account the fact that the mechanisms for regulating natural monopolies in various countries are quite different due to the existing features of the development of the business environment. This in turn makes it difficult to choose a model of reform, due to the difficulties caused by the fall in world prices for energy and mining raw materials and the difficulty of attracting foreign investment to modernize technological processes. Consequently, the constant rise in prices for the services of the infrastructure of natural monopolies to ensure the effectiveness of its operation is constrained by the need to ensure the sustainable development of the national economy and human capital, as well as the competitiveness of domestic producers in the foreign and domestic markets [4].

The use of innovative infrastructure management mechanisms necessitates not only the separation of natural monopolies from the competitive sphere, but also the obtaining from regulators by all organizations of consumers of their services reliable and comprehensive information on the structure of producer prices and their related suppliers. The regulatory base for managing natural monopolies infrastructure should be social standards and technological standards, a stable legislatively fixed tool for determining tariffs, tax incentives for resource and energy saving.

REFERENCE:

1. Указ Президента Республики Узбекистан №УП-4947 от 7.02.2017 г. «О стратегии действий по дальнейшему развитию Республики Узбекистан» // Собрание законодательства Республики Узбекистан, 2017, №6, -С.70.
2. Закон Республики Узбекистан № 398-І от 24.04.1997 г. «О естественных монополиях» (Новая редакция). // Ведомости палат Олий Мажлиса Республики Узбекистан, 1999, №9, -С.212.
3. Стиглиц Дж. Экономика государственного сектора. - М.: Изд-во Моск. ун-та.: «ИНФРА-М», 1997. - С.180.
4. Druker P. The Post-Capitalist Society. New post-industrial wave in the West. The anthology. / Under the editorship of V.L. Inozemtsev. - М., 1999.

UDK 338.2

THE ROLE OF INNOVATION IN THE DEVELOPMENT OF MARKET ECONOMY

Umarov S.S., assistant professor, The State Conservatory of Uzbekistan, Tashkent

Annotatsiya. *Ushbu maqolada iqtisodiyotning zamonaviy ilmiy va nazariy rivojlanishi yozilgan. Hozirgi sharoitda innovatsion siyosat, innovatsiya va investitsiya strategiyasining kontseptual asoslarini, bilim va innovatsion rivojlanishga asoslangan yangi iqtisodiyotni rivojlantirish imkonini beradi.*

Kalit so'zlar: *innovatsiya, ilm-fan, innovatsion yo'l, investitsiyalar, milliy bozor, ilmiy va texnik salohiyat.*

Аннотация. *В данной статье освещены современные научные и теоретические разработки экономики. Таким образом, инновационная политика позволяет нам сформулировать концептуальные основы инновационной и инвестиционной стратегии развития новой экономики, основанной на знаниях и инновационных разработках.*

Ключевые слова: *инновации, наука, инновационный путь, инвестиции, национальный рынок, научно-технический потенциал.*

Abstract: *This article describes the modern scientific and theoretical developments of economy. So innovation policy that allows us to formulate the conceptual foundations of innovation and investment strategy for the development of a new economy based on knowledge and innovative developments.*

Key words: *innovation, science, innovation path, investments, national market, scientific and technical potential.*

Under the conditions of globalization of the economy, the dependence of national economies on the world market and the factors determining its development significantly increases. The scientific and technical potential is developing at an accelerated pace and the intellectualization of the main factors of production is increasing. Today, most countries of the world set themselves the task of transition to an innovative economy based on knowledge, and in which the creation, transfer and use of the results of scientific and technological activity are the main conditions for sustainable economic growth. Therefore, in the sovereign Uzbekistan, from the first days of independence, great attention is paid to the development of national science, leading scientific schools and innovative research. These processes are regulated at the legislative level, which can be seen in the example of a number of decrees and resolutions of the first President of the Republic of Uzbekistan, I.A.Karimov and the relevant government decrees adopted in the field of innovative development.

Uzbekistan is consistently moving on to an innovative path of development, which is impossible without the widespread introduction into the production of new technologies and high-tech products, developed, among other things, by our scientists. A powerful stimulus for the further development of innovation activity in the republic was the Decree of the President of the Republic of Uzbekistan dated July 15, 2008 No. PP-916 "On additional measures to stimulate the introduction of innovative projects and technologies into production" [1,2].

Today, as world experience shows, there is no alternative to the innovative path of development. The creation, introduction and wide distribution of new products, services of technological processes are becoming key factors of economic growth, increase of economic efficiency and competitiveness of enterprises. Modernization of the economy, declared one of the main objectives of the macroeconomic policy of our state, involves overcoming the country's accelerating technological lag behind world innovation leaders. Innovation is becoming an inherent characteristic of the modern economy, it applies equally to states and their communities, and to individual companies. Innovative orientation is an imperative not only of today, but also of the near future of human activity in any sphere. For our country today, the transition to an innovative type of economic development, which requires the full disclosure of the national scientific and technical potential, is particularly relevant.

In the context of modernization of the national economy and society of Uzbekistan, regardless of the form of ownership and economic conditions, the state becomes the main entity interested in the stable development and improvement of the system of general and vocational education. This process, carried out with the aim of staffing the course of modernization of the national economy, plays a special role as a reliable factor for stable economic growth [3].

The formation of the Republic of Uzbekistan as an independent state takes place in the context of growing interaction of the national economies of the countries. Such trends against the background of world development bring to the fore the problems of countries using their competitive advantages. The most important competitive advantage in modern conditions is the level of innovation development and their effective application in the socio-economic development of the country. It is this factor that decisively determines the role and place of a country in the world community, the standard of living of the people and ensuring national security. Innovative updating and development of the economy is today the main priority of the development of the Republic of Uzbekistan. How successfully the mechanism for realizing the achievements of scientific and technological progress in market economic conditions will be shaped will determine the further development of the country's production sphere, its integration into the world economic community and, ultimately, the passage of economic reforms themselves. The "Concept of Innovative Development of the Republic of Uzbekistan for 2012-2020" noted that only on the basis of ensuring the effective functioning of the national innovation system (NIS), Uzbekistan should become part of the global innovation system of the world [4, 5].

The innovation system of the Republic of Uzbekistan currently includes:

1) the reproduction of knowledge, by conducting fundamental and exploratory research in the Republican Academy of Sciences, other academies of science with state status, as well as in universities of the country;

2) carrying out applied research and technological developments in state scientific centers of the country and scientific organizations of industry; introduction of scientific and technical results in production;

3) industrial and agricultural production of competitive innovative products;

4) training in organization and management in the field of innovation.

In innovative development, it is focused not only on the development, but on the adoption of new innovative technologies, their improvement, distribution and introduction into production. The state innovation economy is formed evolutionarily on the basis of the conceptual foundations of the design, development, creation and implementation of innovative technologies by business entities. Innovative activity of enterprises and organizations plays a major role in the implementation of the main goals of economic development of the republic. These goals are related to improving the competitiveness of the economy and the well-being of the population. Of course, the measures being taken by the leadership of Uzbekistan to build modern production facilities, modernize and innovate, technologically re-equip industries and sectors of the national economy, to widely introduce the results of research and development in industrial production will contribute to the innovative development of our country. The successes that will be achieved thanks to the large-

scale and purposeful work carried out in Uzbekistan in innovative areas open up the way for our republic to an innovative economy, which is a strategic direction for the development of the world economy in the 21st century.

REFERENCE:

1. Gulyamov S.S., Abdullaev A.M. et al. Innovative potential and its influence on the competitive development of a country's economy (theoretical and methodological aspects) . - T.: Science and technology, 2016 - 884 p.
2. Abdullaev A.M. and others. Sustainable economic development of Uzbekistan in conditions of globalization. - T.: Science and technology, 2016.
3. Management of innovative projects / Ed. V.L. Popova. - M.: INFRA, 2009.
4. Baldina K.V. Investments: system analysis and management. - M.: Dashkov & Co. Corporation. 2012-288 p.
5. Soxadaliyev A. M., Soxadaliyev B. A. Location of small business and private business in the country's economic development // Экономика и социум. – 2018. – №. 2. – С. 65-67.

ЎУК: 65.014.1

УЙ-ЖОЙ КОММУНАЛ ХЎЖАЛИГИ ТАШКИЛОТЛАРИДА СИФАТ МЕНЕЖМЕНТИ ТИЗИМИНИ ЖОРИЙ ЭТИШ МУАММОЛАРИ

Р.И. Нурибегов, профессор, Тошкент архитектура-қурилиш институти, Тошкент
А.С. Султанов, таянч докторант, Тошкент архитектура-қурилиш институти,
Тошкент

Аннотация. *Мазкур мақолада уй-жой коммунал хўжалиги соҳаси корхона ва ташкилотларида замонавий сифат менежменти тизимини жорий этиш вазифалари ва уларни ҳал қилиш йўллари ҳақида фикрлар юритилади.*

Калит сўзлар: *сифат менежменти, сифат менежменти тизими, сифат менежменти тамойиллари, ISO стандартлари, умумий сифат менежменти (TQM), уй-жой коммунал хўжалиги, уй-жой коммунал хизматлари сифати, уй-жой коммунал хўжалиги хизматлари бозори, инновацион лойиҳа.*

Аннотация. *В данной статье рассматриваются вопросы внедрения современных систем менеджмента качества на предприятиях и организациях жилищно-коммунального хозяйства и пути их решения.*

Ключевые слова: *менеджмент качества, система менеджмента качества, тенденции менеджмента качества, стандарты ISO, общий менеджмент качества (TQM), жилищно-коммунальное хозяйство, качество жилищно-коммунального хозяйства, рынок услуг коммунально-жилищного хозяйства, инновационный проект.*

Abstract: *This article discusses the issues of implementation of modern quality management systems in enterprises and organizations of housing and communal services and their solutions.*

Key words: *Quality management, quality management system, quality management trends, ISO standards, total quality management (TQM), housing and utilities, housing and utilities quality, housing and utilities services market, innovative project.*

Бугунги кундаги глобаллашган бозор шароитида фаолият юритиш сифатни бошқариш муаммосига янгича нигоҳ билан қарашни талаб қилади. Ривожланган рақобатчилик муҳити ўз навбатида маҳсулот ва хизматлар сифатини доимий ошириб боришни талаб этган ҳолда маҳсулот ишлаб чиқарувчи ва хизматлар кўрсатувчиларнинг рақобатбардошлигини аниқлайди.

Замонавий жамиятда сифат тушунчаси кўпинча амалий (талабларни ва кутишларни қондириш) ва техник (талаблар ва кутишларлар билан боғлиқ бўлган объектлар тавсифи йиғиндиси) жиҳатлар сифатида қаралади. Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, дастлаб сифатни бошқариш усуллари қўллаш саноатда кенг тарқалди. Лекин ҳозирги вақтда ISO 9000 халқаро стандартлар сериясига мувофиқ сифатни бошқариш фалсафаси ва уни таъминлаш меъёрлари ишлаб чиқариш тармоқларидан ташқари хизматлар кўрсатиш соҳасига кирувчи – соғлиқни сақлаш, туризм, таълим ва ҳ.к. ларда қўлланилмоқда.

Сифат менежменти аниқ тамойил ва концепцияларга, уларни ҳаётга татбиқ этишнинг амалий моделларига таянади. Хозирги кунда энг кўп тарқалган сифат менежменти модели бу – 9000 сериясидаги ISO халқаро стандартлар модели ҳисобланади.

ISO (International Organization for Standardization) – бутун дунё бўйича Халқаро стандартларни ишлаб чиқувчи ва қайта ишловчи ташкилот бўлиб, Бирлашган Миллатлар Бош Ассамблеяси таркибида фаолият кўрсатади.

Бу ташкилот бошқарув органи Швецариянинг Женева шаҳрида жойлашган бўлиб, ўз фаолиятини 1948-йили бошлаган. Хозирги кунда 170 га яқин давлат миллий стандартлаштириш институтларини ўзида бирлаштирган ҳолда у халқаро стандартларни, шу жумладан, 9000-туркумидаги стандартларни ҳам ишлаб чиқиш билан шуғулланади.

ISO стандартларидаги умумий сифат менежменти (TQM) “корхонанинг барча бўлимлари ва бўлинмаларини қамраб олувчи сифат менежментини амалга ошириш бўйича, жараёнларни, усулларни ва воситаларни таркибий ташкил этиш” сифатида аниқланади.

Сифат менежментининг замонавий моделлари асосида умумий сифат менежменти (Total Quality Management), TQM тамойиллари ва жараёнли ёндашув ғояси ётади. Айнан ушбу ёндашувлар ҳар бир ходим ва раҳбар фаолиятда ўзининг аксини топиши лозим.

Бошқаришга жараёнли ёндашув - пайдо бўлган муаммоларни бир мунча оператив ҳал этишга ва натижага таъсир этишга имкон беради.

Функционал ёндашувдан фарқли ўлароқ жараёнларни бошқариш ҳар бир бўлинманинг ишига эътиборни қаратишни эмас, балки бутун ташкилот ишлари натижаларига қаратишга имкон беради.

Жараёнли ёндашув ташкилот тузилмаси тушунчасини ўзгартиради. Бунда асосий элементлар жараён ҳисобланади. Жараёнли ёндашув тамойилларидан бирига мувофиқ ташкилот бўлинмалардан эмас, балки жараёнлардан иборат бўлади. Бундан хулоса чиқарадиган бўлсак, қачонки жараёнлар самарали амалга ошса, натижа самараси ҳам ошади.

Умуман олганда, “Сифат” тушунчаси охириги ярим асрда ўз ривожланиш йўлини қуйидагича босиб ўтди:

ўтган асрнинг 60 йилларидан товарлар сифатига йўналтирилганликка;

80 йилларгача сифатни бошқариш тизими ривожланишига йўналтирилганликка;

хозирги кунда инсон сифатини, таълим сифатини, интеллектуал ресурслар сифатига йўналтирилганликка.

Сифат менежменти тизими (СМТ) - сифатга умумий раҳбарлик қилиш учун зарур бўлган ташкилий тузилмалар, услублар, жараёнлар ва ресурсларнинг йиғиндиси ҳисобланади [7]. У ҳар қандай ташкилотнинг ички ва ташқи бозорлардаги рақобатбардошлигини доимий равишда яхшилашга йўналтирилган фаолияти бўлиб унинг бозордаги рақобатбардошлигини белгилайдиган ташкилот менежменти тизимининг муҳим қисми ҳисобланади.

Сифат менежменти ташкилотни сифатга йўналтирилган тарзда бошқариш ва раҳбарлик қилиш бўйича мувофиқлаштирилган фаолият [3].

Сифат менежменти тизими (СМТ) ни ишлаб чиқиш ва жорий этиш – бу корхона фаолиятининг турли жавҳаларига ҳужжатлар алмашинуви, ходимларни бошқариш, ишлаб чиқариш тизимости, ички коммуникациялар, стратегик бошқаришнинг тизимости, логистика тизимости, сотув тизимости ва маҳсулотни сотишга тааллуқли бўлган комплекс ишлардир. Шу сабабли сифат менежменти тизимини ишлаб чиқиш ва жорий этиш бу жуда меҳнат сиғими юқори ва узоқ жараён бўлиб, қоидага кўра бир неча босқичларда амалга оширилади: корхонадаги мавжуд вазиятни таҳлил этиш ва ходимларни ўқитиш; ҳужжатларни ишлаб чиқиш ва ходимлар ишларининг ўзгариши; сифат менежментининг ички аудитини амалга ошириш [8].

Замонавий ёндашувларга мос ҳолда сифат менежменти тизими сифат менежментини тўлиқ ҳажмда амалга оширишга имкон берувчи қатор компонентларнинг мавжудлигини ўзида акс эттиради (1-расм).

1-расм. СМТнинг асосий компонентлари

Уни ҳар гал янада юқорироқ даражада такрорланувчи ҳамда ўзида сифат соҳасида ташкилот сиёсатини ва мақсадларини ишлаб чиқиш, сифатни режалаштириш, сифатни бошқариш, сифатни таъминлаш ва сифатни яхшилашни намоён этадиган узлуксиз жараён(цикл) сифатида тасаввур этиш мумкин.

Ўзаро ҳурмат ва шериклик ва уни доимо яхшилаб, такомиллаштириб бориш тамойилларига асосланган ҳамкорликдаги меҳнат сифат менежментининг моҳиятини ташкил этади. Лекин сифат менежменти шиор эмас, балки иқтисодиёти ривожланган мамлакатлардаги энг яхши ташкилотларда синовдан ўтган тамойил ва воситалар тизими, инсоният тарихи давомида йиғилган ноёб тажриба ҳисобланади. Шундай қилиб, ҳар бир ташкилот сифат менежменти тизимини ташкил қилиш, зарур ресурслар билан таъминлаш ва бошқариш жараёнини қамраб олган комплекс тизим ҳисобланади.

Амалиётда сифат менежментига бўлган ёндашувлар босқичларининг ва уни таъминлашда қўлланиладиган воситаларнинг йиллар мобайнида ривожланиб ва мукаммаллашиб борганлигини кўришимиз мумкин (1-жадвал).

Ҳар қандай замонавий иқтисодиётнинг асосий секторларидан бири ҳисобланувчи уй-жой коммунал хўжалигида замонавий сифат менежменти тизими элементларини самарали жорий қилиш ва уни такомиллаштириб бориш бугунги кундаги муҳим вазифалар сирасига киради. Тез ўзгарувчан ва кучли рақобатчилик шароитида коммунал хизматларни сифатли ва аҳоли учун қулай тарзда тақдим этишга замонавий сифат менежменти тамойилларини қўллаш орқалигина эришиш мумкин.

Уй-жой коммунал хизматларининг (УЖКХ) сифатини бошқариш (сифат менежменти) истеъмолчиларга кўрсатиладиган хизматларнинг техник ва санитария талабларига мувофиқлиги, ишончлилиги ҳамда хавфсизлиги устидан давлат ва ички ишлаб чиқариш назорат тизимини ўзида акс эттиради [1]. Ушбу йўналишнинг аҳамияти уй-жой коммунал соҳасида эндигина амалга оширила бошланди ва шунга мувофиқ инновацион лойиҳалар

hozirgacha juda cheklangan darajada rivojlanmoqda. Ushbu holat birinchi navbatda muammoning sezilarli darajada yangiligi, ikkinchidan, soxadaги ходимларнинг малака даражаси ва учинчидан, ушбу тизимларни яратиш, амалга ошириш ва ишлатиш учун жуда катта харажатлар талаб этилиши билан боғлиқ.

1-жадвал

Сифат менежментига бўлган эволюцион ёндашувлар босқичларининг мазмун-моҳияти*

Босқич номи	Маҳсулотлар/хизматларни тайёрлаш жараёнлари билан вақтинчалик алоқа	Қўлланиладиган воситалар
Сифат назорати	Маҳсулот ишлаб чиқарилгандан кейин амалга ошириладиган хатти-ҳаракатларни қамраб олади	Тайёрланган маҳсулот сифатини назорат этишга имкон берувчи усулларни ўз ичига олади
Сифатни бошқариш	Маҳсулот/хизматни ишлаб чиқаришгача, и/ч даврида ва кейин амалга ошириладиган хатти-ҳаракатларни қамрайди	Маҳсулотни тайёрлаш жараёнида сифатни бошқаришга имкон берувчи усулларни қўллайди
Сифатни таъминлаш	Маҳсулот/хизматни ишлаб чиқаришгача, и/ч даврида ва кейин амалга ошириладиган хатти-ҳаракатларни қамрайди	Сифатни кафолатловчи усулларни қўллайди
Умумсифат менежменти	Фаолиятнинг барча йўналишларида доимий равишда амалга ошириладиган хатти-ҳаракатларни қамраб олади	Истеъмолчилар кутаётган талабларни қондириш мақсадидаги фаолиятнинг барча йўналишларини тўхтовсиз яхшилашга имкон берувчи барча усулларни қўллайди

* Муаллифлар томонидан тизимлаштирилган

Тадқиқотларнинг кўрсатишича, уй-жой коммунал хўжалиги соҳасида сифат менежменти тизимини қуйидаги учта асосий йўналишлар бўйича жорий этиш тавсия этилади:

1. Раҳбариятнинг жавобгарлиги. Раҳбарият сифат соҳасида ва истеъмолчилар эҳтиёжларини қондириш борасидаги сиёсатни ишлаб чиқишда масъулиятни ўз зиммасига олади. Мазкур сиёсатни амалга ошириш муваффақияти сифат менежменти тизимини яратишга ва самарали фаолият юритишига бўлган эътиборга боғлиқ бўлади.

2. Ресурслар. Раҳбарият сифат менежменти тизимини жорий этиш ва сифат соҳасида мақсадларга эришиш учун зарур бўлган ресурслар (моддий, молиявий, инсон, вақт ва ҳ.к. лар) ни таъминлаши лозим.

3. Сифат менежменти тизими тузилмаси. Ташкилот сифат менежменти тизимининг иш ҳолатида бўлиши учун хизматлар сифати соҳасида қабул қилинган сиёсат ва мақсадларни амалга ошириш воситаси сифатида хужжатлаштиришларни расмийлаштириши, жорий этиши ва қўллаб-қувватлашни йўлга қўйиши лозим. Сифат тизими элементлари хизматлар сифатига таъсир этувчи барча жараёнларни таъминлаши ва мос бошқарув механизминини шакллантириши зарур.

Шуни таъкидлаб ўтиш лозимки, уй-жой коммунал хизматлар истеъмолчиларининг қониққанлиги фақатгина юқорида санаб ўтилган асосий жиҳатларнинг ўзаро бир-бирига ҳамоҳанг тарзда хатти-ҳаракатлари асосидагина таъминланиши мумкин. Айнан шу тариқа уй-жой коммунал хизматлар сифатига бўлган янги ёндашув анъанавий ёндашувдан фарқ этади.

Тадқиқотларнинг кўрсатишича Уй-жой коммунал хўжалиги соҳаси ташкилотларида самарали сифат менежменти тизимини жорий этиш ўз навбатида қуйидагиларни амалга ошириш учун кенг имкониятлар яратади:

хизмат кўрсатиш жараёнини оптималлаштириш ва истеъмолчиларнинг қониққанлик даражасини ошириш;

унумдорлик, самарадорликни ошириш ва харажатларни қисқартириш;

рақобатчиликдаги устуворликларга эга бўлиш;

ходимлар малакалари ва кўникмаларини ривожлантириш;

ходимларнинг уй-жой коммунал хизматлар сифатини ошириш ва истеъмолчилар талабаларини қондириш борасидаги манфаатдорлигини рағбатлантириш.

Бир қатор муаллифлар томонидан олиб борилган илмий изланишлар натижаларига кўра ҳозирги даврда соҳада сифат менежментини яратиш борасида пайдо бўлаётган қатор муаммоларга алоҳида эътибор қаратиш лозим [4,2,5,6,10,].

Бунда асосий (биринчи) муаммо-ташкилий-методик муаммо. Унинг мазмун-моҳияти бир томондан уй-жой коммунал хўжалиги корхоналари ташкилий тузилмаларида, умумий корпоратив маданиятида, менежмент услуги ва усулларида, қисман кўрсатаётган хизматлар ассортиментинида жиддий ўзгариришларни талаб этади. Бошқа томондан сифатни таъминлаш мақсадида ISO стандартини қўллаш, бунда “Нима қилаётган бўлсанг хужжатлаштир, нимани хужжатлаштирсанг бажар” тамойилига таянади. Агарда мазкур тамойил бузилса сифат менежменти тизими ўзининг назорат қилинадиган қобилиятини йўқотади, амалда назоратчи (аудитор, ревизор) фақатгина хужжатларнинг реал хужжатлаштирилган процедураларга мослигини текширишади холос. Ушбу ўрганишларда аниқланишича, 70 фоиз раҳбарлар ва мутахассислар ташкилий-методик ёрдамни таълим муассасасалари ҳузуридаги ўқув марказлари беришади деб ҳисоблашишса, 30 фоизи бошқа ташкилотлар беришлари керак ҳисоблашган.

ISO стандартларини жорий этиш йўлидаги иккинчи муаммо сифатни таъминлаш масалалари бўйича йирик олим-мутахассислар Д.Джуран (85-15 фоиз) ва Э.Деминг(96-4 фоиз) қоидаларини бажармаслик бўлиши мумкин [12]. Масалан, Дж.Джуран фикрича, сифат муаммоларига 85 фоиз тизим сабаб бўлса, қолган 15 фоизга ижрочилар сабаб бўлишади. Замонавий сифат менежментининг отаси ҳисобланадиган Э.Деминг ушбу қоида янада такомиллаштирган, унинг таъкидлашича 96 фоиз сифат муаммолари-тизимнинг жавобгарлиги, қолган атиги 4 фоиз эса ижрочилар ҳиссасига тўғри келади.

Деминг ёндашувининг моҳияти куйидагича, паст самарадорлик ва ёмон сифатнинг сабаби аксарият ҳолларда ходимларда эмас, балки тизимда. Шундай экан, ишлаб чиқариш натижаларини яхшилаш учун раҳбарлар тизимнинг ўзига ўзгартиришлар киритишлари керак бўлади. Масалан у ўзининг асосий эътиборини куйидагиларга қаратган:

- стандартлардан чекинишлар ҳақида статистик ахборотларни йиғишнинг зарурлигига;
- жараёнлар ва компания маҳсулотларидаги четга чиқишларнинг камайишига;
- четга чиқишларнинг сабабларини излаш, таҳлил этиш ва бартараф этишга.

Бугунги кундаям Эдвард Демингнинг 14 тамойиллари бутун дунё бўйича сифатни бошқаришнинг асосий тамойиллари бўлиб ҳисобланди.

Ушбу муаллифлар сифат учун жавобгарликнинг катта қисмини бошқарув тизимига ва унинг яратувчиларига юклашади. Масалан, Россияда вазият деярли тескари – номувофиқларнинг асосий улуши ижрочиларга тўғри келади. Уй-жой коммунал хўжалиги ташкилотлари учун ушбу нисбат тахминан 50:50 га тенг [8]. Фикримизча, бизнинг республикамизда ҳам ҳолат деярли бир хил бўлиб баъзан коммунал хизмат кўрсатишлар сифатини таъминлаш борасида ходимлар (ижрочилар) нинг масъулиятсизлиги сабабли сифат пасайиб кетади.

Учинчи муаммо – уй-жой коммунал хизматлар соҳаси асосларининг ISO стандартларида баён этилган тамойилларга мос келмаслиги. Россия сифат менежменти тизимининг маданий асоси – айбдорларни излашга асосланган репрессив менежмент ҳисобланади. Бугунги глобаллашув ва кучли рақобатчилик шароитида куч қоидага асосланган менежментдан қоидалар кучига асосланган менежментга ўтиш зарур. Айнан ушбу тамойил сўнгги йилларда мамлакатимизда амалга оширилаётган ислохотларга тўла мос келади дейиш мумкин.

Ҳозирги даврда барча МДХ давлатларида бўлгани каби бизнинг шароитда ҳам уй-жой коммунал хўжаликларини тартибга солувчи баъзи бир меъёрий-ҳуқуқий хужжатларнинг (асосан ҳудудий даражаларда) мавжуд эмаслиги ёки мукамал эмаслиги соҳада сифат менежменти тизимини самарали жорий этишга салбий таъсир этмоқда.

Бундан ташқари сифат менежменти тизимини яратишни мақсад қилган ҳар қандай ташкилот бир қатор муаммолар билан тўқнашади, улардан энг кўп учрайдиганларига қуйидагиларни киритиш мумкин:

- ташкилот ходимлари учун ташкилотда сифат менежменти тизимининг зарурлигини англашдаги мураккабликлар;
- аниқ хатти-ҳаракатларда раҳбариятнинг ҳал этиши қийин;
- ходимларнинг аксарият қисми бошқарувнинг янги тамойилларини қабул қилишларининг мураккаблилиги;
- ташкилотда сифат менежменти тамойилларини жорий этиш бўйича зарурий услубий қўлланмаларнинг мавжудмаслиги ва ҳ.к.лар.

2-жадвал

Хорижда сифат менежментини ишлаб чиқиш, жорий этиш ва сертификациялаш учун энг муҳим асослар

XX асрнинг 90 йилларида	XXI асрнинг бошида
1. Рақобатчилар олдидаги устуворлик	1. Бозор стратегияси
2. Буюртмачилар талаблари	2. Рақобатчилик устуворлигини таъминлаш
3. Реклама / маркетинг	3. Ташкилот нуфузи
4. Маҳсулот сифатини яхшилаш	4. Рақобатбардошликнинг хавфсизлик даражасига эришиш
5. Маҳсулот учун жавобгарлик хавфини пасайтириш	5. Сифат менежменти тизимини қайта ташкил этиш
6. Она(эга) компания талаблари	6. Буюртмачилар талаблари
	7. Унумдорликни ошириш
	8. Маҳсулотнинг нуқсонлик даражасини пасайтириш

Шундай экан фикримизча, уй-жой коммунал хўжалиги корхоналари ва ташкилотлари фақатгина юқорида санаб ўтилган вазифаларни ҳал этганларидан кейингина ISO стандартлари талабларига жавоб берувчи сифат менежменти тизимини яратишга ва сертификациялашга киришишлари мумкин. Бунда уй-жой коммунал хўжалиги соҳаси корхоналари ва ташкилотларини ислоҳ этишни, уларни реструктуризациялашни TQM — сифатни умумбошқариш фалсафасини аниқ-равшан англагандан кейингига амалга оширишлари лозим бўлади.

Замонавий сифат менежменти тизимини ишлаб чиқувчи ва жорий этишда уй-жой коммунал хўжалиги ташкилотлари ўз хизматлари сифатига ишонч, шунингдек, ўз фаолиятини доимий яхшилаб боришлари учун замин яратишади. Бу ўз навбатида истеъмолчилар ва бошқа манфаатдор томонларнинг юқори даражада қониқишларига, ташкилотнинг муваффақиятли ишлашига ва унинг рақобатбардошлигининг ошишига олиб келади.

Агарда замонавий сифат менежментини ишлаб чиқиш, жорий этиш ва уни сертификациялар борасида ривожланган хорижий давлатлардаги ўзгаришларни таҳлил этиб чиқадиган бўлсак ўтган чорак асрда ҳам бу борадаги ёндашувларда сезилари ўзгаришлар рўй берганлигини кузатишимиз мумкин (2-жадвал).

Лекин афсуски, аксарият ривожланаётган мамалакатларда шу жумладан, бизнинг республикамиз корхона ва ташкилотларида ҳам сифат менежментини яратиш ва сертификациялаш борасида ундайдиган сабабларга “ташқи босим” яъни, истеъмолчилар талабларини, тендер ва танловларда ва бошқаларда иштирок этиш учун шартларнинг белгиланишини киритиш мумкин.

Умуман олганда, уй-жой коммунал хўжалиги соҳасида сифат менежменти концепциясини амалга ошириш - бу нисбатан янги, жиддий илмий-амалий муаммодир. Уй-жой коммунал хизматларини жорий этиш ва кўрсатиш жараёни (цикли) ўзида уй-жой коммунал хўжалиги хизматлари бозорини ва уларнинг сифатини доимий равишда ўрганишни намоён этиб, бу ўз навбатида хизмат кўрсатувчиларнинг истеъмолчилар ва сотув бозори талабларига мўлжал олишларига ундайди. Бунда хизматлар сифатини бошқариш

жараёни бозорни тадқиқ этиш билан бошланади ва ниҳоясига етади ҳамда қуйидаги бир нечта қадамлардан таркиб топади:

уй-жой коммунал хизматлар истеъмолчиларини аниқлаш (ташкilotлар, аҳоли, турар-жой эгалари ёки ижарачилар);

уй-жой коммунал ташкilotлари имкониятларига нисбатан талабларни изоҳлаш, яъни ушбу талабларнинг қанчалик даражада ташкilot манфаатларига мос келишини аниқлаш;

мазкур талабларга жавоб берадиган даражадаги хизматлар кўрсатиш;

мавжуд ишлаб чиқариш шарт-шароитларининг кўрсатилаётган хизматларга мос келиши;

хизматлар кўрсатиш;

кўрсатилган хизматлар сифатини хизмат кўрсатувчи ва истеъмолчи томонидан баҳолаш асосида таҳлил этиш;

хизматлар сифатини ошириш зарурлиги ва имкониятларини аниқлаш.

ISO стандартлари талабларидан келиб чиқиб ташкilotни самарали бошқариш тамойилларини шакллантиришни уй-жой коммунал хўжалиги хизматларини тақдим этувчи уй-жой коммунал хизматлари соҳасида сифатни бошқариш асосига киритиш мумкин.

Шундай қилиб, тадқиқотларнинг кўрсатишича, уй-жой коммунал хизматлари соҳасида ISO 9000 стандартларига асосланган инновацион ишланмаларнинг энг муҳим натижалари қуйидагилардан иборат [11]:

бизнес-жараёнларини оптималлаштириш, ижро ва молиявий интизомни ошириш;

ишончли ташкilotнинг обрўсини (имиджини) яратиш, шериклар ва хизматлар истеъмолчилари ўртасида ваколатга эга бўлиш;

сифатсиз хизматлар билан боғлиқ бўлган ёки коммунал хизматлар кўрсатиш стандартларини бузган ҳолда йўқотишларни камайтириш;

уй-жой коммунал хизматларини кўрсатиш учун иш вақтини оптималлаштириш;

хизмат кўрсатиш сифати масалалари бўйича уй-жой коммунал хўжалиги ташкilotлари бўлимлари ва ходимларининг ўзаро алоқаларини такомиллаштириш.

Хулоса ўрнида таъкидлайдиган бўлсак, бозор шароитидаги уй-жой коммунал хизматларининг сифати муаммоси маъмурий-буйруқбозлик тизимига нисбатан анча фарқ этади. Шу сабабли бугунги бозор талаблари асосида иш юритиш мақсадга мувофиқ ҳисобланади.

Хорижий мамлакатлар амалиётда синовдан ўтган оддий усулларни қўллаб, уй-жой коммунал хўжалиги корхоналари кўрсатадиган коммунал хизматлари учун сифат стандартларини ишлаб чиқишлари ва амалиётга татбиқ этишга эътибор қаратишлари керак. Бундай инновацион ишланмалар қонунчилик базасига эга бўлиб, у соҳада фаолият юритувчи тадбиркорларнинг инновацион фаолияти учун мўлжалланган йўналишда кенг имкониятларни яратади.

ISO 9000 халқаро стандарлари талабларига мос келувчи СМТни яратиш ва жорий этиш жаҳонда анча олдин корхоналарнинг инвестицион жозибдорлигини ошириш, ишончли ҳамкорлар сифатида ўз ўрнига эга бўлишлари каби “бошқарувнинг шаффофлиги”ни намоён этувчи самарали дастак сифатида тан олинган.

Сифат менежменти тизимини ривожлантиришдаги навбатдаги қадам – уй-жой коммунал корхоналарини сертификатлаштириш органларида уларнинг бир ёки бир нечта сифат стандартига мувофиқлиги учун сертификатларга эга бўлишлари ҳисобланади.

Ва ниҳоят, уй-жой коммунал хизматлари сифати муаммоси бўйича барча инновацион ишланмалар учун муҳим кўрсатма – бу ISO 9000 стандартларига мос сифат менежменти тизимини жорий этиш ҳисобланади. Ушбу тизимнинг афзалликлари бутун дунёда тан олинган бўлиб, тизимни янада кенгроқ жорий этиш борасидаги энг муҳим муаммолар бу уй-жой коммунал хўжалиги корхоналари ходимларининг малакасизлиги, керакли ҳужжатларнинг кенг рўйхатини тузишдаги қийинчиликлар ва ISO 9000 стандартларига

мувофиқ сифат менежменти тизимини сертификатлаш учун маълум даражадаги харажатлар талаб этилиши ҳисобланади.

Ўйлаймизки, ушбу соҳада фаолият юритувчи субъектларда замонавий сифат менежменти тизимининг жорий этилиши ўз навбатида аҳолига ва ташкилотларга кўрсатиладиган коммунал хизматлар сифатини ва рақобатбардошлигини оширишда муҳим кадамлардан бири бўлади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Аксенов П. Н. Информационные технологии в ЖКХ, как инструмент повышения эффективности и результативности управления жилищно-коммунальным хозяйством города Москвы. – М.: Юго-Восток-сервис, 2009. – 243 с.
2. Аксенов, П. Н. Проблемы повышения конкурентоспособности объектов ЖКХ / П. Н. Аксенов // Экон. наука совр. России. 2006. № 1. С. 15-21.
3. Бирюков, А. П. Основные принципы создания системы управления качеством функционирования ЖКХ с использованием современных информационных технологий и средств связи / А. П. Бирюков. М. : Юго-Восток-Сервис, 2005. 218 с.
4. ГОСТ Р ИСО 9000:2001. Системы менеджмента качества. Основные положения и словарь.
5. Дронов, А. А. Проблемы соответствия цены и качества коммунальных услуг / А. А. Дронов, А. И. Фатахетдинова, В. Т. Титов // Журн. руководителя и гл. бухгалтера ЖКХ. 2006. № 7. С. 54-57.
6. Корбашов, М. А. Качество услуг в жилищно-коммунальном хозяйстве / М. А. Корбашов, В. А. Никифорова, А. Н. Ткаченко // Журн. руководителя и гл. бухгалтера ЖКХ. 2006. № 3. С. 9-93.
7. Мхитарян, Ю. И. Совершенствование бизнеса на основе оценки и управления качеством услуг / Ю. И. Мхитарян, В. С. Лагутин. М. : Интерэкомс, 2004. 191 с.
8. Попова О.Г. Зарубежные организации по вопросам качества продукции / О.Г. Попова // Менеджмент в России и за рубежом. 2002. №10. С. 80–81.
9. Сизикин, А. Ю. Самооценка деятельности предприятий в области менеджмента качества / А. Ю. Сизикин // Математические и инструментальные методы экономического анализа: управление качеством : сб. науч. тр. Вып. 6. Тамбов : Изд-во Тамбов. гос. техн. ун-та, 2003. С. 112-129.
10. Справочник современного инженера жилищно-коммунального хозяйства / под общ. ред. проф. Л. Р. Маиляна. Ростов н/Д : Феникс, 2005. 380 с.
11. Стрельченко В.В. Инновационные решения в системе менеджмента качества на предприятиях жилищно-коммунального хозяйства//Современные проблемы науки и образования. – 2012. – № 2
12. Управление качеством: учеб. пособие / И. И. Мазур, В. Д. Шапиро. 3-е изд. М.: Омега-Л, 2006. 400 с.

ЎУК: 65.014.1

УЙ-ЖОЙ ФОНДИНИ БОШҚАРИШНИНГ ХОРИЖИЙ ТАЖРИБАЛАРИДАН РЕСПУБЛИКАМИЗДА Фойдаланиш истиқболлари

*Р.И. Нурибетов, профессор, Тошкент архитектура-қурилиш институти (ТАҚИ),
Тошкент*

*А.С. Султанов, таянч докторант, Тошкент архитектура-қурилиш институти
(ТАҚИ), Тошкент*

Аннотация. Ушбу мақолада уй-жой фондини бошқаришни ташкил этиши билан боғлиқ хорижий мамлакатлар тажрибаси тадқиқ этилган. Ривожланган мамлакатлардан Франция, Германия, Швеция, Голландия, Финляндия ва бошқа давлатларнинг уй-жой фондларини бошқариш моделлари кўриб чиқилган. Уй-жой фондини бошқаришга бўлган замонавий ёндашувлар берилган.

Калит сўзлар: уй-жой фонди, бошқарув ташкилотлари, кондоминиумлар, ижара корхоналар, уй-жойларни таъмирлаш ва бошқариш, уй-жой коммунал хизматлари.

Аннотация. В данной статье рассматривается опыт зарубежных стран, связанный с управлением жилищным фондом. Рассматриваются модели управления жилищным фондом таких развитых странах, как Франция, Германия, Швеция, Нидерланды и Финляндия и др. Предложены современные подходы к управлению жильем.

Ключевые слова: жилищные фонды, управляющие компании, кондоминиумы, арендные предприятия, ремонт и управление жилья, жилищно-коммунальные услуги.

Abstract: *This article discusses the experience of foreign countries associated with the management of a housing fund. We consider housing models in developed countries such as France, Germany, Sweden, the Netherlands and Finland. modern approaches to the housing management are also proposed.*

Key words: *housing funds, managing institutions, condominiums, tenants, housing and communal services, housing and communal services.*

Бугунги кунда аксарият мамлакатларда кўп қаватли уйларни (уй-жойларни) самарали бошқаришни ташкил қилиш билан боғлиқ муаммолар жуда долзарб масалалардандир. Масалан, ўтган асрнинг 90-чи йилларида уй-жой фондиди хусусийлаштириш билан боғлиқ бўлган тезкор ёндашувлар оқибатида уй-жой фондларини самарали бошқариш тизими тўла шаклланмади. Бундан ташқари, бугунги кунда уй-жой коммунал хўжалиги учун масъул бўлган фуқаро - мулкнинг эгаси тўлиқ шаклланмаганлиги бу борада ўз ечимини кутаётган масалалардан ҳисобланади.

Шу ва бошқа сабабларга кўра, уй-жой мулкдорлари бошқаруви билан боғлиқ масалаларда мулкдорлар ва ижарачиларнинг уй-жой муносабатларига алоқадор бўлган баъзи бир муваффақиятларга эга бўлган ва кўп қаватли уйларни самарали бошқаришда бир қатор ижобий ўзгаришларни амалга оширган қатор Ғарб мамлакатларининг тажрибаларини қиёсий ўрганиш ва улардан республикамиз учун мақбул бўлган томонларини самарали жорий этиш бугунги кунда мазкур соҳани ривожлантириш борасида муҳим вазифалардан ҳисобланади.

Республика аҳолисининг сифатли уй-жой коммунал хизматлари билан қамраб олинишини тубдан яхшилаш, уй-жой коммунал хизмат кўрсатиш соҳасида барча ташкилотларнинг ўзаро ҳамкорлиги уйғунлашган технологик занжирини шакллантириш асосида уй-жой фондидан фойдаланиш тизимини янада такомиллаштириш, кўп хонадонли уйларнинг сақланиши талабларига риоя этилиши устидан техник назоратнинг самарали тизимини яратиш, шунингдек, хусусий уй-жой мулкдорлари ширкатларининг иш сифатини ошириш ва молиявий-иқтисодий барқарорлигини таъминлаш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Уй-жой коммунал хизмат кўрсатиш тизимини бошқаришни янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-5017-сонли фармонида биноан Ўзбекистон Республикаси Уй-жой коммунал хизмат кўрсатиш вазирлиги ташкил этилди [1]. Мазкур фармонда Уй-жой коммунал хизмат кўрсатиш вазирлигининг асосий вазифалари ва фаолият йўналишларидан бири сифатида: “уй-жой коммунал хизмат кўрсатиш соҳасида норматив-ҳуқуқий базани такомиллаштириш бўйича таклифлар тайёрлаш, ривожланган хорижий мамлакатларнинг илғор тажрибасини инобатга олган ҳолда уй-жой коммунал хизмат кўрсатишнинг замонавий шакл ва усулларини ишлаб чиқиш ҳамда жорий этиш” вазифалари белгиланган.

Ушбу нуқтаи назардан мазкур мақолада биз уй-жой фондиди бошқариш борасида тўпланган илғор хорижий тажрибаларни қиёсий тадқиқ этишни асосий мақсад қилиб белгилаганмиз.

Хорижда, айниқса Ғарбий Европа ва АҚШда, уй-жой мулкдорлари уюшмаси ташкил этилувчи (бизниқига ўхшаш шакл – хусусий уй-жой мулкдорлари ширкати мавжуд) турар-жой биноси - квартираларнинг биргалиқда эгалик қилиш модели кенг тарқалган. Мисол учун, Чехия ва Словакияда кондоминиум аъзолари коммунал хизматлар учун қарзини тўламагунча мулк эгасининг квартирасини сотишни таъқиқлаши мумкин ёки мулкдордан ким ошди савдоси, яъни аукцион орқали квартирани сотиш ва қарзни маблағ эвазига тўлашни талаб қилишлари мумкин [8]. Бизда ушбу модель аксарият биноларнинг юқори жисмоний ва маънавий жиҳатдан талаб даражасида эмаслиги сабабли жорий этилиши қийин, чунки уларни таъмирлаш эгалари учун юқори даражадаги харажатларни талаб қилади. Кондоминиумлар яратишнинг устувор йўналиши - бу янги қурилишларга, янги биноларга, ягона объектларга, асосан уй-жойларга шу билан бирга бошқа кўчмас мулкларга ҳамкорликда эгалик қилишдир.

Бугунги кунда уй-жой мулкдорлари бошқарувининг хорижий моделлари турар-жойларни сотиб олиш, эгалик қилиш ва улардан фойдаланишнинг ҳуқуқий ва иқтисодий жиҳатлари юқори даражада тартибга солинади ва биринчи навбатда фуқароларнинг манфаатларини ҳисобга олади.

Мисол учун, АҚШнинг кўплаб уй-жой фондлари жисмоний шахсларга тегишли, битта турар-жой биносидан мулкнинг турли шакллари мавжудлиги деярли йўқ. Турар-жой бинолари битта мулк эгасига тегишли, ёки кондоминиумлар, ёки шаҳарнинг мулки [3]. Турар-жой биноларида мулкчиликнинг бир нечта шакллари мавжудлиги биздаги кўплаб уй-жойлар учун одатий ҳол бўлиб, бу уй-жойни бошқаришда бир қатор қийинчиликларни келтириб чиқаради.

Уй-жой коммунал хўжалигини бошқаришнинг илғор тажрибалари тўпланган давлатлардан бири бу - Германия ҳисобланади.

Масалан, 1990 йилда Шарқий Германияда уй-жой кооперативлари 20% ни, хусусий уй-жойлар 40 %ни ва давлат уйлари 40 % ни ташкил қилар эди. Ҳозирги кунга келиб мулкдорлар - 80 %, тижорат эгалари - 15%, коммунал уй-жой мулкдорлари ширкатлари эса, 5% ни ташкил этади.

Бундан ташқари, хусусий мулкдорларнинг - 80 %и уй-жой кооперативига ва мулкдорлар ижарага олган уйларга эга. Яқинда давлат уй-жой мулкдорлари ширкатларининг 5%и хусусий корхоналарга айлантирилди. Сабаби ушбу компанияларда – харажатлар хусусий компаниялардан 2 баравар юқори бўлиб, аҳоли томонидан хизмат сифати тўғрисида шикоятлар пайдо бўлди.

Германия Федератив ва Германия демократик Республикалари бирлашганидан сўнг, турар-жой фондини бошқариш мустақил бошқарув мақомига эга бўлган ва туман ёки шаҳар ҳокимиятлари томонидан назорат қилинадиган бошқарув компаниялари ва уй-жой қурувчи компаниялар (масъулияти чекланган жамиятлар) томонидан амалга оширила бошланди. Кичик уй-жой фондига эга бўлган шаҳарларда ушбу фонд кичик ихтисослашган корхоналарга шартнома асосида топширилди.

Уй-жойни хусусийлаштириш жараёни ихтиёрий ва пулли асосда амалга оширилиб, ўша даврда Германияда хусусийлаштириш жараёнини рағбатлантириш учун қатор имтиёзлар мавжуд бўлиб, улар қуйидагилардан иборат эди:

- банкларнинг имтиёзли кредитлари;
- квартираларни сотиб олиш учун субсидиялар;
- Шарқий ерларнинг ривожланиши доирасида бошқа моддий ёрдам кўрсатиш механизмлари.

Бугунги кунда Берлин шаҳрида уй-жой коммунал хўжалиги корхоналарининг учта турдаги эгалик шакли мавжуд:

1) очик акциядорлик жамиятлари сифатида мавжуд бўлган коммунал хизматлар кўрсатувчи корхоналар (маҳаллий бошқарув идораларидан бундай корхонани бошқариш учун кузатув кенгаши ташкил этилади);

2) Масъулияти чекланган жамият (МЧЖ) шаклидаги уй-жой мулкдорлари ширкатлари;

3) ўз ходимлари учун шахсий уйлари бўлган хусусий корхоналар.

МЧЖ шаклидаги уй-жой мулкдорлари ширкатлари биздаги хусусий уй-жой мулкдорлари ширкатларидан фарқ қилади, бунда шерикчиликнинг ҳар бир аъзоси бир овозга эга ва бунда ҳамкорлик бекор этилган тақдирда икки йилдан кейин қайтариладиган аъзолик бадалини тўлаш ҳам мажбурий ҳисобланади. Ширкатда вакиллик жамоасини шакллантириш учун олти нафар фуқаролардан биттаси танлаб олинади, зарур ҳолларда танланган номзодларни алмаштириши мумкин бўлган шахслар рўйхати тузилади. Кузатув кенгаши йиғилишнинг танланган аъзоларидан тузилади ва у ўз навбатида ширкат раисини, унинг ўринбосарларини ва котибларини сайлайди.

Шарқий Европа давлатларидан бўлган Польшада эса уй-жой фондини бошқариш қуйидаги мулкчилик шакллари билан ифодаланади: ширкатлар, уй-жой истеъмолчилари жамиятлари, кооперативлар ва жамоат қурилиш ширкатлари. Мазкур давлатда уйларни бошқаришнинг кооператив шакли ўтган асрнинг 70-йилларида пайдо бўлган бўлиб, давлат ер участкаларини кооперативларга 99 йилга ажратган. Бунда кооператив иштирокида фуқаролар квартиранинг 50 фоизига пул тўлаган бўлишса, давлат квартира қийматининг 50% миқдорида кредитлар берган. Мазкур моделнинг асосий хусусияти шундаки, кооперативлар тижорат кўчмас мулкни (кафе, дўкон, автопарклар) қуриш ва уни ижарага олиш ҳуқуқига эга. Ижарадан олинган маблағлар фақат турар жойларнинг таъмирлаш ишларига (жорий, капитал таъмирлаш) йўналтирилади.

Ҳозирги даврда ҳам шаҳар ҳокимияти ва хусусий сармоядорлар жамоат қурилишидаги ширкатларда фаол иштирок этмоқда. Кўчмас мулк бозорида уй сотиб олмайдиган фуқаролар учун шаҳар ҳокимияти маблағлари ҳисобидан квартиралар қурилиши олиб борилади. Уй-жой мулкдорлари ширкати уй-жой мулкдорларининг ўзаро уйғунлашган уюшмаси ҳисобланади. Бундай уюшмаларнинг мақсади аҳолининг манфаатларини ҳимоя қилиш ва муайян ҳудуднинг ривожланиш йўлларини аниқлашдан иборат.

Финляндияда уй ёки квартирани бошқариш уй-жой ёки хонадонли акционерлик жамиятлари орқали тартибга солинади, яъни квартиранинг эгаси компания яшайдиган уйга эгалик қилиш ҳуқуқини берувчи компания акцияларининг эгаси бўлиб, бутун уй учун масъул уй-жой мулкдорлари ширкати ҳисобланади. Уй-жой мулкдорлари ҳар йили уй бошқарувчиси ва кенгашини танлаб, уйнинг иқтисодий жиҳатдан самарали ва оқилона таъминланиши учун масъул бўлади. Агар уйнинг эгаси битта бўлса, у ҳолда уйларни бошқариш учун уй-жой мулкдорлари ширкатлари тузилади. Бу ҳолатда, мулк эгаси бутунлай бино учун ва айниқса квартира учун масъулдир. Жамоавий бошқарув тўғрисида махсус қонун лизинг уйларида ижарачиларнинг ҳуқуқларини тартибга солади. Ҳар бир уй-жой жамиятида ижарачилар комиссияси ва ҳар бир уйда турар жой кўмитаси мавжуд.

Ушбу мамалакатда янги эгалик шакли бу - яшаш ҳуқуқига эга бўлган квартирадир. Мулкни олиш ҳуқуқини олиш учун ижарачи кўчиб келиши билан квартира қийматининг дастлабки 15 фоизини тўлайди, аммо уй-жой мулкдорлари ширкатига баландроқ ижара ҳақини тўлайди. Чикиш вақтида, ижарачи квартирага кўчиб ўтишда қўшилган пул миқдорини қайтариб олади [7]. Ушбу шакл уй эгасини ҳар хил ноқулай вазиятлардан ҳимоя қилишга имкон беради.

Юқори иқтисодий ривожланган давлатлардан бири бўлган Франциянинг уй-жой қурилиши сиёсати уй-жой коммунал хизматларнинг арзонлиги эвазига уй-жой мулкдорлари томонидан уй-жой ва қўшни ҳудудларни ободонлаштириш ва таъмирлаш учун қўшимча маблағлар ажратилишини таъминлашга қаратилган.

Францияда қонуний мақомга эга бўлган синдикатлар мавжуд [5] бўлиб, улар ўзида уй-жой фондининг аҳолисини бирлаштиради. Синдикатнинг мажбуриятларига умумий кўчмас мулкни бошқариш ва биноларни таъмирлаш масалалари киради. 1965 йилдан буён Францияда мулк эгалари мулкни бошқариш ҳуқуқи, шакллари, усуллари, шунингдек, биргаликда мулкчиликни юритиш мақоми қонуний ҳужжат билан мустаҳкамланган.

Уй-жой коммунал хизматлари соҳаси ривожланган мамалакатлар бири Швеция бўлиб, у кондоминиум каби уй-жой шакллари мавжуд бўлмаган бир неча давлатлардан бири ҳисобланади. Ушбу мамлакатнинг ўзига хос хусусияти шундаки, уй-жойларнинг қарийб 40 фоизи ижаравий уй-жой, бу фоизнинг қарийб ярми шаҳар ҳокимиятига тегишли уйлардир [2]. Кўп сонли ижарачилар уюшмаси мавжуд бўлиб, бир уюшма аъзосига кирувчи оилаларнинг сони (20 дан 20 минггача) бўлиши мумкин. Швед мутахассислари мазкур тизимни жуда муваффақиятли сиёсат деб ҳисоблашади. Ушбу уюшмалар билан давлат орасида яқин ҳамкорлик йўлга қўйилганлиги сабабли ҳозиргача яқка тартибдаги уйларни хусусийлаштириш таъқиқланган бўлиб, уюшмалар одатда ижарачиларнинг умумий йиғилишида сайланадиган 5-9 киши томонидан бошқарилади.

Умуман олганда 1901 йилдан уй-жой ҳуқуқини қонуний тасдиқловчи замонвий уй-жой сиёсатини олиб борувчи биринчи мамлакат, Нидерландия ҳисобланади. Мазкур давлатда жойлашган турар жойлар уй-жой мулкдорлари ширкатлари (ассоциациялар) томонидан бошқарилади. Бунда корхоналар мустақил равишда инвестицион қарорлар қабул қилишлари, кредит олишлари мумкин ва бундан ташқари бошқа бир қатор ҳуқуқларга эга. Ҳозирги кунда ушбу мамлакатда қарийб ярми 800 га яқин уй-жой мулкдорлари ширкатларидан иборат бўлган давлат миқёсидаги давлат манфаатларини ҳимоя қилувчи иккита миллий федерацияга бирлашган тузилмалар мавжуд бўлиб, улар томонидан конференциялар, семинарлар ўтказилиб борилади, мулкни бошқаришда ўзаро бир-бирига ёрдам беришади.

Олиб борилган изланишларнинг кўрсатишича уй-жой коммунал хўжалигининг самарали фаолият юритишида давлат ва бошқа ташкилотлар томонидан олиб борилаётган сиёсатдан ташқари ушбу уйларда яшаётган аҳолининг ўз мажбуриятларини бажаришлари ҳамда соҳадаги ислохотларга уларнинг шахсий муносабатлари ҳам муҳим аҳамиятга эга.

Уй-жой фондини бошқариш учун ностандарт ечимларни қўллаш борасида, шунингдек аҳолининг ўзлари истиқомат қиладиган уйларига масъулият ҳиссини тарбиялашга қаратилган мисоллар мавжуд.

Масалан, уй-жойларни нисбатан замонвий ёндашув, яъни турар-жой биносини бир нечта мустақил қисмларга бўлиш асосида (масалан, битта уй ёки маҳалла, барча уйларнинг ёки битта уйнинг фуқаролари манфаатларини қамраб олади) бошқариш амалиёти мавжуд. Натижада, "маҳаллий" масалаларни фуқаролар ўзлари ҳал қилишлари мумкин, улар ўзлари ҳал эта олишадиган масалалар рўйхатини мустақил равишда белгилаб олишади ва улар ҳақида қарорлар қабул қилиб, уй-жой фаолиятини тартибга солишда фаол иштирок этадилар. Бунда "умумий" масалалар уй-жой компанияси ва олдиндан демократик тарзда сайланган турар-жой бинолари вакиллари ўртасида учрашувларда ҳал қилиниши керак бўлади.

Ушбу турдаги эксперимент-тажриба Швециянинг жанубидаги бир шаҳарда ўтказилган бўлиб, унда 11 минг турар-жой бинолари қамраб олинган [9]. Бунда бутун ҳудуд 50 та турар жойга бўлинган (ҳар бири қарийб 200 турар-жой). Ҳар бир участкада фуқаролар ижарачиларнинг маҳаллий ташкилотини тузишган, улар кейинчалик уй-жой қўмитасини сайлашган. Натижада, аҳолининг 3/4 дан ортиқ қисми маҳаллий ташкилотларга бирлашган ҳолда маҳаллий ташкилотларда ижарачиларнинг иштирок этиши ихтиёрий равишда белгиланган. Ижара тўлови икки қисмдан ташкил топган: кичик майдон тўлови ва асосий ижара ҳақи [6]. Маҳаллий ободонлаштириш харажатлари, электр энергияси таъминоти, сув таъминоти, иситиш тизими, таъмирлаш, ҳудудни тозалаш, ахлат йиғиш суғурта харажатлари дастлабки нархига киритилган. Иккинчи тўлов (асосий ижара) - кўчмас мулк солиғи, суғурта тўловлари, уй ва ерни режалаштирадиган техник хизмат учун тўловлар. Яна бир хусусият шундаки, уй-жойларни бошқариш қўмитасини ташкил этган ижарачилар ўзларининг маҳаллий бюджети учун жавобгар саналган тарзда, зарур тўловларни амалга ошириб, ишларда иштирок этишган. Қўмита шунингдек турар-жой биноларига хизмат кўрсатадиган ҳар қандай компанияни танлаб олишга имконият яратди. Агар ҳудуд бошқарувчиси (шаҳар ҳокимлигининг ходими) ва уй-жойни бошқариш қўмитаси ўртасида можаролар ёки зиддиятли вазиятлар юзага келса, унда масалалар "Tenant Influence Committee"да – ижарачиларнинг ва шаҳар уй-жой сиёсатининг ишчиларининг тенг улушидан иборат келишув комиссиясида ўз ечимини топар эди [10].

Ижара ҳақи миқдори ижарачилар ва муниципал (шаҳар) уй-жой компаниялари вакиллари ўртасида музокаралар вақтида аниқланади.

Ушбу тажриба 1992 йилда бошланган бўлиб, шведлар бу борада баъзи муваффақиятлар ҳақида гапиришмоқда: фуқаролар уй-жойларни таъмирлашда ва бутунлай маҳаллада фаол иштирок этмоқда, ижарачилар ташкилотларида аъзоларнинг сони ортган.

Яна бир мисол - бу 16 та бир қаватли биноларни қуриш билан шуғулланадиган швед уй-жой компанияси "Свенска Бостадер"нинг кенг кўламли лойиҳасидир. Мазкур лойиҳада

ижарачилар лойиҳаларни ишлаб чиқиш ва биноларнинг бевосита қурилишида иштирок этишган (девор қоғозларини ёпиштиришди, плиткалар жойлаштиришди, оддий операцияларни бажаришди). Компания қурилиш бўйича тажрибали ўқитувчилар ва барча материалларни тақдим этди. Натижада, ижарачилар маълум қурилиш маҳоратига эга бўлишлари билан бир қаторда бўлғуси кўшнилари билан ўзаро алоқаларни ўрнатишган. Объектнинг ишга туширилишидан олдин аллақачон алоқа ва ижтимоий муҳит яратилган. Натижада, уй-жойдан фойдаланиш босқичида аҳолининг уйни таъмирлаш ва уни сақлаш борасидаги ишлари анча яхшиланган. Бундан ташқари, ушбу биноларнинг қурилишида иштирок этиш учун турли қурилиш ишларини олиб борганлиги учун фуқаролар бир йилга ижара ҳақи чегирмасини ҳам олишган. Ушбу лойиҳа собиқ совет давридаги уй-жой кооперативларини эслатиб туради.

Яна бир илғор тажрибалардан бири Англияда кузатилиб, бунда уй-жой ва коммунал соҳадаги ислохотлар 15 йил мобайнида давом этди, аммо унинг натижасидан ҳамма мамнун эди. Сув ва электр таъминоти хусусий компаниялар тасарруфига ўтган. Ушбу соҳада хусусийлаштириш амалга оширилгандан сўнг коммунал хизматлар нархлари сезиларли даражада камайган, лекин кейинчалик тарифлар ошиб борди. Бугунги кунда газ ва электр учун тўловлар ҳар йили 6-10 фоизга ўсиб бормоқда. Лондонликлар электр таъминотчи корхоналарни осонлик билан бошқасига алмаштириши мумкин. Асосийси бу амалиётни бир ҳафтада бир мартагина бажариш ҳуқуқига эга. Битта фуқаро бир вақтнинг ўзида бир нечта таъминотчи хизматидан фойдаланиш ҳуқуқига эга. Масалан, бир таъминотчи кундуз куни электр қуввати билан таъминласа, бошқаси тунги вақтда янаям арзон нархларда электр токини етказиб бериши мумкин. Бу борада қиёслайдиган бўлсак, бизнинг мамлакатда фаолият кўрсатадиган уй-жой коммунал хизматлари соҳаси хориж мамлакатлардагига қараганда нисбатан анча суст. Умуман, Англияда уй-жой коммунал хўжалиги соҳасида муайян хизмат кўрсатиш тартиби мавжуд бўлиб, баъзи бир тажрибаларнинг маҳаллий шароитимизга мос жиҳатларидан фойдаланиш мумкин.

Африка қитъасида жойлашган Мозамбикда жудаям қизиқарли тизим ишлаб чиқилган. Барча уй-жой коммунал хизматлар олдиндан тўлов тизимига асосланган, маҳаллий аҳоли вакиллари худди мобил телефонининг балансини олидиндан тўлдириб қўйишганликлари каби, коммунал тўловларни ҳам олиндан тўлаб қўйишади. Бунинг учун махсус ҳисобни тўлдирувчи автоматлар мавжуд бўлиб, бу, бошқа давлатларда мавжуд бўлмаган ажойиб хизматлардан бири ҳисобланади.

XX асрнинг 90-йилларидан бошлаб яқин қўшнимиз бўлган Туркменистон ҳукумати ўз фуқаролари учун ҳақ тўлайди. Мамлакат кўплаб табиий ресурслар ва минералларга бой ҳисобланади. Шу билан бирга, маҳаллий аҳолининг яшаш шароити айтарлик даражада яхши эмас ва улар орасида коммунал тўловларни тўлаш имкониятига эга эмаслар ҳам кўпчиликни ташкил этади. Узоқ вақт давомида Туркменистон аҳолисига сув, газ ва электр энергияси бепул тақдим этилди. Бугунги кунда ушбу мамлакат фуқаролари учун кўплаб ижтимоий имтиёзлар мавжуд ва улар мисли кўрилмаган. Уй-жой ва коммунал хизматларининг бу хорижий тажрибасидан бошқа ҳеч ким фойдаланмайди. Йўл-транспортда, турар-жойларда, бензинда, озиқ-овқат маҳсулотлари нархларида саёҳат қилиш учун имтиёзлар қўлланилади. Бироқ, бу ҳолат абадий давом эта олмайди. Сабаби табиий ресурслар захираси чекланган ва мамлакат иқтисодиёти мутлақо ривожланмаган. 2013 йилда ҳукумат имтиёзларни камайтиришни бошлади. Айни пайтда расмийлар уларни бутунлай бекор қилиш ҳақида ўйлашапти.

Иссиқ ўлкалардан бўлган Бирлашган араб амирликлари (БАА) да қиш ва ёз мавсумида коммунал хизматлар учун тўлов миқдори кескин фарқ қилмайди. Фуқаролар электр ва сув учун ҳақ тўламайдилар. Давлат фуқароларни ушбу тўловлардан озод қилган. Яъни аниқроқ қилиб айтганда, ҳукумат хизматларнинг сарфланиш даражасини аниқлайди ва ҳар бир оилага лимит белгилаб беради. Агар оила лимитдан ошса, белгиланган тартибда тўловни амалга оширади. Бироқ, бу миқдор ҳали ҳам жуда паст ва кам. Таъкидлаш жоизки, бундай

имтиёзлар фақатгина маҳаллий аҳоли учун жорий қилинган. Бу эса Бирлашган Араб Амирликларида яшовчи 9 миллион аҳолининг 15-20 фоизинигина ташкил этади. Мамлакатга пул топиш учун келганлар (аҳолининг тахминан 80 фоизи) уй-жой-коммунал хизматининг юқори ставкали тарифларидан фойдаланишади. БААда уйни ижарага олиш ҳам жуда қиммат. Бу - мамлакатда ижтимоий таъминотнинг асоси ҳисобланади. Шунинг учун Давлат маҳаллий аҳолига пул топиш учун келганларнинг ҳисобига коммунал хизматлар учун ҳақ тўламаслик имкониятини яратган.

Жаҳоннинг аксарият мамлакатларида бўлгани каби бугунги кунда Ўзбекистонда ҳам бозор механизмлари элементларига амал қилинмоқда. Маълумки, бозор механизмларининг ўз талаблари мавжуд бўлиб, уларга риоя қилмаслик ҳар қандай хўжалик юритиш субъектини рақобатбардош қилмайди. Агарда коммунал хизматларини кўрсатувчи ташкилотнинг нотўғри хатти-ҳаракати уй эгаларига зарар етказса, биноларнинг хавфсиз ишлаши учун бошқарувчи ташкилотларнинг масъулияти суғурталаниши керак, бу Европанинг аксарият мамлакатларида кенг тарқалган. Аммо бизда ушбу соҳадаги фаолият юритувчи суғурта компаниялари фаолиятлари талаб даражасида эмас.

Бошқарув ташкилотининг рақобатбардошлиги уларнинг самарали бошқарув тизимига эгаллиги, молиявий барқарорлиги, уй-жой фондини бошқаришда тажриба ва профессионал стандартларга риоя этиш бўйича сертификатларининг мавжудлигида акс этиши лозим. Бунга ёрқин мисол Венгрия бўлиб, у ерда ("Уй-жой мулкдорлари ширкати") шундай қонун мавжуд. Унга кўра фақат "Кўчмас мулк бошқарувчиси" ва "Кондоминиум бошқарувчиси" мутахассислиги бўйича лицензия олган ва махсус давлат касб-ҳунар таълимига эга бўлган шахслар, фирмалар, хусусий уй-жой мулкдорлари ширкатларини бошқара олади. Францияда синдикат асосан бошқарувчи компанияси томонидан бошқарилади, унда туман ҳокими томонидан бериладиган махсус мулкни бошқарувчи карта, шунингдек, унинг профессионал фуқаролик жавобгарлигини суғурта қилиш тўғрисидаги гувоҳнома бўлиши керак. Менежер (бошқарувчи)га кўмаклашиш ва назорат қилиш синдикат фуқароларидан ташкил топган махсус кенгаш томонидан амалга оширилади. Германияда, хусусан, Берлиндаги уй-жой мулкдорлари ширкати шартнома бўйича икки нафар техник ва молиявий директорни ўз ичига олади [4].

Юқоридаги мамлакатларнинг барча тажрибалари шуни кўрсатмоқдаки, уй-жой фондини бошқаришни фақат шу соҳа бўйича малакасини тасдиқловчи ҳужжатларга эга бўлган махсус малакали кишиларга ишониб топшириш мақсадга мувофиқ.

Умуман олганда, уй-жой коммунал хўжалигини бошқариш ва уни ташкил қилиш бўйича жаҳон тажрибаларини қиёсий ўрганишлар ва таҳлилларнинг кўрсатишича, уй-жой коммунал хизматларининг МДХ давлатларидаги истеъмолчиларининг асосан европалик истеъмолчилардан ажралиб турадиган айрим хусусиятлари мавжуд бўлиб [3], уларни қуйидагича изоҳлаш мумкин:

1) Европада истеъмолчининг ҳуқуқий ва техник билимларининг ўртача даражасининг (уй-жой коммунал соҳада) анча юқорилиги;

2) Европалик истеъмолчи билан муаммолар юзага келса, барча масалалар истеъмолчилар уюшмалари ёки шаҳар (туман) ҳокимиятлари томонидан қўллаб-қувватланадиган бошқа жамоат тузилмалари томонидан ҳал қилинади, бизда эса ҳар бир истеъмолчи пайдо бўлган муаммоларни ёлғиз ўзи ҳал этиши лозим бўлади;

3) истеъмолчиларнинг уй-жой соҳасида юзага келадиган муаммоларни ҳал қиладиган қонун лойиҳасини тайёрлаш ва тасдиқлаш учун жамоат бирлашмаларига тақдим этиш имкониятининг мавжудлиги;

4) Европанинг уй-жой коммунал хизматлари истеъмолчисининг бизнинг истеъмолчилардан (менталитет даражаси) фарқли ўларок, уларда ўзи истиқомат қиладиган уй-жой фондига нисбатан масъулиятлилиқ ҳиссининг ва экологияга бўлган эътиборининг юқорилиги;

5) ҳар бир киши фақат ўзи фойдаланган нарсасига тўлайди, шу сабабли ғарб мамлакатларида энергия ресурсларини тежашга катта эътибор берилади. Бизда эса айрим фуқароларнинг ҳисоб-китоб қилиш қурилмалари йўқ, бироқ умумий метр квадрат ҳисобига ортиқча тўлов эҳтимоли бор.

Шундай қилиб, олиб борилган тадқиқотларга кўра, Европа ва бизнинг истеъмолчилар ўртасида жиддий фарқ бўлишига қарамасдан, ҳозирги вақтда республикамиз шароитида амалга ошириш имконияти мавжуд бўлган халқаро тажрибалардан қуйидаги ғоялар олиниши мумкин:

хусусий уй-жой мулкдорлари ширкатлари учун қулай шарт-шароитларни яратиш, уларнинг фаолият доирасини кенгайтириш, яъни уларнинг ваколатларини кенгайтириш ва шунга мос равишда масъулиятларини ҳам ошириш;

уюшма институтларини (уй-жой мулкдорлари ширкатлари уюшмалари), шунингдек уй-жой коммунал хизматларини кўрсатувчи ташкилотларнинг уюшмаларини ривожлантириш;

муайян ҳудудда кўп қаватли уй-жойларни бошқарувчи ташкилот билан конструктив ҳамкорлик қилиш мақсадида маҳаллий шаҳарлардаги кузатув кенгашларини ташкил этиш ва фаолиятини юритиш учун меъёрий-ҳуқуқий асосларини яратиш;

уй-жой мулкдорлари ширкатини ташкил этишда мажбурий амалиётни жорий этиш, техник-иқтисодий асосни ишлаб чиқиш;

уй-жой коммунал хўжалиги соҳасидаги жавобгарликни ҳис қилиш мақсадида фуқаролар билан тизимли равишда семинарлар, курслар, учрашувлар ўтказишни йўлга қўйиш ва ҳ.к.

Бугунги кунда маҳаллий ҳокимият идоралари амалда барча юқорида кўрсатилган ғояларни амалга ошириш учун деярли барча ваколатларга эга. Фақатгина улар ушбу ваколатларидан самарали фойдалана олишлари лозим бўлади.

Фикримизча, илғор хорижий мамлакатларда тўпланган келгусида соҳада амалга оширилаётган ислохотларнинг ижобий ҳал этилиши учун қуйидаги ишларни амалга ошириш лозим бўлади:

1) уй-жой коммунал хизматлари соҳасида давлат-хусусий шерикчилик тизимини ривожлантириш орқали монополизмни йўқотиш;

2) соҳада давлат субсидиялари тизимини ислоҳ қилиш, коммунал хизматлар учун пул тўловчиларни кўпайтириш мақсадида тарифлар, субсидиялар ва имтиёзлар тизимини ишлаб чиқиш;

3) уй-жой коммунал хўжалигида бошқарувни фақат махсус таълим олган, ушбу соҳада профессионал билим ва малакага эга бўлган шахсларга топшириш лозим, бу борада хорижий олий ўқув юртлари, бошқарувчи ташкилотлар билан ўзаро тажриба алмашиш тизимини йўлга қўйиш;

4) қонунчилик ҳужжатларида белгиланган вазифаларнинг бажарилиш мониторинги тизими самарадорлигини ошириш ҳисобига уй-жой коммунал хўжалиги соҳасида коррупцияга барҳам бериш;

5) уй-жой коммунал хизмат кўрсатиш соҳасига чет эл тажрибаларидан келиб чиқиб замонавий ахборот технологияларини самарали жорий этиш;

6) уй-жой коммунал хизматлар учун тўловларни электрон тизимга ўтказиш, ортиқча қоғозбозликка чек қўйиш орқали хизматлар кўрсатиш тизими самарадорлигини ошириш ва ҳ.к.лар.

Умумий хулоса ўрнида таъкидлайдиган бўлсак, ривожланган мамлакатлар уй-жой коммунал хизматларини кўрсатиш, уй-жой фондларини бошқариш амалиётида ўзининг ижобий ечимини топган турли ёндашувлар асосида республикамиз қонунчилиги ва соҳани тартибга солиш тизимини такомиллаштиришда аввало, халқимиз менталитетини, табиий-иқлим шароитларимизни ҳамда жаҳон ва миллий уй-жой коммунал хизматлари соҳасидаги ўзгаришлар мазмун-моҳиятини теран англаган ҳолдагина ижобий ўзгаришларни амалга ошириш мумкин.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 18 апрелдаги “Уй-жой коммунал хизмат кўрсатиш тизимини бошқаришни янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-5017-сонли фармони.
2. Акунина О.М. Зарубежный опыт государственного регулирования воспроизводства жилищного фонда [Электронный ресурс] // Политика, государство и право. – 2015. – № 3. – URL: <http://politika.snauka.ru/2015/03/2521> (дата обращения: 20.11.2016).
3. Гончаров А.М., Лысых А.В., Платонов А.М. Управление жилищным фондом: монография. – Екатеринбург: АМБ, 2012. – 240 с.
4. Грачева И.И. Зарубежный опыт организации и регулирования сферы ЖКХ // Концепт. – 2014. – Т. 20. – С. 4241–4245.
5. Иваненко Л.В. Зарубежный опыт эффективного управления многоквартирными домами // Вестник Уфим. гос. нефт. техн. ун-та. – 2014. – № 7. – С. 146–150.
6. Комиссарова Л.А. Зарубежный опыт управления жилищным фондом на рынке ЖКУ // Вестник Нижегород. гос. инж.-экон. ин-та. – 2014. – № 7. – С. 145–158.
7. Проваленова Н.В. Зарубежный опыт управления объектами в сфере предоставления жилищно-коммунальных услуг // Вестник Нижегород. гос. инж.-экон. ин-та. – 2011. – № 6. – С. 170–183.
8. Прокофьев К.Ю., Моисеев В.А., Егорова Ю.А. Отечественный и зарубежный опыт управления многоквартирными домами // Жилищные стратегии. – 2015. – Т. 2, № 4. – С. 303–318.
9. Смирнова И.В. Управление имуществом мегаполиса: проблемы и развитие. – СПб.: Изд-во С.-Петербург. гос. инж.-экон. ун-та, 2004.
10. Implementation plan of the Swedish demonstrator / J. Green [et al.] // CITYFIED. – 2015. – P. 54–55.

ЎУК: 330.332.021.8**МИЛЛИЙ КОРХОНАЛАРНИ ИННОВАЦИОН РИВОЖЛАНТИРИШДА
ИННОВАЦИОН ЖАРАЁНЛАРНИ БОШҚАРИШНИНГ РОЛИ****С.М. Обидов, таянч докторант, Тошкент Давлат иқтисодий университетини,
Тошкент**

Аннотация. Ушбу мақолада миллий корхоналарни инновацион ривожлантиришда инновацион жараёнларни бошқаришнинг роли масалалари қараб чиқилади. Шунингдек, инновацион жараёнларнинг бошқарилари ва вазифалари, уларни ўзига хос хусусиятлари ёритилади.

Калим сўзлар: инновация, инновацион ривожланиш, инновацион жараён, инновацион жараёнларни бошқариш.

Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросы о роли управления инновационных процессов в инновационном развитии национальных предприятий. Кроме того, приведены этапы и функции, своеобразные особенности инновационных процессов.

Ключевые слова: инновация, инновационное развитие, инновационный процесс, управление инновационными процессами.

Abstract: This article discusses the role of the management of innovation processes in the innovative development of national enterprises. In addition, there are stages and functions, peculiar features of innovative processes.

Key words: innovation, innovation development, innovation process, innovation process management.

Барчамизга маълумки, инновациялар исталган бир корхона рақобатдошлик афзалликларини, фойдалилигини ўсишининг асосий манбаи саналади. Инновацияларни тадқиқ қилишга тизимли ёндошув унинг таркибига инновацион стратегиялар, янги маҳсулотларни ишлаб чиқиш, муаммони ечишга ижодий ёндошув, ғояларни бошқариш, рационал таклифларни бошқариш тизимлари каби унсурларни киритишни тақозо қилади.

Доимий равишда кескинлашиб бораётган рақобатчилик шароитида мажбур тарзда олинган тизимли инновацион фаолиятни ташкил қилишнинг етарлича муваффақиятли тажрибаси кўпгина давлатларда (АҚШ, Япония, Германия, ХХР ва ў.к.), иқтисодий ривожланган мамлакатларнинг йирик холдинглари ва компанияларида айниқса, оммавий талаб ва эҳтиёж товарлари ишлаб чиқарувчи юқори технологик тармоқлардан бўлган автомобилсозлик, электроника соҳаларида кенг кузатилади.

Иқтисодий ривожланган давлатдагига қараганда Ўзбекистонда кескин рақобатчилик шароитида етарлича самарали инновацион фаолиятни ташкил қилиш масалалари қийин кечмоқда. Миллий корхоналаримизда инновацияларни ўзлаштириш тажрибасининг етарли эмаслиги, асосан кўп йиллар давомида Ўзбекистон корхоналарининг режали иқтисодиёт ва кейинчалик ўтиш даври шароитида ишлаганлиги билан ифодаланади.

Тадқиқотларимизга кўра, бугунги кун эса янгиликларни талаб қилмоқда. Дарҳақиқат, Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёев таъкидлаганларидек, “Мамлакатимизда амалга оширилаётган тадқиқотларнинг ҳаммасини ҳам илм-фаннинг бугунги юқори ривожланиш даражасига тўла жавоб беради, деб бўлмайди. Юқори технологик илмий маҳсулотларни амалиётга жорий этиш учун янги замонавий тажриба-ишлаб чиқариш, конструкторлик-технологик ташкилотлар ҳамда инновация марказларини ташкил этиш зарур” [1].

Мустақилликка эришгунча ва ҳатто яқин кунларгача республикаимиз иқтисодиётида асосий капитал хом ашё ва паст технологияли тармоқларда тўпланган эди ҳамда хом ашё секторининг саноат ишлаб чиқариш қувватлари юқори даражада юклама билан ишлар эди. Бугунги кунга келиб эса, Ўзбекистонда юқори технологик ва юксак техникаларга асосланган устувор тармоқларни ривожлантиришга катта эътибор қаратилмоқда.

Бироқ, анъанавий шаклда ишлаб келаётган хом ашёни қазиб олиш ёки етиштириш, қайта ишлаш соҳасидаги кўпчилик миллий корхоналаримиз етарлича молиявий ресурсларга эга бўлсаларда, қазиб олиш ёки етиштириш ҳажмларини оширганлари ҳолда инновацияларга нисбатан мойиллиги паст даражада қолмоқда.

Иқтисодий-технологик жиҳатдан “илгарилаб” кетган мамлакатлар тажрибаси кўрсатишича, айнан хом ашё сектори корхоналари саналган олигопол ядрога инновацияларнинг асосий ҳажми яратилади ва кейинчалик технологиялар трансфери орқали бутун иқтисодиёт бўйлаб кенг тарқалади [2-4].

Бизнинг тадқиқотларимизга кўра, республикаимиз шароитида инновацион фаолият хусусиятларини ҳамда йирик дунё компаниялари тажрибасини ўрганиш, инновацион иқтисодиётни шакллантириш, миллий корхоналарни инновацион ривожланишга ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан мослаштиришнинг куйидаги муаммоларини ажратиб кўрсатишимиз мумкин:

1. *Республикаимиз корхоналарининг изга тушмаган, тизимсиз инновацион ривожланиши.* Бу эса компания ва холдинглар бошқарув тизимида инновацияларни бошқариш вазифаларининг ҳамда тегишли ташкилий тузилмаларнинг йўқлиги натижаси ҳисобланади.

2. *Инновацион фаолиятнинг юқори таваккалчиликка асосланганлиги.* Бу эса инновациялар соҳасидаги давлат сиёсатининг беқарорлиги ва такомиллашмаганлиги билан боғлиқ. Маркетинг тадқиқотларини ўтказиш, инновацион маҳсулотга талабни аниқлаш, интеллектуал мулкни ҳимоя қилишда намоён бўлади.

3. *Инновацион ривожланиш тизимини ишлаб чиқиш ўрнига холдинглар, компаниялар, корхоналар мулкдорлари, юқори раҳбарияти томонидан бир марталик реконструкциялар ва таркибий ўзгаришларнинг устувор қўлланилиши.* Бу эса мулк эгалари ва топ-менежерларда зарур малака ва инновацияларни бошқариш услубияти бўйича кўникмаларнинг йўқлиги натижаси ҳисобланади.

4. *Корхоналар ходимлари томонидан инновацияларга кучли қаршилик қилиши.* Бу эса инновацияларга хос бўлган мавҳумлик, бундай шароитда ўз вазифа ва масъулиятларини аниқ билмаслик, ноаниқликларга нисбатан корхоналар ходимларининг кўркуви, ҳимоя чораларининг йўқлиги.

5. *Ички бозор учун маҳсулот ишлаб чиқарувчи кўпчилик республикаимиз йирик корхоналари томонидан ички бозорга йўналтирилган инновацияларга етарлича эътибор бермаслик.* Бунда экспортга маҳсулот чиқарувчи корхоналар ўзини рақобатбардошлик даражасини сақлаб туриш учун инновацияларни мажбур қўллайдилар.

6. *Мулкдорлар ва менежерлар томонидан муқобил харажатларни ёки бой берилган нафларни ҳисоблашнинг, корхонани жадал ривожлантириш амалий тажрибасининг йўқлиги сабабли янги технологияларни жорий қилишдан олдинги қўлланилаётган анъанавий технологияларни устувор ҳимоя қилиш.*

7. Тизимли жараён сифатида корхона барча жиҳатларини ўз ичига олувчи, инновацион ривожланиш деганда эса илмий-техник ривожланишни, тор маънода эса фақат маҳсулот ва технологик инновацияларини тушуниш сабабли *инновацион ривожланишга етарли эътибор бермаслик*.

Умуман олганда миллий корхоналаримиз томонидан инновацияларни фаоллаштиришга етарлича эътибор берилмаётганлиги сабабли, кўпчилик ҳолатларда корхоналар инновацияларни амалга оширишда бир қатор қийинчиликларга дуч келишмоқда.

Республикамиз корхоналарининг инновацион ривожланиши, инновацион иқтисодий шакллантиришга мослашишининг асосий муаммолари, хусусиятлари ва тенденциялари таҳлили корхоналарни рақобатбардошлигини ошириб, уларнинг фаолият самарадорлигини, инновацион ривожланишини бошқаришни такомиллаштириш бўйича тавсиялар ишлаб чиқишга имкон беради.

Шунингдек, исталган бир тармоқ корхонасининг инновацион ривожланиши инновацион жараёни бошқаришнинг самарали тизимини яратишни назарда тутди. Корхонада инновацион жараёни бир қанча кетма-кет босқичларга ажратиш мумкин ва ҳар бир босқичда корхонанинг тегишли бўлинмалар масъул бўлган муайян вазифалар ҳал қилинади [5-7]. Инновацион ривожланишни бошқариш самарадорлигини ошириш учун инновацион жараёни қуйидаги кетма-кет босқичларга ажратиш мақсадга мувофиқ:

1. *Бозорни ривожлантириш ёки имкониятларни излаш босқичи*. Унинг асосий вазифаси бозор эҳтиёжларини ва унда пайдо бўлган янги имкониятларни излаш ҳисобланади ҳамда маркетинг бўлими, корхонанинг тадқиқот бўлими томонидан амалга оширилади.

2. *Концепцияни ишлаб чиқиш босқичи*. Бунда корхонанинг ИТТКИ бўлими, конструкторлик бўлимлари, сифат менежменти хизматлари томонидан аниқланган бозор эҳтиёжларини қондиришга имкон берувчи технологик ечимлар амалга оширилади.

3. *Танланган лойиҳани амалга ошириш бўйича қарор қабул қилиш босқичи*. Корхона раҳбарияти томонидан ички ва ташқи таваккалчиликларни баҳолаш ва ҳисобга олиш амалга оширилади.

4. *Қарорларни охирига етказиш ва товарни ишлаб чиқиш*. Унинг вазифаси: янги товарларни истеъмолчилар учун қулай ва жозибадор қилиш; корхона муҳандислари ва технологлари томонидан амалга оширилади.

5. *Ижро босқичи товарни яратиш ва уни истеъмолчига етказиб бериш* билан ифодаланади. Бу босқич ишлаб чиқариш ва сотув бўлимлари томонидан амалга оширилади.

Инновацион фаолият мазмунига кўра, исталган корхона инновацион жараёнларининг турли босқичларида иккита жиҳатни ажратиб кўрсатамиз: креатив (*инновацияларни тўплаш*) ва ташкилий (*инновацияларни амалга ошириш*). Инновацион жараён дастлабки 2 та босқичи, яъни имкониятларни излаш ва қарорларни ишлаб чиқиш креатив ҳисобланади. Ушбу босқичларнинг вазифаларига қуйидагилар киради:

- корхона ривожланиши муаммоларини, истеъмолчилар эҳтиёжлари ва бозорнинг янги имкониятларини таҳлил қилиш;

- аниқланган муаммоларнинг инновацион ечимларини излаш;
- муаммони ечишни таъминловчи янги билимларни излаш;
- инновацион ечимлар тизимини яратиш;
- инновацион қарорларни шакллантириш.

Инновацион ечимларни ишлаб чиқиб охирига етказиш, яратиш ва тайёр маҳсулотни истеъмолчига етказиш *ташкилий босқич* саналади. Мазкур босқич вазифалари қуйидагилар саналади:

- инновациялар ташаббускорлари ва ижрочиларини аниқлаш, уларнинг ваколатлари, масъулиятлари, жавобгарлик ва мотивацияларини аниқлаш;
- инновацияларнинг актив ва пасив рақибларини аниқлаш ва уларни қарама-қаршилигини бартараф қилиш бўйича чораларни аниқлаш;
- тизимли инновацион фаолиятни таъминловчи ташкилий тузилмадаги янги функцияларни аниқлаш;
- корхоналарда инновацион фаолият концепцияси ва дастурини, уни амалга ошириш йўналишларини ишлаб чиқиш;
- инновацион лойиҳаларни амалга ошириш устидан доимий назоратни амалга ошириш.

Инновацион жараёнларни бошқариш. Креатив босқичларда инновацион жараёнларни бошқаришни эркин ҳолатда амалга ошириш зарур. Чунки, инновацион жараёнларни бошқаришнинг креатив босқичларида янги ғояларни туғилиши учун ижодий жараён, ахборот эркин айланиши зарур. Ташкилий босқичларда инновацион жараёнларни бошқариш жуда қатъий регламент бўйича, барча ҳолат ва жараёнлар доимий назоратда бўлиши керак.

Корхоналарда инновацион жараёнларнинг аниқланган хусусиятлари инновацион жараёнлар самарали бўлиши учун икки хил ҳолатда кечишига имкон яратиш керак: 1. Ижодий ишланмалар ва концепцияни яратиш жараёнида *эркин ҳолатда*; 2. Концепцияни охирига етказилаётганда ва маҳсулот бозорга чиқарилаётганда эса *қатъий регламент бўйича*.

Демак, лойиҳани амалга ошириш учун қарор қабул қилиш босқичи креатив ва ташкилий босқичлар ўртасидаги ўтиш босқичи саналади. Инновацион жараёнларни бошқариш тавсифи ҳар бир босқич талабларига қатъий мос келиши, акс ҳолда инновацион жараённинг самараси алоҳида олинган бир босқичда сезиларлича пасайиши ва оқибатда корхона инновацион ривожланишини секинлаштириши мумкин.

Юқорида келтирилган фикр ва мулоҳазалардан келиб чиқиб, хулоса қилиб айтганда, *корхоналарни инновацион ривожланишини бошқаришни такомиллаштиришига ҳам тизимли, ҳам комплекс ёндоиши* зарур ҳамда таклиф қилинаётган барча чора-тадбирлар инновацион жараённинг барча жабҳаларини қамраб олиши керак. Чунки, инновацион жараён босқичларининг алоҳида олинган бир босқичини такомиллаштириш якуний натижаларнинг салмоғини унча сезиларли даражада оширмайди.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Ш.Мирзиёев. Илм-фан ютуқлари — тараққиётнинг муҳим омили//2016 йил 30 декабрь куни мамлакатимизнинг етакчи илм-фан намоёндалари билан учрашув материаллари/<http://natlib.uz/Content/userfiles/upload//prezident/Sh.Mirziyoyev/uz/>
2. Галкина Н.В. Проблематика социально-экономической адаптации российских угледобывающих предприятий к инновационному развитию // Горный информационно-аналитический бюллетень (научно-технический журнал), 2006. – № 12.
3. Дикарева В.А. Научно-технические и организационно-управленческие инновации – важнейший фактор ускорения социально-экономического развития реального сектора экономики // Проблемы современной экономики, 2009. – № 1.
4. Колчин С. Инновации в российской нефтяной промышленности // ТЭЖ России. Нефтеперерабатывающая и нефтедобывающая промышленность. Ежемесячный бюллетень, 2008. – № 5.
5. Мерилл П. Поколение инноваций. Как создать инновационный процесс и инновационную культуру / Пер. с англ. Ю.В. Сырбу. – М.: РИА «Стандарты и качество», 2009.
6. Настас Т. Технологический прорыв: сценарий для России // Harvard Business Review Россия, 2007. – №6-7.
7. Телегина Е.А. Инвестиции и инновации в нефтегазовой отрасли: необходимость и потребность энергетического развития / Е.А. Телегина, Л.А. Студеникина // Нефть, газ и бизнес, 2007. – №№ 1-2.

ЎУК: 330.338.492.4.6.

МИНТАҚАЛАРДА ТУРИЗМ ИНФРАТУЗИЛМАСИНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ АЙРИМ МАСАЛАЛАРИ

А. Садуллаев, УрДУ фахрий профессори, Урганч давлат университети, Урганч

Аннотация. Мақолада Ўзбекистон минтақаларида туризм соҳасини ривожлантиришида унинг муҳим инфратузилмаси бўлган меҳмонхона хизматларини янада такомиллаштириши имкониятлари ёритиб берилган.

Калит сўзлар: туризм, инфратузилма, меҳмонхоналар, туристик ресурслар, сайёҳлар, маданий-тарихий обидалар, ички туризм, туроператорлар, хизматлар номенклатураси.

Аннотация. В статье рассматриваются возможности совершенствования гостиничных услуг, как важная инфраструктура развития туристического сектора в регионах Узбекистана.

Ключевые слова: туризм, инфраструктура, гостиницы, туристические ресурсы, турист, культурно-исторические памятники, внутренний туризм, туроператоры, номенклатура услуг.

Abstract: *The article discusses opportunities of developing hotel services which is the essential infrastructure of development of tourism industry in regions of Uzbekistan.*

Key words: *tourism, infrastructure, hotels, tourist resources, tourist, cultural-historical monuments, domestic tourism, tour operators, range of services*

Ўзбекистон Буюк Ипак савдо йўли йўналишининг таркибий қисми ҳисобланади. Унинг худудида, ушбу йўл ўтган йўналишда, жуда чиройли ва жозибадор бўлган Тошкент, Самарқанд, Бухоро, Хива шаҳарлари жойлашган. Хозирги пайтда, ушбу шаҳарлар, ўзининг ажойиб маданий-тарихий-диний обидалари билан мамлакатнинг туризм нуқтаи назаридан тақлиф қиладиган ва ушбу соҳанинг асоси бўлган ёдгорликларга эгадирлар. Туристлик зиёрат объектлари Тошкентда - 144 та, Самарқандда - 118 та, Бухорода - 201 та, Хива - 310 тани ташкил этади. Аммо асосий туристик ресурсларимиздан туризм мақсадида тўлиқ фойдаланиш ташкил этилмаган.

Мамлакатда туризм соҳаси унчалик катта эмас – 2017 йилда мамлакатга 2 млн 898 минг атрофида хорижий фуқаролар ташриф буюрган бўлиб, уларнинг 204 мингга яқини сайёҳ сифатида тан олинган.

Ўзбекистоннинг туристик ресурслар мавжудлиги нуқтаи назаридан катта рақобатбардошлик устунликларига қарамадан, кўпгина қўшни мамлакатлар сайёҳлар келиши бўйича ҳам, улардан тушадиган даромад бўйича ҳам, ундан илғордирлар.

Туризм ва саёҳатлар бўйича Бутун жаҳон кенгаши маълумотларига кўра: Ўзбекистон туризмнинг мамлакат ЯИМдаги улуши бўйича дунё мамлакатлари орасида -115 ўринни, туризмда инвестициялардан фойдаланиш бўйича -103 ўринни, тармоқдаги бандлар сони бўйича - 69 ўринни, туристик ташрифлар бўйича -150 ўринни эгаллайди, бутундунё туристик оқимининг 0,2 % унга тўғри келади.

Туризм соҳасидаги танилиш кўп нарсани белгилайди, айниқса, агар гап халқаро истеъмолчи борасида кетаётган бўлса, унинг вақти кам ва мамлакат тўғрисидаги ахборотлари кам бўлса, унинг борадиган мамлакатлари танлови кенгдир. Ўзбекистоннинг халқаро таниқлиги анча заифдир; 193 та туристик- мамлакатлар брендида мамлакат 139 ўринни эгаллайди, ва турли интернет-қидирмаларидаги сўровларда бир-бирини истисно қиладиган ва салбий ахборотлар мавжуддир.

Мамлакатни матбуотда ёритиш етарли эмас. Ўзбекистоннинг халқаро ОАВлари билан муносабати кўп йиллардан буён анча мураккаб ва оғир бўлиб келаётгани шароитида, у хозиргача ҳам яхшиланган эмас. Ажабланарлиси шуки, булар сайёҳларни чўчитаётгани йўқ, улар воситачиларнинг тақлифларига ишонч билан қарамоқдалар. Лекин шунга қарамадан, яқка сайёҳлар учун бу тўсиқ бўлиб қолмоқда ва хорижий инвесторларнинг ҳам, халқаро институтларнинг инвестициялари даражасини пасайтириб келмоқда.

Ўзбекистонда хорижликларни жойлаштирадиган ҳар қандай жой Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йил 11 ноябрдаги № 497 Қарорига кўра лицензиялаштирилиши керак бўлади. Ҳуқуқий шахс (МЧЖ) ташкил қилишни, банкда ҳисоб очишни, ҳисобчига эга бўлишни, капиталга бўлган минимал талабни (минимал иш ҳақининг 400 баробари ёки 16 минг АҚШ долари) талаб қилади, бу эса кичик меҳмонхоналар, В&В типидagi пансионлар, сайёҳларни ўз уйига жойлаштирадиган фермерлар учун оғирлик қилади. Давлат стандартлари талабларини бажариш юзасидан компанияларда текширув ўтказиш ҳар йили амалга оширилади. Лекин бу хусусий секторнинг фаолиятига таъсир кўрсатмаса ҳам, операторлар текширувларни уч йилда бир марта ўтказишни тавсия қиладилар.

Глобал бозор тенденциялари анча “ғаройиб” ва “маҳаллий” ресурсларга талаб ошаётганидан дарак беради, туроператорлар эса бошқа мамлакатларда маҳаллий маданият билан таништириш, фермер хўжаликларида бўлиш ёки қишлоқ жойлари бўйлаб экскурсиялар уюштириш билан ушбу соҳани эгалламоқдалар. Яқка сайёҳлар ҳам мамлакатда бўлиб, Airbnb га ўхшаган порталларга кириб шундай хизматлардан фойдаланишлари мумкин. Ўзбекистонга келадиган бўлсак, фермер хўжаликларида жойлашиш масаласида,

улар хорижий меҳмонларни қабул қилишлари мумкин эмас. ПРООН, масалан, Зоминда дастур амалга ошираётган бўлиб, унинг доирасида сайёҳлар маҳаллий аҳоли билан бирга бўлишлари, ўрмон сўқмоқлари бўйлаб юришлари, кишлоқ жойларидаги турмуш тарзи билан танишишлари мумкин – лекин, фақат бир кун, чунки лицензияга эга бўлмаган уйларда тунаб қолиш мумкин эмас. Бу сайёҳлар учун ҳам, маҳаллий аҳоли учун ҳам имкониятларни қўлдан чиқаришдир, чунки маҳаллий маблағлардан баҳраманд бўлишлари мумкин эди.

Ички туризм Ўзбекистон учун жуда катта салоҳият манбаи ҳисобланади. Ўзбекистон фуқароларига мана шундай тунаш жойларида бўлишлари учун рухсат бор, уларнинг тартибга солинмаслиги эса стандартлар турлича бўлишини ва улардаги сифат талаб даражасида бўлмаслигини келтириб чиқаради. Маҳаллий аҳолини Ўзбекистон бўйлаб саёҳат қилишларини рағбатлантириш учун, уларнинг бўладиган жойларида қулайликлар яратишга қаратилган саъи-ҳаракатлар зарурдир.

Ўзбекистон Республикасида туризм тармоғини ривожлантиришнинг ўрта муддатли истиқболга мўлжалланган Концепцияси лойиҳасида “халқаро стандартларга, хорижий сайёҳларнинг талаб ва эҳтиёжларига жавоб берадиган, муайян инфратузилмага эга бўлган рекреация ҳудудларини ташкил қилиш бўйича комплекс чора-тадбирларни ишлаб чиқиш” белгилаб берилган [3].

Туризмни ривожлантириш соҳасида фаол давлат сиёсати олиб борилиши ва тармоққа катта эътибор қаратилиши натижасида кейинги йилларда соҳани ривожлантириш бўйича ҳуқуқий-меъёрий ҳужжатлар ва мақсадли минтақавий дастурлар қабул қилинди. Улар асосида замонавий ривожланган туризм бозорининг ҳуқуқий асослари шакллантирилди, туризм бизнеси учун солиқ ва бошқа имтиёзлар механизмлари яратилди, туризм инфратузилмаси модернизация қилинди. Натижада хориж фуқароларининг Ўзбекистонга ташрифи 2002 йилдаги 442,1 минг кишидан 2017 йилда 2847,9 минг кишига етди, ёки 5,5 марта ошди. Хусусий мулкни қўллаб қувватлаш ва ҳимоя қилиш бўйича қабул қилинган чора-тадбирлар туфайли 2012-2017 йиллар даврида фаолият кўрсатаётган туристик фирма ва ташкилотларнинг сони (30 % га) ошди, яъни 2012 йилда уларнинг сони 345 та бўлган бўлса, 2017 йилга келиб 449 тага етди.

Аммо, жаҳон туризм бозорининг жадал ривожланиш суръатларини ҳисобга олганда, бугунги кунда туризм тармоғини такомиллаштириш ва уни минтақалар комплекс ривожланишини жадаллаштиришнинг ҳамда унга яқин бўлган тармоқларнинг етакчисига айлантириш бўйича кўпгина вазифалар бажарилмасдан қолмоқда.

Меҳмонхона хизматларини такомиллаштиришда, уларнинг турларини кўпайтириш, хизматлар номенклатурасини ошириш зарур бўлади. Бунда республикаимиз раҳбарияти томонидан ушбу соҳани ривожлантириш борасида қабул қилинаётган қарорлар ҳам фикримизни тасдиқлайди. Хусусан, 2018-йилнинг 7-август куни Вазирлар Маҳкамасининг “Оилавий меҳмон уйлари фаолиятини ташкил этиш тўғрисида”ги қарори қабул қилинди. 2019-йил охирига қадар республикаимизнинг туристик “марвариди” бўлган Самарқанд шаҳрида яна 45 та меҳмонхона қурилади. Бундан ташқари, биргина Имом Бухорий мажмуасида 30 га яқин меҳмонхона қурилиши кўзда тутилган [4].

Амалга оширилаётган ислохотлар мамлакатимизга ташриф буюрадиган сайёҳлар сонининг ошишига олиб келиши ҳозирги куннинг ўзидаёқ намоён бўлмоқда. Ўзбекистон туризмни ривожлантириш давлат қўмитаси маълумотларига кўра 2018 йилнинг январь-октябрь ойларининг ўзидаёқ мамлакатимизга ташриф буюрган хорижий сайёҳлар сони 4,6 млн кишидан ошган ва йил охиригача 5 млн кишига етиши эҳтимоли башорат қилинмоқда. Мана шуларни эътиборга олган ҳолда эндиликда сайёҳларга ўзига хос жойлашиш хизматларини таклиф этадиган оилавий меҳмон уйлариининг аҳамияти тобора ошиб боришини инкор этиб бўлмайди.

Тошкент, Самарқанд ва Бухоро шаҳарлари мамлакатнинг жуда муҳим туристик марказлари бўлиб, уларда энг кўп жойлаштириш воситалари мавжуддир (жамига нисбатан 51,7 %), уларнинг асосий қисми халқаро стандартларга жавоб беради. Ушбу шаҳарлардан

бошқа ҳудудлардаги жойлаштириш воситалари асосан халқаро сифат стандартларига жавоб бермайди, ва улар кўпинча ўртача даромадли сайёҳларга мўлжаллангандир.

Ўзбекистон туризм бозорида халқаро меҳмонхона брендларининг иштироки анча паст даражададир. Барча халқаро меҳмонхона компаниялари фақат Тошкент шаҳрида жойлашганлар ва улардаги нархлар дунёнинг муҳим туристик йўналишларидаги шундай меҳмонхоналарникидан юқоридир. Тошкент шаҳридаги 5-юлдуз категориясига эга бўлган халқаро бренддаги 4 та меҳмонхонада хонанинг нархи Европаникига нисбатан 1,5 баробар юқоридир. Бундай юқори нархлар жойлаштириш воситаларининг тўлмаслиги, рақобат муҳитининг юқори эмаслиги ва бизнес-сайёҳларга жуда ҳам боғланиб қолганлиги туфайли мавжуд бўлмоқда.

Ўзбекистонда туризмни ривожлантиришда унинг инфратузилмасини жаҳон стандартлари даражасига етказиш, шу жумладан жойлаштириш воситаларини хорижий сайёҳларнинг талаб ва эҳтиёжларини қондирадиган даражада янада такомиллаштириш мақсадида қуйидагиларни амалга ошириш зарур бўлади:

- республиканинг барча ҳудудларида туризм индустриясини комплекс ривожлантириш, шу жумладан нафақат кенг миқёсдаги янги жойлаштириш воситаларини қуриш ва мавжудларини таъмирлаш, балки туризм турлари бўйича сайёҳларнинг талаб ва эҳтиёжларини ҳисобга олган ҳолда, кўшимча инфратузилмаларни (умумий овқатланиш объектлари, транспорт-логистика тузилмалари, кўнгилхушлик индустрияси, маданият ва спорт муассасалари, сайёҳларга кўрсатадиган жойлар ва ҳ.к.ни) яратиш бўйича чора-тадбирлар ишлаб чиқиш.

- Меҳмонхоналарни жиҳозлашда хорижлик сайёҳлар талабларини эътиборга олиб, экологик тоза материаллардан фойдаланишга эътиборини кучайтириш (масалан, хорижлик сайёҳлар бизнинг меҳмонхоналарда, айниқса минтақалардаги жойлаштириш воситаларида кимёвий материаллардан, яъни пластик, пластмасса, ламинат, линолеум ва ҳ.к. фойдаланиш юқори эканлигидан афсусланишини кўрсатиб ўтганлар, чунки Европа ва бошқа ривожланган мамлакатларда асосан табиий ёғоч материалларидан фойдаланадилар, ҳатто уларга буёқ ёки лак ҳам ишлатмайдилар).

- Туризмни ривожлантириш давлат қўмитаси барча жойлаштириш жойларига – 5 юлдуздан тортиб уй хўжалиқларигача категориялар бериш ҳуқуқи билан таъминлаш зарур.

- Кичик корхоналарни (катта бўлмаган меҳмонхоналарни ва ҳ.к.) лицензиялашни вилоят ва шаҳар ҳокимиятларига юқлаб маъсулиятни номарказлаштириш.

- Меҳмонхоналар капитали учун минимал талабни бекор қилиш ёки бу талабларни уларнинг катталикларидан келиб чиқиб хилма-хиллаштириш.

- Кичик меҳмонхонага қонунчилик асосида ишлашга рухсат берадиган (солиқ тўловчи мақоми билан) корхонани рўйхатга олиш.

- Истеъмолчилар берадиган зарардан суғурта қилиш.

- Маҳаллий ҳокимият меъёрий талабларини бажариш – ёнғин ҳавфсизлиги сертификати, санитар-гигиеник меъёрларга амал қилиш.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Новые возможности для туризма в Республике Узбекистан: экспресс-оценка. Март 2013. World Bank Group.
2. Ўзбекистон Республикасида туризмни ривожлантиришнинг ўрта муддатли истиқболга мўлжалланган Концепциясини амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Президенти қарори. 21.02.2017.
3. Ўзбекистонда туризм ривожланиши 2017. Stat.uz.
4. www.gazeta.uz

ТАРИХ ФАҲЛАРИ

UDK 908.63

**HISTORY OF MODERNIZATION OF AGRICULTURE IN UZBEKISTAN
(1992-2017)****F.Q. Kamalova, assistant, Andijan branch of Tashkent state agrarian University,
Andijan**

Annotatsiya: Ushbu maqolada statistik ma'lumotlarga asoslanib 1992-2017 yillar davrida qishloq xo'jaligini rivojlantirishning yangi tarixiy bosqichi haqidagi ma'lumotlar yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: xususiylashtirish, qishloq xo'jaligi, fermer xo'jaliklari, ishlab chiqarish, modernizatsiya.

Аннотация: В этой статье на основании статистических данных раскрываются данные о новом историческом этапе развития сельского хозяйства за 1992-2017 годы.

Ключевые слова: приватизация, сельское хозяйство, фермерские хозяйства, производство, модернизация.

Abstract: In this article, data on the new historical stage of development of agriculture for the years 1992-2017 are revealed on the basis of statistical data.

Key words: privatization, agriculture, farms, production, modernization.

In Uzbekistan, agriculture has developed since ancient times. Turning to the history of the peoples of Central Asia, we see that property relations were formed in very ancient times based on irrigated agriculture. They even engaged in the export of dried fruits, as products of cotton, in various countries around the world. If we turn to the historically formed property relations, we will see that each social stratum of society had its own land plots. Ordinary students, orphans, widows left without breadwinners also lived at the expense of waqf property. Certain types of property were usually inherited from father to son. This people also connected their physical strength and power with the earth.

Independence gave the Uzbek people an opportunity to preserve and own the priceless heritage our ancestors had accumulated over the centuries and left it as a legacy to future generations. To date, the reforms carried out by our state in the field of agriculture are directly related to the increase in the fertility of irrigated lands. As the First President of the Republic of Uzbekistan emphasizes I.Karimov “the ongoing consistent work on the reform of agriculture, optimization of land plots assigned to farms, increase in prices for cotton and wheat leads to a qualitative change in our economic results in the agricultural sector” [1].

At the first stage of the reforms implemented in the agricultural sector in Uzbekistan (1991-2000), the meaning of privatization includes such measures as the transformation of the state economy into public ones, ensuring the participation of members of public farms of economic activity and management, organizing a contract of internal farms and family contracts, the most important thing is to reduce the state order for agricultural products and cancel some of them, support for contractual and free prices, creating conditions for the development of farms, creation of infrastructure to provide them with material resources, assistance in the sale and processing of products.

It has come to the realization that homestead plots are not used for crops to meet the needs of the family, but as a source of tangible income. As a result, it was particularly approved that the majority of farmers receive 2-3 crops per year. For example, living in Uchkuprik area of about 200 thousand people formed a kind of experience in the cultivation of lemons. Most of the population uses alternative energy sources, growing lemons in greenhouses made a profit of 6 million to 35 million sums. The development of homestead plots also has a positive impact on the future development of other interacting areas, creates favorable conditions for the creation of industrial enterprises in remote areas, creates additional conditions for employment. A striking example of this is the conversion in the village Dilkusha Xujaobod district. The population of the village has

been growing cherries for many years. Each season 200-300 tons of cherries are exported. Naturally there is a need for wooden containers in the transport of these products. It is noteworthy that these products are produced in the village by small enterprises. At the same time on places for storage of vegetables, fruit, melons are handed over for use refrigeration units. This, in turn, makes it possible to sell high-quality and affordable agricultural products grown on private plots of the population. [2].

This leads to the mechanisms of activity of new farms in the village for new systems of financing, lending, insurance of agriculture, developed and applied the basis of mutual settlements for agricultural products and supplied equipment, fuel and mineral fertilizers. The economic independence of agricultural enterprises has expanded. As a result of the measures implemented in 2013-2014, the main part of the total volume of agricultural production is accounted for by the non-state sector. Strong and sustainable economic development in the agricultural sector has been ensured. During the years of independence, the structure of agriculture has changed radically. In agriculture, crops are sown on the basis of scientific methods.

According to the results of 2014, the agricultural sector of Navoi region produced domestic gross product by 1804.1 billion sums, which is 107% more than in 2013 [3]. It is difficult to imagine the production of agricultural products without the use of advanced technologies and techniques. An example of this is that much attention is paid to the modernization of technology in this area. At the same time, there is a qualitative and quantitative renewal of agricultural machinery, development of production of new equipment and introduction of modern, resource-saving technologies in this sphere, Bank lending, wide involvement of leasing subjects of agriculture, which has an effect in the agricultural sector of our state. More than 500 projects were implemented to process agricultural products until 2015. During the past period, a new body coordinating the activities of farms have carried out a considerable amount of work - primarily organizational in nature. The country created 13 157 territorial and regional councils farmers. According to official data, in 1998 there were 23 thousand farms in Uzbekistan, and today - 66134. 35896 of them are engaged in cotton growing, 5329 - livestock, 16964 - horticulture, 3647 - vegetable-growing and melon-growing, 4298 -in other areas. The aim is to transform the existing farms of the Republic into multi-profile ones. According to the developed program, the diversified economy includes several of the eight areas: horticulture, melon growing, vegetable growing, crop processing, animal husbandry, fish farming, beekeeping. More than 17 thousand 66 thousand farms of Uzbekistan in the current year will begin to function as multidisciplinary. In 2013, 395 farms were transformed into farms with specialization in the processing of agricultural products using mini-technologies, 5331 farms will be specialized in service. We are also working on cooperation with leading foreign companies. The activities in the field of agriculture covered the whole complex of networks and production in agriculture. These aspirations are one of the leading ancient systems of economic goals of our state - sustainable development of agriculture, improving the efficiency of the sector, improving the standard of living of our people, especially the rural population, ensuring Uzbekistan's occupation of a strong place among developed countries.

The implementation of these measures together will increase the productivity of agricultural crop production of livestock, will ensure the accelerated development of processing industries in rural areas. This will help to improve the food security of the population, saturate the domestic market and increase the export potential of the agricultural sector, which will lead to an increase in employment and income of a large part of the rural population. The implementation of measures on the above-mentioned priorities will create the necessary ground for the stable development of the economy, strengthening the food security of the country, the most complete satisfaction of the population's needs in food and consumer goods, and, ultimately, will lead to the improvement of welfare and living conditions of the population.

REFERENCES:

1. Karimov I. All our plans and programs serve to the development of our country, to increase the level of well-being of our people. "Turkiston" 2011, 22-January.

2. Зокиров С. Большой исторический шаг // Халқ сўзи 16.07.2013
3. www.Navoiyhokimiyati.uz.
4. Кудратов З. Г., Тошбоев Б. Б., Йулдошев Ш. Т. Основные тенденции развития сельского хозяйства в Узбекистане // Молодой ученый. -2014. -№5. - С. 275-281.

O'UK: 304.444

KONSTITUTSIYA VA MA'NAVIYAT - HAYOT UYG'UNLIGI*B.S. Turdiyev, o'qituvchi, Buxoro davlat universiteti, Buxoro**Sh.Sh. Boltayev, O'zbekiston Yoshlar Ittifoqi BT yetakchisi, Xiva shahar 8-maktab, Xiva*

Annotatsiya. Ushbu maqola konstitutsiyaning mamlakatimizda amalga oshirilayotgan ulkan bunyodkorlik ishlari, demokratik islohotlar va yangilanishlarga mustahkam huquqiy zamin yaratib berganligi masalasi yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: demokratiya, konstitutsiya, ma'naviyat, madaniyat, milliy qadriyat, urf-odat, erkinlik va tenglik.

Аннотация. В этой статье раскрывается роль конституции в создании прочной правовой базы демократических реформ и обновлении в нашей стране.

Ключевые слова: демократия, Конституция, духовность, национальные ценности, традиции и обычаи, свобода и равноправие.

Abstract: This article describes the role of the constitution in creation of the strong legal basis for democratic reform and renewal in our country.

Key words: democracy, Constitution, spirituality, national values, traditions and customs, freedom and equality.

Bugungi kunda mamlakatimizda huquqiy demokratik davlat, fuqarolik jamiyatini rivojlantirish, xalqimiz uchun munosib turmush tarzini shakllantirish, xalqaro maydonda o'zimizga munosib o'rin egallashda konstitutsiyamiz muhim rol o'ynamoqda. Konstitutsiyamiz - xalqimizning erkinlik va mustaqillik sari olg'a intilishining yorqin mahsulidir. Zero, ushbu asosiy qonunni qabul qilinishida tariximizning uch ming yillik milliy davlatchilik tajribasiga tayanilganligini alohida qayd etish lozim. Buni biz, bosh qomusimizda qadimgi Xorazm va So'g'diyona, Qoraxoniylar, Xorazmshohlar, Amir Temur va Temuriylar, o'zbek xonliklari, xalqimizning tarixiy an'ana va urf-odatlarini o'zida mujassam ettira olganligi misolida ko'rishimiz mumkin. Shuningdek, xalqimiz tarixidagi insonparvarlik, tenglik, adolat, erkinlik, iymon, bag'rikenglik va axloqiylik singari bosh ma'naviy qadriyatlarimiz ham o'z ifodasini topgan. Konstitutsiyamizning har bir moddasida xalqimizning ko'p asrlik tajribasi, ma'naviy qadriyatlari, boy tarixiy-huquqiy asoslari aks ettirilganligi uning hayotiyligini kafolatlayapti.

Shu bilan birga, konstitutsiyamizning yaratilishida ko'plab demokratik davlatlarning ilg'or tajribasidan foydalanildi, inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasining umume'tirof etilgan prinsiplari hamda boshqa inson huquq va manfaatlariga asoslangan xalqaro hujjatlarga tayanildi. Bu haqida prezidentimiz Shavkat Mirziyoev quyidagilarni ta'kidlaydilar: "Xalqimiz siyosiy-huquqiy tafakkurining yuksak namunasi bo'lgan Konstitutsiyamiz yurtimizda demokratik davlat va fuqarolik jamiyati barpo etish, O'zbekistonning xalqaro maydonda munosib o'rin egallashida mustahkam poydevor bo'lib xizmat qilmoqda" [1].

Asosiy Qonunimizning eng muhim xususiyatlaridan biri shuki, mamlakatimizdagi barcha jabhalar, jumladan, iqtisodiy, siyosiy, huquqiy islohotlar ham, ma'naviy-ma'rifiy islohotlarning ham asosi bo'lib xizmat qilib kelmoqda. Barchamizga ma'lumki, o'zbek xalqi boy ma'naviy va ma'rifiy merosga ega bo'lib, yosh avlodni insonparvarlik va tinchliksevarlik, adolatparvarlik va mehr-oqibat, bag'rikenglik va millatlararo totuvlik kabi umuminsoniy fazilatlar ruhida tarbiyalab kelgan.

Davlatimiz rahbari Shavkat Mirziyoev alohida e'tirof etganlaridek, "Ko'zlagan marralarimiz qanchalik yuksak va mashaqqatli bo'lmasin, ularga yetish uchun barcha imkoniyatlarimiz mavjud. Ajdodlarimiz merosi, xalqimizning ilmiy va bunyodkorlik salohiyati hamda tadbirkorlik fazilati bizga bu yo'lda beqiyos kuch-qudrat manbai bo'lib xizmat qiladi" [2].

Tariximizning boyligi va buyukligi, avvalo, xalqimizning yuksak ma'naviyati va ma'rifati bilan bog'liqdir. Xalqimiz o'z buyuk ajdodlari ulug' salohiyati ilmiy hamda ma'naviy jasoratining haqli vorisi sifatida dunyo intellektual-ma'rifiy maydonida o'zligini yuksak iqtidor egasi, har qanday og'ir vaziyatlarda ham barcha uchun maqbul bo'ladigan oqildona yechimlar qabul qila oluvchi, uzoqni ko'zlab ish tuta oladigan millat sifatida o'zining yuksak ma'naviyati, boy intellektual salohiyatini yorqin namoyon etadi.

Afsuski, sho'rolar davrida "ma'naviyat" ona tilimizda iste'moldan chiqqan edi. Bu davrda din erkinligi cheklangan, Imom Buxoriy, Imom Termiziy, Burhoniddin Marg'ioniy, Imom Moturidiy, Najmiddin Kubro, Xoja Ahmad Yassaviy, Abdulxoliq G'ijduvoni, Bahouddin Naqshband, Xoja Ahror Valiy singari allomalarni hatto nomlari eshitilmagan edi.

Mustaqillikka erishganimizdan keyin ilm-fanning barcha sohalarida olamshumul ahamiyatga ega bo'lgan asarlar yaratgan Imom Buxoriy, Abu Iso Termiziy, Mahmud Zamaxshariy, Hakim Termiziy, Ahmad Farg'oniy, Ahmad YAssaviy, Najmiddin Kubro, Bahouddin Naqshband, Abu Mansur Moturidiy, Abul-Muin Nasafiy, Burhoniddin Marg'ioniy, Abdulholiq G'ijduvoni kabi allomalarning ibratlarga to'la hayotlari va ilmiy-amaliy faoliyatini o'rganish, ularning tabarruk nomini tiklash diqqatga sazovor ishlardan biri bo'ldi.

Shu boisdan, istiqlol arafasida ma'naviyat sohasiga beqiyos e'tibor qaratilib, Birinchi Prezidentimiz Islom Karimov sa'y-harakatlari bilan tilimizda, demakki, ongu tafakkurimiz – dunyoqarashimizda ma'naviy boylıklar, ma'naviy tarbiya, xalq ma'naviy boyligi, xalq ma'naviyati, ma'naviy burch kabi tushunchalar yangidan shakllandi.

Shavkat Mirziyoev tomonlaridan 2017 yil 28 iyulda qabul qilingan "Ma'naviy-ma'rifiy ishlar samaradorligini oshirish va sohani rivojlantirishni yangi bosqichga ko'tarish to'g'risida"gi qaror bu boradagi tashkiliy va amaliy ishlarni, g'oyaviy-uslubiy yondashuvlarni takomillashtirishda ulkan ahamiyatga ega bo'ldi. Qarordagi muhim jihatlardan biri shundan iborat bo'ldiki, bu yoshlarda sog'lom dunyoqarash, jumladan, kitobxonlik ko'nikmasini shakllantirish, internet, axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan oqilona foydalanish madaniyatini oshirish, ularda g'oyaviy va axborot xurujlariga qarshi mafkuraviy immunitetni kuchaytirish Respublika Ma'naviyat va ma'rifat Markaziga asosiy vazifa sifatida yuklatilganligi bo'ldi [3].

Shuni ta'kidlash joizki, hozirgi kunda amalga oshirilayotgan ma'naviy targ'ibot faoliyati o'zining mazmun-mohiyat va ahamiyati jihatidan eski davrdagidan katta farq qiladi. Millatga, uning tili, tarixi, merosi, an'analari, qadriyatları, buguni, boringki, kelajagiga munosabat batamom boshqa ma'no-mazmun kasb etdi. Din jamiyatda o'z tarixiy-ma'naviy o'rmini egalladi. Sun'iy ravishda ko'mib tashlangan ma'naviy buloqlarning ko'zi ochildi. O'tmishidan nafratlanish, orlanishga mahkum etilgan elning ko'kragiga shamol tegdi: aksincha, endi insoniyat tamadduni taraqqiyotiga asrlar mobaynida qo'shgan ulkan hissasi bilan faxrlanishga o'tdi.

Yurtimizda Mustaqillik va Navro'z bayramlari, Ramazon va Qurbon hayitlarini nishonlanib kelinayotganligi istiqlolimizni jahon ahli yuz-ko'zi oldida baralla tantana qilayotganimizga bir yorqin dalildir.

Bugun yurtimizda barcha millat va elat vakillari tinch-totuv, farovon hayot kechirmoqda, kelajagi buyuk O'zbekistonning bugungi taraqqiyoti ertangi istiqboliga munosib hissa qo'shmoqda. Ularning huquq va erkinliklari, qonuniy manfaatlarini ta'minlash, ta'lim olishlari, o'z qiziqish va layoqatlari bo'yicha kasb-hunar egallashlari, madaniyatlari, urf-odatları, an'analarini saqlash hamda rivojlantirishlari uchun barcha imkoniyatlar yaratib berilgan.

"O'zbekiston o'z hududida istiqomat qiluvchi barcha millat va elatlarning tillari, urf-odatları va an'analarini hurmat qilishni ta'minlaydi, ularning rivojlanishi uchun sharoit yaratadi" [4] – deyiladi Konstitutsiyamizning 4-moddasida. Bu g'oya mamlakatimizda milliy madaniy rang-baranglik hayotimizning ajralmas qismiga aylangani barqarorlikni ta'minlashda, jamiyatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirishda muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Konstitutsiya va huquqiy madaniyat, ma'naviyat va milliy qadriyatlar haqida gap borganda, ko'hna zaminimiz odamlari ko'nglida ustuvor bo'lgan adolat, haqiqat, iymon, olijanoblik, bag'rikenglik, mardlik, tantilik kabi ulug' xislatlar Konstitutsiyamizdan munosib o'rin olganini alohida e'tirof etish joiz. Zotan, Asosiy Qonunimiz xalqimizning irodasini, ruhiyatini, ijtimoiy ongi va madaniyatini o'zida yaqqol aks ettiradi.

“Aziz va yagonamsan, jonajon O‘zbekistonim!” Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev tomonlaridan aytilgan bu hikmatli da’vatlarning ma’no-mohiyati bugun xalqimizning, millatidan qat’i nazar, shu yurtda yashayotgan har bir insonning hayotidan mustahkam o‘rin egalladi, tom ma’noda qalb amriga aylandi.

O‘z navbatida, Konstitutsiya – biz uchun nafaqat muhim hayotiy qo‘llanma, balki g‘urur-iftixor, kerak bo‘lsa, shu zaminda istiqomat qilayotgan, millati, tili, dinidan qat’i nazar, barcha insonlar uchun mustahkam bir himoya.

Konstitutsiyamizning 42-moddasida: “Har kimga ilmiy va texnikaviy ijod erkinligi, madaniyat yutuqlaridan foydalanish kafolatlanadi. Davlat jamiyatning madaniy, ilmiy va texnikaviy rivojlanishiga g‘amxo‘rlik qiladi” [5], degan qoida mustahkamlab qo‘yilgan.

Mamlakatimiz oliy o‘quv yurtlarida ta’lim, ilm-fan va ishlab chiqarishning integratsiyalashuv jarayoni izchil rivojlanayotgani misolida ham ana shu konstitutsiyaviy qoidaning hayotimizga nechog‘lik chuqur tatbiq etilayotganini ko‘rish, kuzatish kishiga maroq bag‘ishlaydi.

Intellektual salohiyatning yuksak darajada rivojlanishi xalqning milliy ma’naviyati yuksalishida ham ulkan omilga aylanadi. Yana bir muhim tomoni – u milliy manfaatlarni himoya qilishda qudratli qurol vazifasini bajaradi. Qolaversa, intellektual jihatdan rivojlangan mamlakatda demokratik qadriyatlar barqaror rivojlanadi. Chunki intellektual boylik faqat bilim, aqlu tafakkur, ilm-fan salohiyati bilan cheklanmay, yuksak ma’naviyatni ham o‘z ichiga oladi.

2017 – 2021 yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasida ijtimoiy-iqtisodiy hayotimizning barcha yo‘nalishlari qatorida ma’naviyat sohasiga oid vazifalar ham aniq belgilab berildi. Zero, ushbu strategiyaning qabul qilinishi va amalga oshirilishi, zikr etilgan ulug‘vor va murakkab vazifalarni hal etish, avvalo, ta’lim-tarbiya, ma’naviyat-ma’rifat, targ‘ibot-tashviqot masalalariga borib taqaladi. Harakatlar strategiyasi, o‘z mohiyatiga ko‘ra, davlat va jamiyat rivojining prinsipial jihatdan yangi bosqichida mamlakatimizni modernizatsiya qilish bo‘yicha boshlangan keng ko‘lamli ishlarni yanada izchil davom ettirishga xizmat qiladi.

Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev ta’kidlaganlaridek: “Yurtimiz yoshlari o‘rtasida ilm-fan, ta’lim-tarbiya, tibbiyot, madaniyat, adabiyot va san’at, sport, ishlab chiqarish, harbiy xizmat sohalarida, umuman, barcha jabhalarda jonbozlik ko‘rsatib kelayotgan azamat yigitlarimiz juda ko‘p. Ular o‘zining jismoniy va ma’naviy salohiyati, iste’dod va mahoratini namoyon etishi uchun zarur sharoitlarni yaratib berish borasida mamlakatimizda ko‘p ishlar qilinyapti va kelgusida ham ularni albatta davom ettiramiz” [6].

Bugun “Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz” degan shior xalqimizning azaliy ezgu intilishlari, bunyodkorlik faoliyatining ma’no-mazmunini belgilaydi, har bir inson uchun muqaddas bo‘lgan yuksak qadriyatlarni o‘zida mujassam etadi.

Albatta, birgina kitob doirasida istiqolimizning ortda qolgan qisqa, ayni chog‘da shonli tarixi davomida yurtimizda amalga oshirilgan ma’naviy islohotlarning butun qamrovini ko‘rsatish, ma’naviy sohadagi o‘zgarishlar samaralarining mustaqil taraqqiyotimizda tutgan o‘rni va ahamiyatini, qolaversa, istiqboldagi vazifalarimizning mazmun-mohiyatini to‘liq ochib berish oson ish emas.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Bilimli avlod – buyuk kelajakning, tadbirkor xalq – farovon hayotning, do‘stona hamkorlik esa taraqqiyotning kafolatidir. Prezident Shavkat Mirziyoyevning O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganining 26 yilligiga bag‘ishlangan tantanali marosimdagi ma’ruzasi. // Xalq so‘zi, 2018 yil

2. Bilimli avlod – buyuk kelajakning, tadbirkor xalq – farovon hayotning, do‘stona hamkorlik esa taraqqiyotning kafolatidir. Prezident Shavkat Mirziyoyevning O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganining 26 yilligiga bag‘ishlangan tantanali marosimdagi ma’ruzasi. // Xalq so‘zi, 2018 yil

3. “Ma’naviy-ma’rifiy ishlar samaradorligini oshirish va sohani rivojlantirishni yangi bosqichga ko‘tarish to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori 28 iyul, 2017 yildagi PQ-3160-son. // “Xalq so‘zi”, 2017 y., 149 (6843)-son.

4. O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi.-T.: “O‘zbekiston”, 2018. –B. 4-5.

5. O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi.-T.: “O‘zbekiston”, 2018. –B.16.

6. Shavkat Mirziyoyevning “Kamolot” yoshlar ijtimoiy harakatining IV qurultoyidagi nutqi. //Xalq so‘zi,2017 yil, №132(6826)

УДК: 327:341.332 (575.1)

ТОЛЕРАНТНОСТЬ КАК ЧАСТЬ ТРАДИЦИОННОЙ КУЛЬТУРЫ

М.К. Джанобилова, старший преподаватель, Бухарский государственный университет, Бухара

Annotatsiya. *Maqola an'anaviy madaniyatning bir qismi sifatida bag'rikenglikning mohiyati ochib berilgan. Zamonaviy dunyoda globallashuv sharoitida fiklar xilma-xilligi va bag'rikenglik tamoyillariga asoslangan ijtimoiy munosabatlarning yangi turiga o'tishga ehtiyoj borligi aks ettirilgan.*

Kalit so'zlar: *bag'rikenglik, an'ana, globallashuv, ijtimoiy munosabatlar, axloqiy bag'rikenglik, madaniyat, diniy bag'rikenglik.*

Аннотация. *В статье раскрыта суть толерантности как части традиционной культуры. Отражена необходимость перехода в условиях глобализации современного мира, к новому типу социальных отношений, основанных на принципах плюрализма и толерантности.*

Ключевые слова: *Толерантность, традиция, глобализация, социальные отношения, моральная толерантность, нравственная толерантность, религиозная терпимость.*

Abstract: *The article reveals the essence of tolerance as part of traditional culture.*

Necessity of transition to a new type of social relations in conditions of globalization of the modern world based on the principles of pluralism and tolerance is indicated.

Key words: *tolerance, tradition, globalization, social relations, moral tolerance, religious tolerance, moral tolerance, moral tolerance, culture, religious tolerance.*

XXI столетие названо веком «вселенской встречи» народов и культур. Невиданный ранее темп изменений общественной жизни, захватывая страны и континенты, вовлекает в различные контакты и взаимодействия общества, часто заряженные противоположной энергетикой, так, что при этом вспыхивают искры, грозящие всемирным пожаром. Осознать эту опасность сегодня особенно важно. Процесс глобализации мирового сообщества способствовал вовлечению в межкультурную коммуникацию огромных масс людей, принадлежащих к различным географическим и культурным ареалам, социальным и профессиональным кругам. Опыт межнациональных отношений последних десятилетий особенно ярко показывает, что непонимание и конфликты чаще возникают и острее проявляются в поликультурном мире и полиэтнических сообществах, что в значительной степени обусловлено различиями в нормах и стереотипах поведения [1].

Сегодня становится очевидным, что мир и согласие в многонациональном и поликультурном обществе могут быть достигнуты и сохранены не с помощью силы и оружия, а путем налаживания взаимоотношений между людьми на основе этических, нравственных и культурных законов. Незнание особенностей культуры того или иного народа, ее моральных основ может привести к неприятию его культурных норм и как следствие этого – межэтническим конфликтам. Необходимость перехода, в условиях глобализации современного мира, к новому типу социальных отношений, основанных на принципах плюрализма и толерантности, становится очевидной при анализе кризисного состояния существующей системы международных отношений, построенных на принципах господства и подчинения. Усиление взаимозависимости человечества, осознание ответственности за его дальнейшую судьбу, четко проявившиеся в процессе глобализации современного мира, безусловно способствуют формированию культуры толерантности. В процессе адаптации к современному, быстро меняющемуся миру несомненно возрастает ее роль. Толерантность представляет собой уникальный механизм мирного сосуществования, особенно в зонах и группах повышенной межэтнической, межкультурной и межличностной напряженности.

Известно, что существуют следующие аспекты толерантности:

1. толерантность как противоположность эгоизму и этноцентризму;
2. толерантность как терпимость к другим;
3. толерантность как путь к добру;
4. толерантность и норма (чувство меры) как составные части традиционной культуры.

Толерантность – это активная нравственная позиция и психологическая готовность к терпимости во имя позитивного взаимодействия между этносами, социальными группами, во имя позитивного взаимодействия с людьми другой культуры, национальности, религиозной или социальной среды [2].

Толерантность необходима по отношению к особенностям различных народов, наций и религий. Она является признаком уверенности в себе и сознания надежности своих собственных позиций, признаком открытого для всех идейного течения, которое не боится сравнения с другими точками зрения и не избегает духовной конкретности. Слово «толерантность» имеет почти одинаковый смысл в различных языках: в английском – готовность быть терпимым; во французском – отношение, когда человек думает и действует иначе, чем ты сам; в китайском – быть по отношению к другим великолепным; в арабском – милосердие, терпение, сострадание.

Без формирования толерантности движение к цивилизованному обществу невозможно. По сферам проявления толерантность различают по следующим направлениям:

Политическая толерантность – терпимость к людям других политических взглядов, уважение к другим политическим позициям, признание права на свои направления.

Научная толерантность – терпимость к другим точкам зрения в науке, допущение разных теорий и научных школ.

Педагогическая толерантность – терпимость к собственным детям, учащимся, уметь понять и простить их несовершенства.

Административная толерантность – умение руководить без нажима и агрессии. Кроме этого вопрос о толерантности поднимался и в психологии считают, что толерантность – это свойство биологической или социальной системы, принятие другой системы или её элементов.

В социологии толерантность – культурная направленность, где в основе лежит понимание уникальности своей группы и предпочтение собственных этнокультурных ценностей.

Моральная толерантность. Этот тип означает терпимость, ассоциируемую с личностью (внешним «Я» человека). В той или иной мере она присуща большинству взрослых людей и проявляется в стремлении сдерживать свои эмоции, используя механизмы психологических защит. Здесь имеет место некая условность, так как человек не проявляет нетерпимости, которая у него имеется, но остается внутри.

Нравственная терпимость. В отличие от моральной, нравственная толерантность предполагает принятие и доверие, которое ассоциируется с сущностью или «внутренним Я» человека. Она включает как уважение ценностей и смыслов, значимых для другого, так и осознание и принятие собственного внутреннего мира, своих собственных ценностей и смыслов, целей и желаний, переживаний и чувств. Это даёт личности преимущество не бояться и выдерживать напряжения и конфликты, миновать которые никому по жизни не удаётся. Собственно это и есть истинная зрелая толерантность.

В народной мудрости она понимается, с одной стороны, как ненасилие по отношению к другим, а с другой – как бы «насилие» над собой, поскольку умение сдерживать себя, подавлять раздражение и гнев требует иногда проявления сильной воли. Например, человека сдержанного, обладающего терпимостью, на узбекском языке называют «босимли одам», то есть «сдержанный, терпеливый, степенный человек» (дословно: человек, обладающий способностью давить, сжимать (себя)).

Понятие толерантности в системе этнокультурных ценностей тесно связано с понятием «добра», которое трактуется как проявление сдержанности, терпимого отношения к другим: «сделаешь добро – получишь добро», «сделав другому зло не жди от него добра».

Такая жизненная философия узбекского народа обнаруживает общность с культурными нормами других народов, в частности, с учением Махатмы Ганди о непротравленности злу насилем, которое провозглашало внутреннюю самоорганизацию и самоконтроль основным критерием добра.

Узбекистан, на протяжении тысячелетий был центром взаимодействия и сосуществования самых различных национальностей, религий, культур и традиций. Еще с древних времен здесь не только тесно соседствовали различные цивилизации – мусульманская, христианская, иудейская, буддийская и более древние, но и дополняли, обогащали друг друга. Именно на этой земле происходило глобальное взаимообогащение мировых культур на протяжении многих столетий. Этническая, культурная и религиозная терпимость и открытость стали естественными нормами, характерными чертами узбекского народа. Мир и спокойствие, религиозная и в целом идеологическая терпимость, переплетение и развитие культур, участие представителей различных наций и народностей на равноправной основе в жизни общества стали сегодня визитной карточкой Узбекистана.

В поликультурном обществе только отказ от притязаний превосходства одной культуры над другой и взаимное признание различий между народами, их религиями и культурами создает необходимые предпосылки для предотвращения возможных недоразумений, для взаимопонимания и сохранения гармонии. Это главное, как нам представляется, во внутренней логике толерантности.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Кадырова З.Р., Алиева В.Р. Толерантность в Узбекистане: историко-культурные корни // Вестник Киргизского национального университета им. Баласыгина. – Бишкек: Центр «МАНОП», 2017. – С. 27–28.
2. Асмолов А. Историческая культура и педагогика толерантности // Мемориал. – М., 2011. – №24. – С. 61–63.

ЎУК: 9(58):398+297(584.4)

ЗИЁРАТГОҲЛАРДА АҲОЛИ БАЖАРАДИГАН МАРОСИМ ВА АМАЛЛАР

С. Джураева, докторант, Ўзбекистон Миллий университети, Тошкент

Аннотация. *Мазкур мақолада Ўрта Осиёга ислом дини кириб келгач, қадимги диний урф-одатларнинг исломий тус олганлиги, муқаддас зиёратгоҳлардаги маросим ва амалларнинг неча асрлардан буён аҳоли томонидан бажариб келинаётганлиги ёритилган. Сурхондарё вилояти зиёратгоҳлари асосида илмий таҳлил қилинган.*

Таянч сўзлар: *урф-одат, маросим, амаллар, муқаддас, зиёратгоҳ, аллома, авлиё.*

Аннотация. *В этой статье упоминается, что после введения исламской религии в Центральной Азии древние религиозные обычаи стали исламскими, и эти обряды и мероприятия проводились на протяжении веков населением. На основе мест паломничества Сурхандарьинской области был проведен научный анализ.*

Ключевые слова: *обычаи, обряды, деяния, святой, паломничество, ученый, чудотворец.*

Abstract: *This article mentions that after the introduction of the Islamic religion in Central Asia, ancient religious customs became Islamic, and these rituals and activities were held for centuries by the population. Based on the places of pilgrimage of the Surkhandarya region, a scientific analysis was conducted.*

Keywords: *customs, rituals, acts, holy, pilgrimage, scientist, miracle worker.*

Ўрта Осиё ижтимоий-маънавий ҳаётида муқаддас қадамжоларни зиёрат қилишнинг анъанага айланиши, тарихий илдизлари узоқ даврларга бориб тақалади. Қадимда бу ҳудудда

яшаган одамлар табиат сирлари, ундаги ўзаро уйғунликни хаёлий ўзлаштириш билан бирга, уларда диний тасаввурлар ҳам аста-секинлик билан шакллана борган.

Неолит (янги тош, мил.ав. 6-4 минг йиллик) даврида муқаддас ҳайвон, она худога аталган ҳайкаллар, турли хил диний маросим ва тоат-ибодатлар билан боғлиқ қарашлар пайдо бўлган [16]. Ўша даврдан бошлаб одамлар айрим нарса, буюм, тош, дарахт, ғор, булоқларда ғайри табиий хислатлар, сифатлар бор деб ўйлашган.

Зардуштийлик динида ҳам тўрт унсур: тупроқ, сув, олов ва ҳаво муқаддас ҳисобланган. Шунингдек, имон ва эътиқоднинг мустаҳкам бўлишига катта эътибор берилган [3]. Ҳозирги кунда ҳам Ўрта Осиё халқлари тупроқ, сув, олов ва ҳавони ифлослантириш гуноҳ деб ҳисоблашади. Бу диндаги олов билан боғлиқ баъзи урф-одатлар бугунги даврда ҳам сақланиб қолган.

Юртимизга ислом дини кириб келганидан сўнг маҳаллий анъана ва қадриятлар “Араб маданияти” билан уйғунлашиб исломий тус олди. Бу даврда Ўрта Осиёда Ислом оламида машҳур бўлган Имом Бухорий, Исо Термизий, Ҳаким Термизий, Нажмиддин Кубро, Баҳоуддин Нақшбанд, Бурҳониддин Марғинович, Хожа Алоуддин Аттор, Сўфи Оллоёр ва бошқа алломалар етишиб чиқди.

Буюк шахслар хоки ётган жойларга подшоҳлик, хонлик ва бекликлар томонидан мақбаралар қурилиб, муқаддас зиёратгоҳга айлантирилган. Баъзи жойларга эса уларнинг қадами етган бўлса ёки қабрларидан тупроқ келтирилиб қадамжолар қилинган. Маҳаллий аҳоли бундай жойларни муқаддас ҳисоблаб зиёратга борган. Шу билан бирга табиат томонидан пайдо бўлган чашма, дарахт, тепалик, ғорларни ҳам муқаддас жойлар ҳисоблашган.

“Муқаддас” тушунчаси барча динларда инсонлар учун энг қадрли нарсаларга нисбатан қўлланиб келинган. Исломда Макка ва Мадина, шиаларда Карбало ва Нажаф шаҳарлари умумий муқаддас жойлар ҳисобланади ва зиёрат қилинади. Ҳиндларда Ганг дарёси, яхудийлар, насронийлар учун Қуддус шаҳри муқаддас саналади [6].

Ислом дини доирасида вужудга келган урф-одатлардан бири муқаддас зиёратгоҳларда аҳоли томонидан бажариладиган маросим ва амаллардир. Халқимиз орасида улуғ аллома-авлиёларнинг қадамжоларига бориб, уларни зиёрат қилиш орқали Худодан ўз ниятларини сўраш қадимдан қолган удумдир.

Пайғамбаримиз Муҳаммад (с.а.в.) “Қабрларни зиёрат қилишни истаган киши зиёрат қилсин. Чунки қабр зиёрати бизга охиратни эслатади” - деб айтганлар [9]. Охиратни эслаш эса кишини ёвузликдан узоқлаштириб, эзгуликка яқинлаштиради.

Эски Термиздаги зиёратгоҳда дафн этилган Ҳаким Термизий (IX-X асрлар) олий мақом тасаввуф арбоби ва шариятпаноҳ олим бўлиб, XI-асргача бўлган 12 суфиёна силсиланинг еттинчи намоёндаси ҳисобланади. Бу халқа “Ҳакимия” деб номланади [1]. Суфий бўлганлиги учун халқ у кишининг зиёратгоҳини қадрлайди. Аҳоли орасида бу жой “Термиз ота” деб юритилади.

У кишининг жасади қўйилган мақбара ҳозирги кунда мусулмон оламидаги улкан зиёратгоҳ бўлиб, бу жойга араб давлатларидан, республикаимизнинг турли вилоятларидан, вилоятимиз туманларидан жуда кўплаб зиёратчилар келишади. Юртимиздан ҳажга борган зиёратчилардан “Сиз бу ерга келишдан аввал Имом Бухорий, Ҳаким Термизий, Исо Термизийларни зиёрат қилдингизми?”, деб сўрашлари бу олимларнинг ислом оламидаги обрўлари нақадар юксаклигидан дарак беради.

Ҳаким Термизий зиёратгоҳига келган кишилар аллома ҳаққига Қуръон тиловат қилишади. Шу жойда қурбонлик қилиб, Худо йўлига эҳсон чиқаришади ва барча ёмон туйғулардан озод бўлгандек ўзларини енгил ҳис қиладилар. Зиёратгоҳларда қурбонлик маросимларини ўтказишда куйидагиларни келтириб ўтиш мумкин. Қурбонлик араб тилида “Худого яқинлашиш”, яъни унинг раҳмат – шафоатига сазовор бўлиш учун Худо йўлига жонлиқ сўйишни англаган [6]. Машҳур географ сайёх Ибн Баттута ўзининг “Саёҳатнома”сида “Ўрта Осиёда авлиёларнинг мазорларида қурбонлик учун жонлиқ (от,

кўй, хўкиз) сўйиш маъжусийларда ҳам, мусулмонларда ҳам келгандилар “Мўғуллар”га ҳам хос одатдир”, деб айтган [5]. Бундан кўриниб турибдики, зиёратгоҳларда қурбонлик қилиш одати фақат мусулмонларга хос бўлмаган.

Ҳаким Термизий макбарасининг орқа томонида дарахт бўлиб, зиёратчилар унга ният қилиб, ип боғлашади. Ип боғлаш орқали зиёратчи муқаддас жойга нисбатан умид ва ишончини намойиш этади. Унинг истаги руёбга чиққач, иккинчи бор келиб, боғлаган ипини ечган ва Худо йўлига қурбонлик қилган. Бу ҳол Ўрта Осиё халқларига хос бўлиб, жумладан, қозоқлардаги бу одат ҳақида Ч.Ч.Валихонов шундай ёзади: “Табиатнинг барча ғайриоддий кўриниши, чўлда ўсаётган дарахт шохлари, ажойиб ўсимлик ҳам муқаддас саналиб, зиёратгоҳ вазифасини ўтаган. Ҳар бир йўловчи кўйлакнинг ёки бирор-бир матонинг парчасини боғлаб, ҳайвонни қурбонлик келтирган” [2].

Термиз туманидаги Қирқ қиз (IX-XIV асрлар) макбараси республикамиздаги таниқли археологик ёдгорлик. Шу билан бирга аҳоли томонидан улуғланадиган муқаддас зиёратгоҳ ҳамдир. Ўрта Осиё халқларида қадимдан “Қирқ қизларга” илтижо қилиб, мадад сўраш одати мавжуд бўлган. Бу одат кейинчалик фолбин аёлларда сақланиб қолган. Этнограф олим О.А.Сухарева томонидан ёзиб олинган матнда фолбин аёлнинг чилтон покиза, яъни қирқта бокира хур қизларга мурожаати ҳам келтирилган [11].

Шундай зиёратгоҳлардан бири Сурхондарё вилояти Узун тумани Хонжиза тоғининг Хўжа Асмин қишлоғи тепасида Кўйи Сафет (Оқ тоғ) этагида “Қирқ Қиз” (Чил Духтарон) зиёратгоҳи жойлашган. Тоғ оппоқ кўрингани ва тепасида доим қор бўлгани учун шундай деб аталади. Тоғ орасида қирқта арча бор. Бу ерда Шакар себ (Шакар олма) булоғи ҳам бор [12]. Булоқлар билан боғлиқ қарашлар уларнинг ҳаёт экологияси асосини ташкил этишини билдиради.

Таъкидлаб ўтиш керакки, Қирқ қизлар билан боғлиқ ривоятларда “Қирқ” рақами муҳим аҳамиятга эга бўлган. “Қирқ” рақамини эъзозлаш туркий халқларда қадим замонлардан бошланганлигини деярли барча олимлар тасдиқлашади. Бу рақам исломдан олдинги урф-одатларга бориб тақалади. Энг муҳими, рақамларни илоҳийлаштириш, унинг кароматига ишониш ва у билан турли маросим, тадбирларни белгилаш, айниқса Ўрта Осиёда кенг тарқалган эди. Вақт ўтиши билан мазкур “Сеҳрли” рақам ислом қоидаларига сингиб, турли маросимлар мана шу рақам атрофида амалга ошириладиган бўлган.

Қадамжоларга зиёратчиларнинг кўплаб келиши у ерда ётган шахснинг ислом оламида буюк мақомга эга бўлганлиги, тириклигида қилган кароматларига ҳам боғлиқ бўлган. “Ибн Баттута ўзи борган шаҳарлардаги бирор авлиё ҳақида ҳикоя қилганида, албатта кўрсатган кароматларини, комил-ишонч билан тасвирлайди (Ибн Баттута туғилиб ўсган Марокаш диёрида ҳам авлиёларни ҳурматлаш одат эди)” [5].

Сурхондарё вилояти Олтинсой тумани Катта Вахшивор қишлоғида ўзбек мумтоз адабиёти, тасаввуф илми анъаналарининг давомчиси сифатида ўзига хос мактаб яратган шоир ва мутафаккир, авлиё Сўфи Оллоёр (1644-1721)нинг зиёратгоҳи жойлашган (XVII-XVIII асрлар) [13].

Сўфи Оллоёрни халқ кароматгўй авлиё сифатида билади. Айтишларича, унинг каромати билан Катта Вахшивор қишлоғида иккита булоқ пайдо бўлган. Уларнинг бири Қўтирбулоқ, иккинчиси Қорабулоқдир. Қўтирбулоқнинг суви бир йилда олти ой чиқади, олти ой қурийди, у тери касалликларига даво [8]. Аҳоли ҳозирги кунгача шу булоқларда сув ичиб келади. Зиёратгоҳга Швеция, Арабистон, Афғонистон, республикамизнинг турли вилоятлари, вилоятимиз туманларидан зиёратчиларнинг кети узилмайди.

Денов туманида Нақшбандия тариқати давомчиси, тасаввуф вакили Хожа Алоуддин Аттор (XIV аср) яшаб ўтган. У Амир Темур даврида Мовароуннаҳр олимлари бошлиғи этиб тайинланган. Амир Саййид Шариф Жўзжоний (Али ибн Муҳаммад ибн Али, 1330-1414 йй.) ва Мавлоно Низом ад-дин Хомушларнинг пири ҳисобланади [14].

Хожа Алоуддин Аттор силсилаи шарифда 17-ўринда турадиган авлиё. Қабри ҳозирги кунда Деновда Шайх Алоуддин Валий ёки Остона Бува қабристонида жойлашган. У киши

тириклик вақтида: “Кимки мени яхши кўрса, остонамдан жой олсин”, деган экан. Қабристонда унинг авлодлари: ўғли Шайх Ҳасан Аттор Валий ва Хожа Юсуф Атторнинг ҳам қабри бор [7].

Хожа Алоуддин Атторнинг зиёратгоҳи араб давлатлари, республикамиз ва вилоятларимизда таниқли. Зиёратгоҳнинг муҳим жиҳати шундаки, Алоуддин Атторнинг қабри ёнида беш панжанинг изи бор. Айтишларича, зиёратга келган кишининг панжаси шу панжа изига тўғри келса ниятига етар эмиш. Баъзи диний уламолар панжа бу пайғамбаримиз (с.а.в) ва унинг тўрт солих чаҳорёрларининг бирдамлик белгисидир дейишган.

Сурхон дарёсининг чап қирғоғидаги (Сурхондарё вилояти Узун тумани) Оқ-Остона бобо қишлоғида машҳур саҳоба, ровий, фақиҳлардан бири бўлган Абу Ҳурайра (602-679) номи билан боғлиқ Оқ-Остона бобо зиёратгоҳи (IX-X асрлар) жойлашган [14]. Қадамжо археологик ёдгорлик сифатида маълум бўлиб, бу ерга маҳаллий аҳоли билан бирга вилоятнинг турли туманларидан асосан хафтанинг чоршанба кунида кўплаб зиёратчилар келишади. Зиёратгоҳнинг муҳим жиҳати шундаки, иши юришмаган кишилар, бахти очилмаган қизлар, Худодан фарзанд сўраганлар асосий зиёратчиларни ташкил этади.

Қизлар супурги олиб мақбарани супуришади. Туркий халқларнинг эртақ ва ривоятларида подшоҳ саройининг остонасини супуриш маликага совчиликка келганлигини англатади, муқаддас мазорларни супуриш, авлиёлар орқали Аллоҳдан мадад сўрашни билдирган [4]. Ўзбек ва тожик халқларида қайси уйга совчилар борар экан, уй остонасини этаги билан яхши ниятда супуриб қўйган [10].

Зиёратгоҳдаги махсус жойларда чоршанба куни аёллар иши юришмаган, бахти очилмаган қизлар учун Биби Мушкулкушод ўтказишади. Мифологик тасаввурларга кўра кишини қийинчиликдан халос этадиган аёл образи Биби Мушкулкушод форсча – “мушқулини осон қиладиган аёл”. Ривоятлардан бирида ўтин йиғиб юрадиган чол ўроғини йўқотиб қўяди ва уни қидириб Биби Мушкулкушод яшайдиган ғорга кириб қолади. Биби Мушкулкушод чолга агар у хафтанинг ҳар чоршанбасида унга атаб зиёфат ўтказса, ўроғи топилиши ва ҳозиргисидан кўпроқ ўтин йиғишини айтади. Чол бу талабни бажаради ва иши юришиб кетади [6].

Ислом динида бу удум бидъат ирим-сиримлар бўлиб, халқ орасида аввалги динлардан бизгача сақланиб қолган маросимдир. Ҳозирги кунда айрим аёллар Биби Мушкулкушод ўтказишни иши юришиб кетиши учун Худо йўлига қилинган эҳсон деб ҳисоблашади.

Оқ-Остона бобо зиёратгоҳи Абу Ҳурайра қадамжоси бўлиб, аҳоли саҳобалар руҳиятини кадрлашади. У ердан маънавий озуқа, жисмоний куч олишади, саҳобалар ҳаёти уларга ибрат ҳисобланади. Зиёратгоҳга борган кишилар ўз ҳиссиётлари туфайли Худога чин кўнгилдан ибодат қилганликлари учун ўзларини руҳан дарддан фориғ бўлгандек ҳис қиладилар. Ислом динида зиёратгоҳдаги маросимлар билан боғлиқ қарашлар кўп асрлик тарихга эга. Зиёратгоҳларда бажариладиган удумлар узоқ вақтдан буён амал қилиниб келинаётганлиги маълум. Бу аввало зиёратчилар руҳий ҳолатида намоён бўлади.

Мустақиллик йилларида моддий ва маънавий ёдгорликларни асраб авайлаш, диний ва миллий қадриятларни тиклаш давлат сиёсати даражасига кўтарилди. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сон “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги, 2018 йил 3 февралдаги ПҚ-5328-сон “Ўзбекистон Республикаси туризм салоҳиятини ривожлантириш учун қулай шарт-шароитлар яратиш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида” фармонлари, 2018 йил 16-апрелдаги ПФ-5416-сон “Диний маърифий соҳа фаолиятини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармони асосида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг №709-сонли фармойиши қабул қилинди. Унга кўра, “Вақф” хайрия жамоат фонди ташкил этилди. Ушбу фонд олдида юртимиздаги тарихий, меъморий аҳамиятга эга зиёратгоҳларни сақлаш, таъмирлаш, ободонлаштириш, масжид, зиёратгоҳ ходимлари, имом хатиблар, имом ноиблар, мутаваллилар, муаззинларни моддий ва ижтимоий қўллаб-қувватлаш, маош билан

таъминлаш, Ислом дини ривожига улкан ҳисса қўшган аждодларимизнинг диний маърифий асарларини чоп этиш, юртимиздаги қадамжо ва зиёратгоҳларнинг мусулмон оламидаги нуфузини янада ошириш, зиёратгоҳларга маҳаллий ва хорижий зиёратчиларни жалб қилиш учун шарт-шароитлар яратишдан иборат вазифа қўйилди. Ҳозирги кунда “Вақф” хайрия фондида текин фойдаланиш шартномаси асосида Республика бўйича 189 та қадамжо ва зиёратгоҳлар бириктирилган.

Хулоса ўрнида шуни айтиш мумкинки, юртимизда мавжуд зиёратгоҳ, макбара, қадамжолар, диний ва миллий қадриятлардан саналади. Мазкур жойлардаги амаллар ҳам ўзининг миллий, диний, психологик ҳамда тарихий илдизларига эга. Аҳолининг зиёратгоҳлар билан боғлиқ қарашларида асосий ғоя бу ихлос тушунчасидир. Шу боис, мозорга ихлос билан бориш зиёратнинг бош мезони ҳисобланади. Бу зиёратнинг ҳар бир маросими ва амалларида кўзга ташланади. Уларни илмий асосда чуқур ўрганиш, юртимиз маънавий ҳаётининг юксалишига, халқ орасидаги айрим салбий одатларга барҳам берилишига, ижобий хислат ва урф-одатларнинг шаклланишига ёрдам беради. Бугунги кунда ватанимиз тупроғида хоки ётган шахслар ҳаёти, фаолияти, зиёратгоҳлар тарихи, у ердаги урф-одатларни ўрганиш, маънавий меросимиз сифатида ёш авлодга етказиш, уларнинг онгида соғлом эътиқод, тўғри дунё қарашни шакллантириш, республика, вилоят, туман миқёсидаги зиёратгоҳларнинг мусулмон оламидаги мавқеини ошириш, у ерга маҳаллий ва хорижий зиёратчиларни жалб этиш, зиёрат туризмни ривожлантириш олдимизда турган долзарб вазифалардан биридир.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Абдуллаев А. Ҳақим ат-Термизий ҳаёти, ижоди ва таълимоти // Ал-Ҳақим ат-Термизий ва унинг даври Халқаро илмий конференция маърузалари тўплами. – Термиз: Термиз давлат университети, 2004.
2. Абрамзон С.М. Предметы культа казахов, киргизов и каракалпаков // Материальная культура и хозяйство народов Кавказа, Средней Азии и Казахстана. – Л.: Наука, 1978.
3. Асқаров А. Ўзбекистон тарихи. – Т.: Ўқитувчи, 1994.
4. Босилов В.Н. Легенда: верить или не верить? // Советская этнография. – Москва: 1974 №1.
5. Иброҳимов Н. Ибн Баттута ва унинг Ўрта Осиёга саёҳати. – Т.: Шарк баёзи, 1993.
6. Ислом энциклопедияси. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2017.
7. Мамазаров А., Сатторов Б. Денов дурдонаси. – Т.: Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамғармаси, 2001.
8. Менқул Ханжар. Вахшивор ва Суфи Оллоёр. – Термиз: Жайхун, 1993.
9. Мирзо Ахмад Хушназар. Қабристон зиёрати одоби. – Т.: Мовароуннаҳр, 2005.
10. Моногарова Л.Д. Семья и семейный быт // Этнографические очерки Узбекского сельского населения. – М.: Наука, 1969.
11. Муродов О. Шаманский обрядовый фольклор у таджиков средней части долины Зеравшана // Домусульманские верования и обряды в Средней Азии. – М.: Наука, 1975.
12. Мухаммад Юсуф. Маъноси Хондизагий. Тачоллоий ишқ. – Душанбе, 2003.
13. Пардаев О. Олгинсой зиёратгоҳлари. Она қишлоғим. – Т.: Ёзувчи, 2003.
14. Пугаченкова Т.А. Ак-Астана баба // Советская археология. – Т.: 1960. № 3.
15. Сафаров Ш. Термиз ва Термизийлар. – Термиз: Жайхун, 1993.
16. Эргашев Ҳ., Ҳамидов Ҳ. Ўзбекистон тарихи. – Т.: Фафур Фулом, 2015.

ЎУК 912.438

БУХОРО ШАҲРИ ТАРИХИЙ ТОПОГРАФИЯСИНИНГ ШАКЛЛАНИШИДА МУҚАДДАС ЗИЁРАТГОҲЛАРНИНГ ЎРНИ

Н.О. Жўраева, ўқитувчи, Бухоро Давлат университети, Бухоро

Аннотация. Мақолада Бухоро шаҳри шаклланишида мазорларнинг ўрни асослаб берилган. Дастлабки мазорларнинг пайдо бўлиш тарихи, топографияси, уларнинг шаҳар шаклланишидаги иштироки ёритиб берилган.

Таянч сўзлар: муқаддас қадамжолар, зиёратгоҳ, мазор, шаҳристон, работ, манзилгоҳ, тарихий қиёфа, топография.

Аннотация. В статье обосновано место захоронений в формировании города Бухары. Освящена история ранних захоронений, топография, а также их роль в формировании

города.

Ключевые слова: *Святые места, место поклонения, могила, кладбище, шахристан, работ, поселение, исторический облик, топография*

Abstract: *The role of burial grounds in formation of Bukhara town is explained in the article. History of origin of the first cemeteries, their topography and their collaboration in formation of the town is revealed.*

Key words: *holy places, place of worship, cemetery, shakhristan (stronghold), rabot (suburb), settlements, historical appearance, topography*

Юртимизда кейинги йилларда аждодларимиз хотирасини улуғлаш мақсадида муқаддас қадамжолар ва зиёратгоҳларни ободонлаштириш, уларнинг мусулмон оламида нуфузини янада ошириш борасида кенг қўламли бунёдкорлик ишлари олиб борилмоқда. Президентимиз Ш.Мирзиёевнинг қатор маъруза ва чиқишларида муқаддас қадамжоларни обод этишга, уларни замонавий усулда таъмирлашга катта эътибор берилмоқда.

Қадим Бухоро нафақат илм дунёси билан жаҳонда ном қозонган, балки ўзининг муқаддас қадамжолари билан ҳам доврў қозонган шаҳар ҳисобланади. Мазкур шаҳарда муқаддас зиёратгоҳлар сони анчани ташкил этади. Муқаддас зиёратгоҳлар тарихини чуқур билиш, мазкур қадамжоларнинг топографик тадқиқ қилиш билан шаҳарнинг тарихий қиёфасини тиклаш давр талаби бўлиб қолмоқда. Шаҳар чегаралари ҳақидаги масалани ўрганишда рус олими В.А. Шишкин томонидан археология ва топография бўйича маълумотларга таяниб, X аср Бухоро рабадининг чегаралари ҳақидаги масалани янгича ёндашув асосида ечганлигини алоҳида қайд қилиш мумкин.

Унинг тахмини бўйича IX-X асрлар шаҳар чегаралари машҳур мазорлар бўйлаб ўтади: Чашма-Аюб, Хўжа Чоршанба, Турки Жанди, Хўжа Булғор, Хўжа Нуробод ва Хўжа Сесарон, уларнинг ҳар бири шаҳар дарвозаларидан бири орқасида жойлашган. Шундай қилиб, шаҳар чегаралари Чашма-Аюб мазорининг шарқий бурчагидан Хўжа Гунжор ва Хўжа Чоршанба мазорларидан ўтказилган синиқ чизик билан аниқланади. Жанубий чегара Хўжа Чоршанба мазорининг шимолий-шарқий бурчагидан Турки –Жанди мазорининг шимолий четидан, шу ердан Хўжа Булғор мазоригача ва Калобод жойигача, бу эса жанубий ва шарқий чегарани билдирарди. Кейин Калободдан Хўжа Нуробод мазори ёнида шимолга қараб қолган ботқоқли пастликни ўтиб Авлиёи Кабир мазоригача (Айёр қадимги минора жойи), шу ердан Чашма-Аюб мазорининг жанубий четигача белгилаб олиш мумкин. В.А. Шишкин томонидан шундай белгиланган шаҳарнинг шимолий чегаралари нуқталаридан бири тахминан юқорида айтиб ўтилгандай Маъбид (Нур) дарвозалари жойлашган жойга етади. Бу ҳақиқатда шаҳар топографиясини ўрганишга асосланган назарий қарашлардан ҳисобланади. Аммо, В.А. Шишкин тадқиқотида мазорларнинг пайдо бўлиш даври ҳақидаги масала очиқ қолади.

Манбаларга таяниб айтиш мумкинки, шаҳардаги муқаддас зиёратгоҳларнинг шаклланиши қадим даврлардан бошланиб ўрта асрларда ҳам бу жараён давом этган. Чашмаи Айюб алайҳи-с-салом мазори қадим даврлардан бошланиб шаклланган мазорлар сирасига киради. “Тарихи Муллозода” асарининг муаллифи Аҳмад ибн Маҳмуд Бухорийнинг маълумотларига асосланиб айтиш мумкинки, шаҳардаги мазорларнинг кўпчилиги X асрга тегишли бўлиб, энг охириги мазорларнинг даври XIX асрнинг ўрталарига тўғри келади. Ўрта асрларда вужудга келган мазорларга сўфи-эшонлар Олим Хўжа ва Хальфа Хусайнларнинг қабрлари киради. Давр жиҳатидан энг сўнги мазор бу Чўмоки эшон қабри ҳисобланади. Шаҳарда маълум бир авлиё ёки шайхлар номи ва фаолияти билан боғлиқ мазорлар кўп учрайди. Улар аҳоли орасида муқаддас саналиб авайлаб сақланади. Ҳавзи Миқдом, Сабзамун, Хожа Порадўз мақбараси, Фатҳобод, Тали Судур мақбараси, Оли Бурхон мазорлари, Нуриддин Хилват, Нурмухаммад, Хўжа Нуробод Охунд Хованд, Садри Бадри Майдони, Сайид Бандқушо, Сайид Тожиддин каби мазорлар шулар жумласидандир.

Баъзи мазорлар ҳунармандчилик пирлари даражасига кўтарилган авлиё ва тассавуф пирларининг муқаддас қадамжолари ҳисобланади. Хўжа Сабатбоф, Хўжа Косагар, Шермухаммад жувозкаш, Шайх Рангрёз, Гулрёз Шакшаки Балхи, Эшони Имло, Мирзо

қассоб, Хўжа Аспардон, Хўжа Лофбоз, Ахли наматпўш каби мазорлар мазкур туркумга кирадиган мазорлар ҳисобланади.

Бундан ташқари, Бухоро шаҳрида аҳоли томонидан даволаш хусусияти мавжуд деб ҳисобланиладиган мазорлар ҳам мавжуд бўлган. Буларга Ҳаузи лесак, Хўжа Таббанд, Чашмаи Айюб алайҳи-с-салом, Имом Муҳаммад Газоли мазорларини киритиш мумкин. Шифобахшлик хусусияти билан машҳур бўлган бу мазорларни архаик мазорлар ҳисобланади. Ҳаузи Лесак кварталда дудукланиб гапирадиганларни даволайдиган “санги лесак” тошидан фойдаланишган. Нуробод кварталда кўк йўтални, Хўжа Таббанд кварталда безгакни, Имом Муҳаммад Газоли мазори бош оғригини даволайдиган мазорлар ҳисобланган [4].

И.Т. Пославскийнинг ёзишича, ҳовлиларда қабрлардан иборат макбаралар бўлган. Бухороликларнинг маълумотлари бўйича шаҳарнинг баъзи яшовчилари ўзининг шахсий уйида кўмишларини васият қилган. Бундай фактлар манбаларда келтирилади. Шаҳарда жойнинг етишмовчилиги натижасида мана шундай макбаралар пайдо бўлган.

Рамзий қабрларга эга бўлган мазорлар ҳам мавжуд: Имом Муҳаммад Газоли, Чашмаи Айюб алайҳи-с-салом, Махдуми Аъзам, Хўжа Булғор.

Бухоройи Шарифда мазорлар мусулмонларнинг диний ҳаётида муҳим рол ўйнайди. Айниқса, юзлаб олиму имомлар, муҳаддису муфассирлар, шайху қозилар дафн этилган Бухоройи Шариф мазорлари бутун мусулмон оламида шуҳрат топган. Бухоро “шариф” шаҳар ҳисоблангани боис у жойлашган тупроқ муқаддас ҳисобланган. Шу сабабдан ҳар қандай мусулмон ушбу “муқаддас ер”да кўмилишни истайди [5]. Балким, минглаб тасаввуф пирлари, шайхлар, одил ҳукмдорлар ва ислом дини пешволари бу табаррук ерда кўмилгани учун ҳам муқаддас замин ҳисобланса керак. Бухоро муқаддас жойлари узоқ мозийдан дарак берувчи зиёратгоҳлар бўлиб, уларсиз шаҳарнинг тарихий қиёфасини тасаввур қилиб бўлмайди [1]. Тали Хожа, Саффорий имомлари, Чашмаи Айюб алайҳи-с-салом, Сомоний султонлари, Ҳавзи Миқдом, Сабзамун, Хожа Порадўз макбараси, Фатҳобод, Тали Судур макбараси, Оли Бурхон мазорлари шаҳар тарихий топографиясининг шаклланишида иштирок этган мазор-зиёратгоҳлар деб айтиш мумкин. Мазкур мазорлар ҳақида Аҳмад ибн Маҳмуд Бухорийнинг “Тарихи Муллозода” асарида маълумотлар келтириб ўтилган. Мазор сўзи арабча сўз бўлиб зиёрат, йўқлаш маъноларини англатади.

Ўзининг ташқи кўриниши билан Бухоро шаҳри мазорлари бир-биридан тубдан фарқ қилган. Баъзи мазорлар шаҳар бинолари ичида қўшилиб кетган якка қабрлардан иборат бўлган. Яна бир мазорлар енгил айвон билан ҳимояланган қабрлардан, учинчи турлари баландликда (суфа) кўтарилган қабрлар гуруҳи, тўртинчи турлари эса махсус маҳобатли макбараларда жойлашган. Мазорларнинг турли хил композицияга эга бўлишига биринчидан шаҳарда жой камлиги сабабли бўлса, иккинчидан мазор пайдо бўлган ҳудуд атрофи кейинчалик аҳоли гавжумлашиши оқибатида гузарларга айланиб борганлиги билан изоҳлаш мумкин. Мазорлар ичида сохта қабрлари мавжуд бўлган “муқаддас қадам қўйилган жой” (қадамжолар) лар ҳам мавжуд.

Маълумки, дастлабки давлатлар алоҳида маконлар ёки илк шаҳарлар ҳамда ишлов бериладиган ерлар ва суғориш тизими майдони билан чегараланган нисбатан кичик ҳудудда, яъни зич ўзлаштирилган, хўжалик ва ишлаб чиқариш мақсадида кенг фойдаланиладиган қадимги суғорма деҳқончилик воҳаларида пайдо бўлган. Бундай воҳалар аҳолиси учун ташқи ҳарбий босқинлардан ҳимояланиш, маконлар ва манзилгоҳлар ҳудудини мудофаа қилиш, суғориш ва деҳқончилик ишларини ташкил этиш, жамоанинг ички ва ташқи алоқаларини бошқариб туриш масалаларини ечиш муҳим ва ҳаётий зарурият эди. Мазкур муҳим масалаларни ечишда жонбозлик кўрсатиш, алоҳида ҳурмат-эътиборга эга бўлган кишиларнинг ажралиб чиқишига олиб келди. Улар ижтимоий ишлаб чиқаришда доимий банд бўлмасдан, фақатгина ижтимоий ва хўжалик ҳаёти устидан назорат ва раҳбарликни амалга оширдилар. Жамиятда бундай кишиларнинг ажралиб чиқишига уларнинг ахлоқий хислатлари ва обрў-эътибори сабаб бўлган, холос. Демак, халқ орасида юксак эътирофга сазовор бўлган бу шахслар эъзозланиб ўзи барпо этган шаҳар ёки қўрғон ичида дафн этилган. Кейинчалик бундай обрўли шахслар дафн этилган жойлар кенгайиб бориб, зарурият

нуктаи назаридан аҳоли яшаш манзилгоҳлари шулар атрофи бўйлаб жойлашган. Шу тарика шаҳар шаклланиши учун пойдевор қўйилган.

Узоқ ўтмишга назар ташласак, машхур кишиларнинг мақбаралари ва гўрлари ён-атрофи доимо янги қабрлар билан тўлиб борганлигини ва натижада йирик қабристонлар вужудга келганлигини кузатамиз. Бундай жараён бўлишининг моҳияти шундаки, маълум бир жамиятнинг кўзга кўринган кишилари-тасаввуф пирлари, шайхлар, одил ҳукмдорлар, ислом дини ривожига етакчилик қилган кишилар ва уларнинг намуна бўлишга арзигулик фаолияти мусулмонлар наздида Худо йўлида энг мақбул деб саналган ва улар вафотидан кейин бу жойлар муқаддаслик даражасига кўтарилган. Ҳар бир тақводор мўмин фоний дунёни тарк этишидан олдин муқаддас кишиларнинг илоҳий нурга тўла қабри ёнида кўмишларини васият қилган ва бу билан асосий мақсад-жаннатга тушишларида нисбатан енгилликка эришишни хоҳлаган [1,5].

Л.И. Ремпелнинг “Далёкое и близкое” асарида келтирилган Бухоро шаҳри харитасидаги маълумотларга асосланиб айтиш мумкинки, шаҳарнинг Шайх Жалол, Талипоч, Ўғлон, Намозгоҳ, Ширгирон, Қорақўл, Мозор, Саллаҳона, Самарқанд, Қарши, Имом дарвозаларига боришда мозорлар бўлган [3].

Хулоса қилиб айтганда, мозорлар Бухоро шаҳри тарихий топографиясини шаклланишида иштирок этган муҳим топографик манба ҳисобланади. Негаки, дастлабки пайдо бўлган мозорлар атрофи аҳоли билан гавжумлашиб бора-бора йирик манзилгоҳларга айланган. Аҳоли яшаш манзилларига яқин жойлашган мозорлар кенгайиб борган. Келгусида шаҳар шаклланишида иштирок қилган деб айтишга барча асослар мавжуд.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎҲАТИ:

1. Аҳмад ибн Маҳмуд Бухорий Тарихи Муллозода.-Т.:Янги аср авлоди. 2009.-56.
2. Абу Бакр Муҳаммад ибн Жаъфар Наршахий Бухоро тарихи.Т. :Шарқ баёзи. 1993.-22 б.
3. Л.И. Ремпел Далёкое и близкое.Т.:Гафур Гулям.1982.стр.106-107.
4. О.А. Сухарева Бухара XIX-начало XX в.(Позднефеодальный город и его население)-М.: Наука.1966.-79-80 с.
5. Туркестанский сборник.С.Петербург.1871.Т.XXXII.стр.84.

УДК: 291.73

ДИНИЙ КСЕНОФОБИЯНИНГ ТАРИХИЙ ИЛДИЗЛАРИ (XVI АСР ФРАНЦИЯ МИСОЛИДА)

А. Носирова, докторант, Ўзбекистон халқаро ислом академияси, Тошкент

Аннотация. Ушбу мақолада диний ксенофобиянинг тарихий илдизлари XVI аср Франция мисолида ёритишга ҳаракат қилинган. Мақолада асосан христианликнинг икки йўналиши католиклар ва протестантлар ўртасидаги келишимовчиликлар натижасида икки йўналиши вакиллари ўртасидаги зиддиятлар тарихий факт сифатида акс этган. Диний ксенофобиянинг зарарли оқибатлари ва уни олдини олиш йўллари ифодаланган.

Калит сўзлар: Диний ксенофобия, христианлик, католик, протестант, черков, кальвинизм, Франция тарихи, диний бағрикенглик.

Аннотирование. Эта статья посвящена историческим корням религиозной ксенофобии на примере французов XVI века. Статья посвящена главным образом противоречиям между двумя линиями христианства в результате разногласий между католиками и протестантами. Вредные последствия религиозной ксенофобии и способы ее предотвращения.

Ключевые слова: Религиозная ксенофобия, христианство, католицизм, протестантизм, церковь, каллигианство, история Франции, религиозная толерантность.

Abstract. This article focuses on the historical roots of the religious Xenophobia in the example of the 16th century French. The article deals mainly with the contradiction between the two lines of Christianity as a result of disagreements between Catholics and Protestants. The harmful consequences of religious xenophobia and ways to prevent it.

Key words: Religious xenophobia, christianity, catholicism, protestantism, church, calligianism, french history, religious tolerance.

Франциядаги 1562-1598 йиллардаги католиклар ва протестантларнинг кальвинизм йўналишига мансуб ўзларини “гугенотлар” деб атаган йўналиш вакиллари ўртасида фуқароларнинг 36 йиллик уруши бўлиб ўтган. 1559-1560 йиллардан бошлаб, Францияда христианликнинг протестантлик йўналишига эътиқод қилувчилар сони турли табақа вакиллари орасида кенг тарқалди. Узоқ муддат давом этган мазкур урушлар Валуа сулоласи даврида Франция давлатини (1562-1598 йй.) ҳолдан тойдирди. Протестантлар яъни гугенотлар Бурбонлар сулоласи (шахзода Конде Генрих Новарр) томонидан қўллаб келинган бўлса, католиклар, қиролича Екатерина Медичи ҳамда Францияда катта мавқега эга бўлган Гизлар оиласи ҳомийлиги ва ҳукмронлиги остида бўлди. Шунинг билан биргаликда воқеалар ривожига Англия қироличаси Елизавета Тюдор ҳам гугенотларни, Испания қироли Филипп Габсбург эса, католикларга ўз таъсирини ўтказишга ҳаракат қилди.

Мазкур урушлар диний ксенофобиянинг тарихий кўриниши сифатида ўтмишда чуқур из қолдирди. Сабаби бир диннинг икки йўналиш вакиллари ўз манфаатларини юқори қўйганликлари, диний бағрикенглик тамойилларига зид хатти-ҳаракатларни амалга оширганликлари Франция тарихида диний эркинликни чекланиши натижасида, турли зиддиятларнинг келиб чиқишига сабаб бўлди.

Француз олими Андре Моруанинг ёзишича, “1562 йилда бошланган католиклар ва протестантлар ўртасидаги бешафқат жангларга бир қанча сабаблар мавжуд бўлган. XVI асрга келиб Франция давлати бир-бирига душман бўлган икки жамоага бўлинди. Янги йўналиш таълимоти қўшни Германия давлатидан кириб келиб, улар Католик черковининг баъзи эътиқодий масалаларига қарши чиқдилар (индульгенциялар, мансабларнинг сотилиши каби). Протестантликнинг кальвинизм¹ йўналиши мамлакатда кенг тарқалиб, улар ўзларини “гугенотлар” деб атадилар. Мамлакат бўйлаб кенг тарқалган мазкур йўналиш вакиллари Францияда диний урушларнинг авж олишига сабаб бўлди[1:24]”.

Мамлакатдаги диний-сиёсий вазият кескин тус ола бошлади. Тарихий маълумотларга қараганда, қирол Франциск I гугенотларнинг католикларни ўз йўналишларига тарғиб қилишга мўлжалланган барча ҳужжатларни мусодара қилишга фармон берди. Мазкур ҳаракатларни ўз динларига бўлган тажовуз дея қабул қилган Қирол тахтини эгаллашга бўлган ҳаракат деб тушундилар. Валуа мазкур фикрда бўлиб, у туфайли мамлакатда диний урушлар кескин тус олди[2:41].

Қирол Францискнинг ворисларидан Генрих II даврида протестантликни (кальвинизм) йўқ қилишга бор куч ғайратини сарфлади. 1559 йилда Като-Кембрез тинчлик сулҳи² тузилди ва у Италиядаги кўп йиллик урушларга чек қўйди³. Шундан сўнг Қирол ва унинг ҳарбий қўшинида гугенотларга қарши уруш олиб боришга ортиқча куч пайдо бўлди. Генрих II нинг навбатдаги фармонида кальвинизм йўналиши тарғиботчиларини ўтга ташлашга фармон берганига қарамасдан мазкур йўналиш тарафдорлари сони ортишда давом этди. 1559 йилда Францияда мазкур йўналиш тарафдорларининг 5 мингга яқин киши мавжуд эди.

Француз тарихчиси Морис Леженинг ёзишича, тахтга вояга етмаган Франциск II нинг ўтириши билан вазият янада кескин тус олиб, мамлакатнинг ҳар бир вилоятларида

¹ Протестантликнинг 3 асосий оқимларидан бири (лютеранлик ва англиканлик билан бир қаторда). Ж.Кальвин ғояларига амал қилади. Реформация даврида вужудга келган. “Эътиқод билан оқланиш” тамойилига амал қилувчи кальвинистлар илоҳиётда қисмат ҳақидаги таълимот марказий ўринни эгаллайди. Қўшимча маълумот. Атеистик энциклопедик луғат. Ўзбек Совет Энциклопедияси Бош редакцияси. Т.: 1988

² Мазкур сулҳ 1559 йилда Италиядаги урушларга яқун ясади (1494-1559). У 1559 йилда Франция ва Англия давлатлари ўртасида Като-Камбрез шаҳарчасида имзоланган. Қўшимча маълумот Ruble A. de. Le traité de Câteau-Cambrésis. P., 1889; Romier L. Les guerres d’Henri II et le traité du Câteau-Cambrésis // Mélanges d’archéologie et d’histoire de l’Ecole française de Rome. 1910. Vol. 30. P. 3-50; Segre A., Egidi P. Emanuele Filiberto. Torino, 1928. Vol. 1-2.

³ Ruble A. de, Le traité de Câteau-Cambrésis, P., 1889; Romier L., Les guerres d’Henri II et le traité du Câteau-Cambrésis, в кн.: Mélanges d’archéologie et d’histoire de l’Ecole française de Rome, [1910], 30 an., p. 3-50.

протестанларнинг ишларини кўрадиган суд органлари ташкил этилди. Мазкур органларни Қирол оиласининг яқин қариндошлари Гизлар оиласи бошқарар эди. Франциядаги диний урушлар, диний ксенофобиянинг авж олиши кўплаб кон тўкилишларига Гизлар оиласи сабабчи бўлган. Тарихий маълумотларга кўра, зодагонлар Қирол оиласининг ҳатти-ҳаракатларидан норози бўлиб, Қиролни гаровга олиб, натижада, диний эркинликни талаб қилишни режа қилдилар. Режа ҳам тез орада фош бўлди, ёш қирол Франциск Амбуаз шаҳрига қочишга мажбур бўлди. Францискни шаҳарда қўлга олиш бўйича барча ҳаракатлар зое кетди. 1560 йилнинг март ойидаги воқеалар Франциядаги диний омил туфайли содир бўладиган келишмовчиликларга олиб келди[3].

Орадан икки ой ўтиб амалдаги Қирол Франциск оғир касалликдан вафот этиб, унинг ўрнини акаси Карл IX тахтни эгаллади. Айнан унинг бошқаруви йилларига кенг талофатли урушларга тўғри келди. Герцог Гиз 1562 йилда гугенотларни Франциянинг Шампань шаҳрида ибодат билан машғул тинч аҳолига хужум қилди. Натижада эса, кенг кўламли уруш бошланди.

Католиклар каби гугенотларнинг ҳам ўз сардорлари мавжуд эди. Улардан Бурбонлар авлодининг вакили Людовик де Конде эди. Шампань шаҳридаги воқеадан сўнг у, бир неча шаҳарларни эгаллаб олиб, Орлеон шаҳрини ўзига қароргоҳ этиб олди. Гугенотлар католиклар ҳукмронлигига қарши курашаётган Германия ва Англия давлатлари билан келишувга эришишга муваффақ бўлди. Ташқи давлатларнинг мамлакатдаги фуқаролар уруши аралашуви Франциядаги ички вазиятни кескинлаштириб юборди. Урушдан холдан тойган мамлакат ниҳоят келишувга эришишга мажбур эди.

Мазкур ҳатти-ҳаракатлар диний ксенофобиянинг келиб чиқиши, давлатлар ўртасида, жумладан, Франция давлатида ҳам вазият кескинлашиб, христианлик динининг турли тарафдорлари ўзаро келишмовчиликлар авж олишига сабаб бўлди. Оқибатда Францияда ўрта асрларда диний-ижтимоий жараёнларда мувозанат бузулиб ҳар бир дин тарафдорлари ўз манфаатларини юқори кўйганликлари сабабли диний бағрикенглик тамойилларига амал қилиш мезонлари бузулди.

Франциядаги можароларнинг алоҳида жиҳатларидан бири, урушлар бир неча бор бўлиб ўтиб, кон тўкилишлар гоҳ бошланиб, гоҳ яқунланар, гоҳида эса, янгидан бошланар эди. Тадқиқотчи олим Жорж Ливенинг “Диний урушлар” номли китобида айтилишича, Варфоломей тунидан олдин илк уч уруш бир хил кўринишга эга эди, одамлар қўлларига қурол олиб, жанглар олиб борганлар қирғинлардан сўнг биров тинчлик ўрнатилиб, шу пайтда томонлар кейинги урушга тайёргарлик кўрардилар, дея ўз фикрини келтиради[4:6]. Уруш бир неча танаффуслар билан 1562 йилдан 1598 йилгача давом этди. Урушнинг биринчи босқичи 1563 йилда яқунланиб, томонлар ўртасида сулҳ тузилди. “Амбуаз сулҳи” деб ном олган мазкур келишувни Франция Қироличаси Екатерина Медичи амалга оширди. (Медичи А.Дюма асарлари ихлосмандларига яхши таниш қахрамонлардан бири, у Францияни бошқарган уч Қирол Франциск II, Карл IX и Генрих III ларнинг онаси ҳисобланади). Мазкур сулҳга кўра, протестантлар мамлакатнинг айрим шаҳарларида ўз эътиқодларини амалга ошириш ҳуқуқига эга бўлдилар[5:84].

Натижада католиклар мазкур ҳолатдан норози бўлиб ўзларига қўшни давлатлардан янги тарафдорлар ахтаришга уриндилар. Бу орада, протестантлар вакиллари бир неча бор қиролни асир олишга урундилар аммо мазкур ҳаракатларнинг бари бесамар бўлди.

Олимларнинг фикрича, Франциядаги урушлар натижасида эришилаётган сулҳлар ҳар иккала тарафни ҳам қониқтирмас эди. Оқибатда эса можаролар янгидан бошланар эди. Иккинчи уруш 1567 йилнинг ноябрида католиклар герцоги Монморанси вафоти билан яқун топди.

1568 йилнинг март ойида урушлар қайтадан бошланди. Учинчи уруш асосан, Лангедок вилоятида бўлиб ўтиб, исёнчилар Пуатье шаҳрини босиб олишларига бир баҳя қолди. Улар Ронадан ўтиб, янги имтиёзларга эришдилар. Гугенотларнинг ваколатлари 1570

йил 15 августда имзоланган “Сан-Жермен”⁴ келишувига эришдилар. Унга кўра кальвинистлар Париждан ташқари бутун Францияда эътиқод эркинлигига эришишга муваффақ бўлдилар.

Тарихий маълумотларга кўра, Франциядаги диний урушларнинг энг аянчли воқеаларидан бири “Варфоломей кечаси” бўлди. XVI асрда кўплаб қонли тўқнашувлар содир этилди аммо, уларнинг ҳеч бири, “Варфоломей кечаси”даги воқеалар билан тенглаша олмайди. Маълумотларга кўра, мазкур тунда гугенотларнинг католиклар томонидан оммавий қирғин қилинган. Натижада, 30 мингга яқин бегуноҳ инсонлар қурбон бўлган. Франция тарихидаги мазкур воқеа ўзининг бешафқатлиги ва диний ксенофобиянинг аянчли кўриниши сифатида ўчмас из қолдирди. Қирғин натижасида, гугенотларнинг кўплаб сардорлари ҳалок бўлди. Бу воқеалардан саросимага тушган 200 мингга яқин гугенотлар кўшни Германия, Англия, Польшага бешафқат католиклар ҳукмронлигидан қочиб, мамлакатни тарк этди. Қирол Валуанинг ҳатти-ҳаракатлари кўплаб ҳукмдорлар томонидан қораланди, шу жумладан Иван Грозный ҳам унинг мазкур ҳаракатларини қоралади.

Диний урушлар Францияни ниҳоятда ҳолдан тойдирди. Тўртинчи уруш 1573 йилда якун топди. 1574 йилда эса, қирол Карл IX вафот этди, унинг ўрнига тахтни Генрих III эгаллади. Генрих III Гизлар билан яхши муносабатда эди, натижада Франциядаги диний урушлар янгича тус олди, Қирол ўз мамлақати ҳудудини тўла назорат қилолмай, Шампань шаҳрини протестантларга ёрдамга келган немис графи Пфальцнинг мамлакатга кириб келишига шароит яратди.

Тарихий маълумотларга кўра, шу даврда Францияда “норозилар”⁵ католикларнинг мўътадил партияси ташкил топди. Уларнинг вакиллари бутун мамлакатда диний бағрикенглик тамойилларини қўллашни ёқлаб чиқдилар. Мазкур йўналиш урушдан ҳолдан тойган барча ватанпарварлар аҳоли томонидан кенг қўллаб-қувватланди. Бешинчи урушда “норозилар” ва протестантлар бирга Қирол Валуалар оиласига қарши ҳаракатландилар. Гизлар яна ҳар иккала томонни ҳам яқсон қилдилар. Шундан кейин барча “норозилар” давлат ҳоинлари сифатида қатл қилиндилар.

1576 йилга келиб, Генрих де Гиз “Католиклар Уюшмаси” ни ташкил этиб, унга Франциядан ташқари Иезуитлар⁶, Испания қироллиги ва Рим папаси киритилди. Уюшмани тузишдан мақсад гугенотларни батамом йўқ қилиш эди.

“Католиклар уюшмаси” мамлакатда олтинчи урушни бошлади. 1576-1577 йилларда бўлиб ўтган тўқнашувларда гугенотларнинг эътиқод эркинликлари сезиларли даражада чегараланди.

Мазкур воқеалардан сўнг қироллик оиласида ҳам низо ва келишмовчиликлар содир этилиб, барча тахт ворислари ўзаро бир-бирига қарши чиқдилар. Натижада протестантлар етакчиси Генрих Новарр 1589 йил 2 августда тахтга ўтирди. Таомилга кўра, шу пайтгача тахтни католиклар бошқаргани туфайли у ўз нуфузини янада мустаҳкамлаш мақсадида, католик динини қабул қилди. Бу билан у Рим папасидан содир этган гуноҳлари учун авф олиш имконига эга бўлди. Генрих ўз бошқаруви даврининг дастлабки йилларини ўзининг сиёсий рақибларига қарши курашга сарфлади. Фақатгина 1598 йилга келиб у тарихда “Нант Қарори” деб ном олган қонунни эълон қилди. Унга кўра, бутун мамлакат бўйлаб диний

⁴ Сан Жермен тинчлик сулҳи (фр. *Paix de Saint-Germain-en-Laye*) католик ва гугенотлар томонидан узилга бўлиб Франциядаги учинчи диний урушларга якун ясади. Сулҳ 1570 йил 8 августда имзоланган. Унга кўра гугенотлар диний эркинлик ҳуқуқини қўлга киритиб, давлат бошқаруви лавозимларида фаолият юритишга эришдилар. Шунингдек улар 4 кальани ҳам қўлга киритдилар. ЛаРошель, Монтбан, Коньяк и Ла-Шарите.

⁵ “Норозилар” ёки “Норозилар партияси” (фр. *Malcontents*) Францияда диний урушлар авж олган 1573 йилда ташкил этилди. Уларнинг мақсади мамлакатда диний бағрикенгликни таъминлаш орқали тинчлик ўрнатиш эди. Улар гугенотлар билан ҳамкорлик ўрнатиб Генрих III га мамлакат бирдамлиги йўлидаги таклифлар билан чиқишган.

Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона : в 86 т. (82 т. и 4 доп.). — СПб., 1890—1907.

⁶ Иезуитлар (лот. Исо жамияти)-католик монахлик ордени аъзолари. Бу жамиятни 1534 йилда Лойола тузган (Лойола Игнатий (1491-1556) Иезуитлар ордени асосчиси. Қаранг: Ўзбек Совет Энциклопедияси Бош редакцияси. Т.: 1988й. 260 Б.) ва 1540 йилда Павел III тасдиқлаган. Иезуитлар ордени Контрреформациянинг асосий қуролига айланган. Қаранг: Ўзбек Совет Энциклопедияси Бош редакцияси. Т.: 1988й. 168 Б.)

этикод эркинлиги ўрнатилди. Мазкур конундан сўнг мамлакатда тинчлик ўрнатилиб, Франция монархияси мустақамланди. Узоқ қон тўкилишларидан кейин мамлакатда тинчлик шабадалари эса бошлади. Гугенотлар кўплаб ваколатларга эга бўлдилар. Мамлакатдаги урушлар нафақат диний низонинг якун топишига балки, сулолалар ўртасидаги келишмовчиликлар ҳам барҳам бериб, Бурбонлар ҳукмронлиги марказлашган давлатга асос солди.

Ҳулоса ўрнида шуни таъкидлаш жоизки, Франция давлати мисолида XVI асрда 36 йил давом этган бир диннинг икки йўналиш вакиллари ўртасидаги келишмовчиликлар диний ксенофобиянинг келиб чиқиши ва унинг мамлакат бўйлаб кенг тарқалишига сабаб бўлди. Аслида ҳар бир дин келиб чиқиши жиҳатидан эзгулик учун, инсонларни ғайриоддий муносабатлардан фарқли ўлароқ, ботиний ва илоҳий туйғулари орқали яхшиликка етаклайди. Бунинг акси содир бўлганда эса, диний ксенофобия келиб чиқади. Аммо бир дин вакиллари бошқасига нисбатан салбий муносабатда бўлиши турли кескин вазиятларни келиб чиқишига олиб келади. Натижада, тарихда Франция мисолида мамлакат ва давлатда нотинч, кескин ҳолатлар келиб чиқиши мумкин. Диний ксенофобиянинг минглаб бегуноҳ инсонларнинг ҳаётларига зомин бўлиш эҳтимоли юқоридир. Ҳар соҳада бўлгани каби динда ҳам ўзаро ҳурматга асосланган муносабатларгина барқарорлик, тинчлик-осойишталик ва тараққиёт мезонидир.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Андре Моруа. История Франции «Азбука-Аттикус», 2006 г. 180 с.
2. Уильям Стирнс Дэвис История Франции. С древнейших времен до Версальского договора. ЛитРес 2017 г. 860 с.
3. Морис Леже. Неразгаданные истории в истории Франции. 148 с. Электрон нашр.
4. Ливе Жорж. Религиозные войны. — М.: ООО «Астрель нашриёти»: — 2004. — 160 б.
5. Ливе Жорж. Религиозные войны. — М.: ООО «Астрель нашриёти»: — 2004. — 160 б.

ЎУК: 902.24

ХОРАЗМДА ПАХСА-ХОМ ҒИШТ БИНОКОРЛИГИ УСУЛЛАРИ ВА МЕЪМОРЧИЛИКНИНГ ВУЖУДГА КЕЛИШИ МАСАЛАСИ Ж.Қ. Қодиров, талаба, Урганч Давлат университети, Урганч

Аннотация: Мақолада Қадимги Хоразмда пахса-хом гишт бинокорлиги усуллари ва меъморчиликнинг вужудга келиши масаласи тарихи моддий ва ёзма манбаларнинг тахлили асосида ёритилади.

Калит сўзлари: С.П.Толстов, В.М.Массон, Хоразм, Узбой, Сарикамиш, Қуйисой 2, Чақаргача, Яккапарсон, Амиробод, Тагискин.

Аннотация: В данной статье рассмотрен вопрос формирования методов строительства глиняных стен и кирпичей древнего Хорезма на основе анализа исторических материалов и письменных источников.

Ключевые слова: К.П.Толстов, В.М.Массон, Хорезм, Узбой, Сарикамиш, Куйисой 2, Чақаргача, Яккапарсон, Амиробод, Тагискин.

Abstract: This article describes the issue of forming “Wall, mud brick construction methods and architecture” of ancient Khorezm on the base of analysis of historical materials and written sources.

Key words: S.P. Tolstov, V.M. Masson, Khorezm, Uzboy, Cariqamish, Koisoy 2, Caqargacha, Yakkaparon, Amirobod, Tagiskin.

Илк Сувёрган маданияти, ер устига қурилган чўзиқ гардиш шаклидаги ёғоч устунли – синч кулбалар, Тозабоғёб ва Амиробод маданиятлари – ярим ертўлалар кулбалардан иборат уй-жойларнинг ривожланиши билан изоҳланади. Чўзиқ гардиш шаклидаги чайлалар ва ертўлалар Қуйисой маданиятига ҳам мансубдир (мил. авв. VII – VI асрлар). Пахса ва хом гиштан бино қилинган иншоотлар Кўзалиқир маданияти тараққий топган даврда пайдо

бўлган. Бундан кўриниб турибдики, тахминан мил. авв. VII – VI асрлар чегарасига қадар пахса ва хом ғишт қурилиш материаллар сифатида Хоразм воҳасида қўлланилмаган.

Хоразмда пахса ва хом ғишт бинокорлиги усуллари ҳамда меъморчиликнинг вужудга келиши масаласи ҳозирги кунгача очиқ бўлиб, илмий адабиётларда баҳс-мунозараларга айланган [1]. Ўз долзарблиги билан ажралиб турган мазкур муаммо, аввалги йилларда ҳам тадқиқотчилар диққатини тортган.

В.М.Массон, Хоразм меъморчилигида “тўғри тўрт бурчакли хом ғиштнинг қўлланилиши бу – Парфия-Марғиёна маданий таъсири натижасидир”, деб ёзган [2]. М.Г.Воробьева мазкур масала юзасидан қуйидагича изоҳ берган: “Хоразмда уй-жой қурилиши техникаси ривожланишининг мустақил йўналишини ўзида акс этган ёдгорликларнинг аниқланишига қадар, мувофиқ кўникмаларни қўшни вилоятлар аҳолисидан олиб ўзлаштиришни эътироф қилиш тўғри келади” [3].

Шунингдек, Қуйи Сирдарёдаги Шимолий Тагискен мақбараларнинг (мил. авв. IX – VIII асрлар) маданий мансублиги ҳам аниқланмаган. Томи гумбазли бўлган, бу йирик, мухташам мақбаралар хом ғишдан қурилган. Ўрганилган археологик материалларда шимолий ва жанубий вилоятлар одатлари ва моддий маданияти анъаналарининг бирикмаси ўз аксини топган [4].

Жанубий анъаналар мураккаб меъморчилик режа (тўртбурчак, ҳалқасимон), тўғри бурчакли хом ғиштнинг қўлланилиши, айрим безаклар турлари ва кулолчилик чархида ишланган сопол идишларнинг мавжудлигида намоён бўлган. Мазкур бинокорлик ва моддий маданият белгиларига кўра, мақбараларнинг келиб чиқиши Ўрта Осиё жанубий деҳқончилик воҳалари аҳолисидан, маданий алоқалар натижасида айрим бинокорлик усуллари ва хом ғиштнинг яшаш одатини олиб ўзлаштириш сабаблари билан боғланган [5]. М.А.Итинанинг таъкидлашича, Тагискен меъморчилиги Ўрта Осиё шимолий худудларига тегишли бетакрор воқеа бўлиб, хом ғишдан қурилишда фойдаланиш анъаналари ва бинокорлик услублари сўнгги бронза даврида жанубий цивилизациялар дунёси ва дашт маданиятлари ўзаро муносабатларнинг оқибати бўлиб, дашт туманларида Бактрия маданий таъсири асосида жорий этилган [6].

Фикримизча, фақат маданий алоқалар асосида кўчманчи чорвадор жамоалари томонидан турли бинокорлик анъаналарни ўзлаштириш мураккаб масала бўлган. Асрлар давомида улар ертўлалар ва кулбаларда яшаб, хом ғишдан қурилишда фойдаланмаганлар. Меъморчиликда амалий билимлар, тажриба, бинокорликнинг геометрик мутаносиблигидан хабардор бўлиш муҳим аҳамиятга эга. Шунинг учун ҳам Тагискент мақбараларининг қурилиши бу – махсус бинокорлик билимларига эга бўлган усталар фаолияти натижасидир.

Хоразм воҳасининг Амиробод даври аҳоли содда турар жойлар, бино қилиш кўникмаларига эга бўлганлар. Ер устидаги ёғоч устун-синчли тузилишидан иборат томи қамиш билан ёпилган ярим ертўлаларни барпо этиш, энг оддий усулларга асосланиб, оғир меҳнат ва кўп вақт талаб қилмаган. Аксинча, хом ғишт ва пахсадан бино қуриш (деворлар қалинлигини аниқлаш, уларни тўғри териш ва кўтариш, хоналар катта-кичиклигини белгилаш ва эшик жойлари орқали бир-бири билан боғлаш, бино устини беркитиш ва бошқа), меъморчилик тузилиш тизимидан фойдаланишни талаб этарди. Шунингдек, мураккаб мунофаа иншоотларни қуришда бинокор меъморий режалаштириш усуллари бўйича амалий билимларга эга бўлиши лозим эди.

Археологик маълумотларга кўра, шу нарса муқаррардир, Хоразмда пахса – хом ғишт меъморчиликнинг вужудга келиши, маҳаллий бинокорликнинг мустақил тадрижий ривожланиши натижаси бўлмаган. Фикримизча, Хоразмда пахса ва хом ғишдан қурилишда фойдаланишни фақат жанубий жамиятлар маданий таъсири оқибати сифатида таърифлаш ҳам мақсадга мувофиқ эмас.

Тарихий маълумотлар шундан далолат берадики, маданий-иқтисодий алоқалар натижасида турли буюмлар (безаклар, тақинчоқлар, хайкалчалар, қуроллар) бошқалардан олиб ўзлаштирилган, тақлид қилиб ясалган. Нодир нарсалар эса савдо-сотик орқали узоқ масофаларга тарқалган. Бироқ, меъморчилик иншоотлар (сарой, мақбара, мунофаа деворлар ва бошқа) дастлаб ихтиро қилинган марказлардан улар маълум бўлмаган юртларга ҳеч қачон

кўтариб олиб келинмаган. Бундай иншоотлар нукул амалий билимлар ва тажриба, кўп ҳолларда миграциялар орқали кенг ҳудудларда пайдо бўлган.

Тарихий воқеаларни қиёслаш ва минтақанинг қўшни вилоятларида меъморчиликнинг вужудга келиши хусусиятларни ўрганиш мақсадида, шуни таъкидлаш жоизки, Марғиёна ва Бактрия ҳудудларида бронза даврида зироатчилик маданиятининг пайдо бўлиш жараёни ташқи марказлар билан боғланиб, шаклланган барқарор анъаналардан иборат маданий мажмуаларнинг ёйилишини ўзида акс этади [7].

А.С.Сагдуллаевнинг фикрига кўра, Марғиёна ва Бактрия ҳудудларида илғор маданий анъаналарнинг татбиқ этилиши, меъморий-бинокорлик, технологик ва иқтисодий ютуқларнинг дастлаб маданий янгиликлар ихтиро қилинган ва ривож топган жойлардан қўшни вилоятларга ёйилишининг муайян кўрсаткичидир. Марғиёна ва Бактрия бронза даврида жорий этилган маданий янгиликларнинг учоғи бўлиб, ўзлаштирилган илғор маданий ютуқларнинг (шунингдек, бинокорлик усуллари хам) қўшни вилоятларга ўтказиш марказига айланган [8].

Марғиёна ва Бактрия келгинди аҳоли томонидан ўзлаштирилиши пайтида, мазкур ҳудудларида зироатчилик ривожланмаган эди, янги аҳоли масканлари бўз ерларда вужудга келган. Аҳоли мавжуд бўлмаган ҳудудлар, бўз ҳосилдор ерлар ва сув манбалари сероблиги шароитида, келгинди қабилалар ўз рақибларига дуч келмаганлар, аммо, бегона, етарлича маълум бўлмаган маҳаллий муҳитда, улар ўз истехкомларини (Гонур, Даштли, Сополли), уй-жойларини, сарой ва ибодатхоналарини қуриш жараёнида аввал истиқомат қилган юртларида қўлланилган бинокорлик усуллардан фойдаланганлар [9].

Тадқиқотчиларнинг таъкидлашича, Гонур, Даштли – Сополли маданиятининг соҳиблари Мурғоб, Балхоб ва Сурхон воҳаларини ўзлаштириш билан чегараланмаганлар. Мил. авв. II минг йилликнинг иккинчи ярмида уларнинг шимоли-шарқий йўналишидаги миграциялари бошланган. Ушбу даврда Афғонистоннинг шимоли-шарқидаги Хараппа маданий анъаналари бактриялик инновацияларига ўзгартирилади [10]. Даштли – Сополли маданиятига оид археологик материаллар Жанубий Тожикистон, Юқори Зарафшон ва Шарқий Фарғонада топилган [11].

А.А.Асқаровнинг фикрига кўра, Сополли маданияти вакилларининг бир қисми Бухоро воҳасига етиб борган [12]. Бронза даврида бу ерда Замонбобо маданияти шаклланган. В.И.Сарианиди Бактрия – Марғиёна ва Замонбобо маданияти археологик материалларининг алоқадорлигини қайд этиб ўтган [13].

Жанубий Тожикистон, Қуйи Зарафшон ҳавзаси ва Шарқий Фарғонада бронза даврига оид паҳса ва хом ғиштдан бунёд этилган уй-жойлар топилмаган. Л.Т.Пьянкованинг ёзишича, Жанубий Тожикистондаги Вахш ва Қизилсу дарёларининг қуйи қисмидаги ерлар (бронза даврига оид маконлар ва мазор қўрғонлар топилган жойлар), табиий муҳит хусусиятларига кўра, зироатчилик учун яроқсиз, аммо, майда чорва боқиш учун қулайдир [14].

Фикримизча, яйловларни ўзгартириб кўчиб юриш, яъни мавсумий кўчманчилик турмуш тарзи, чорвадорларнинг уй жойларининг қурулиш усуллари ва турларига таъсир қилган. Бундай хўжалик шакли доимий, узок муддат мобайнида яшаш учун турар жойларни барпо этиш талаб қилмаган.

А.С. Сагдуллаевнинг айтишича. милл.авв. II минг йиллик охирилари – I минг йилликнинг бошларида Бактрияда манзилгоҳларнинг сони камайиб, маҳаллий жамоалар вакиллари жойлашган ҳудудларидан чиқиб, босқичма – босқич Ўрта Амударё ва Қашқадарё воҳаси ерларини ўзлаштирадilar. Бу ерларда маҳаллий илдизларга эга қадимий деҳқончилик маданиятининг излари аниқланмаган [15]. Ўрта Амударёнинг кўл соҳилида Чоржуйдан 30 км шимоллий-ғарбида мил. авв. I минг йилликнинг бошларига оид Одойтепа топилган [16]. Ўрта Амударё ва Қашқадарё воҳаси ерларини ўзлаштирган бактрияликлар ва эҳтимолдан ҳоли эмас марғиёналиклар, чорвадор қабилалар истиқомат қилган дашт ҳудудларга дуч келиб, уларга қўшни бўладилар.

А.С.Сагдуллаевнинг фикрига кўра, Кўзалиқир археологик материалларида Амиробод маданияти билан ҳеч қандай алоқадорлик кузатилмайди, аксинча, улар милл.авв. VII – VI

асрларга оид Бактрия маданий ва бинокорлик анъаналарини такрор қилади. Бундай ўхшашликлар қуйидагиларда ўз ифодасини топган:

- мудофаа иншоотлар тизими;
- ярим думалок мудофаа буржлар;
- “шахмат” тартибида шинакларнинг жойлашиши;
- Хоразмда аввал маълум бўлмаган йирик биноларнинг бунёд этилиши;
- уй – кўрғонларнинг қурилиши асослари;
- тўғри тўртбурчак хом ғиштдан ва пасхадан фойдаланиш;
- қурилиш усуллари ва пахса – хом ғишт бинокорлиги анъаналари [17].

Бинокорлик кўникмалари билан бирга Хоразм хунармандчилигига кулолчилик чархи жорий этилади, Бактрия-Марғиёна идишларига ўхшаган цилиндр – конуссимон шаклидаги сопол идишлар ишлаб чиқариш пайдо бўлади. Юқорида келтирилган далилларга асосланган ҳолда, Хоразмда пахса – хом ғишт бинокорлиги усуллари ва меморчиликнинг вужудга келиши Бактрия-Марғиёна жамоалари вакилларининг Ўрта Амударё орқали Жанубий Хоразмга миграциялари билан боғланади.

С.Б.Болелов ушбу хулосанинг тарафдори бўлиб, Ўрта Амударё ерларидан Бактрия аҳолиси вакилларининг Хоразм ҳудудларига миграцияси узоқ муддатда давом этган деб ёзади. Тадқиқотчининг фикрига кўра, мазкур воқеалар мил.авв. VII – аср охирлари VI – аср бошларига тўғри келган [18].

В.Н.Ягодиннинг такидлашича, Бактриядан жанубий аҳоли вакилларининг мил.авв. VII – аср охирлари VI – аср бошларида Хоразм воҳасига кириб келиши натижасида Хумбузтепа хунармандчилик устахоналари вужудга келади [19].

Хоразм воҳасида илк темир даврида жанубий этник гуруҳларнинг ёйилиши жараёни, Марғиёна ва Бактрия ҳудудларини бронза даврида аҳоли томонидан ўзлаштирилиши қонун – қоидаларига ухшаб кетади. Хумбузтепа, Хазорасп ва Кўзалиқир ўзлаштирилмаган ҳудудларда вужудга келади. Уларнинг асосчилари мудофаа иншоотлар, уй-жойлар ва Кўзалиқирда йирик саройни бунёд этишда ўз юртида қўлланилган бинокорлик усуллари, билимлари ва тажрибалардан фойдаланганлар.

Шимолий Тагискен мақбараларнинг халқасимон меъморий режаси, Бактрияда думалок шаклда қурилган бронза даври Даштли 3, илк темир даври Қутлугтепа ибодатхоналари [20], мил. авв. VII – VI асрларга оид Олтиндилёр, Отчопар [21] ва Талашкантепа [22] мудофаа иншоотлари меъморчилик режаларида муайян ўхшашликлар топади.

Халқасимон меъморий режасининг мил. авв. IV асрда Хоразм воҳаси меморчилигида кенг ёйилиши тасодифий эмас. Воҳада халқасимон режага эга тўртта ёдгорлик топиб текширилган. Қуйқирилганқалъа, Элхарс, Қалъалиқир 2 ва Гяур 3 ибодатхоналари шулар жумласидандир [23].

Таҳлил қилинган масала юзасидан қуйидаги хулосаларни чиқариш мумкин:

- Ўрта Осиё жанубий вилоятларига нисбатан Хоразмда пахса ва хом ғишт бинокорлиги анча кеч вужудга келган, бунинг сабаблари минтақада қадимги қабилаларнинг ижтимоий-иқтисодий ва маданий жиҳатдан нотекис ривожланиши билан боғлиқ бўлган;

- Хоразм воҳасида пахса-хом ғишт меъморчиликнинг тараққий топиши маҳаллий илдизларга эга бинокорликнинг тадрижий ривожланиши натижаси бўлмаган ва ташқи миграциялар жараёнлари (Ўрта Амударё ерлари орқали бактрияликларнинг кўчиб келиши) оқибатида юзага келган;

- бу тарихий воқеа содир бўлган босқичини аниқлаш масаласи мунозарали бўлиб, Хоразмда пахса ва хом ғиштдан қурилган илк иншоотлари мил. авв. VII аср охирлари – VI аср бошларига оид, деб тахмин қилинади;

- Хоразм воҳасида, миграциялар орқали янги бинокорлик ва меъморчилик анъаналарнинг пайдо бўлиши, Ўрта Осиёда маданий ютуқлар татбиқ қилинишининг босқичма-босқич ҳудудий кенгайиб бориши жараёни сифатида таърифлаш лозим;

- ўз навбатида, бу жараён Хоразмда маҳаллий хусусиятларга эга меъморчиликнинг юқори даражада ривожланишига асос бўлиб, антик даври бинокорлик услублари ва меъморчилигида ўз аксини топган.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Сагдуллаев А.С., Матайкубов Х. К проблеме происхождения глинобитно – сырцової архитектуры в Хорезме // Вестник Национального Университета Узбекистана. – Ташкент, 2013. Специальный выпуск. – С. 59-64.
2. Массон В.С. Древнеземледельческая культура Маргианы // МИА. – М. – Л., 1959. № 73 С. 54.
3. Воробьева М.Г. Дингильдже. Усадьба I тысячелетия до н.э. в Древнем Хорезме // МХЭ. – М., 1973. Вып. 9. – С. 88.
4. Толстов С.П. По древним дельтам Окса и Яксарта. – М.: ИВЛ, 1962. – С. 201-204.
5. Грязнов М.П. Тагискен-усыпальница вождей. Вопросы датировки. Культура строителей мавзолеев // Средняя Азия в эпоху камня и бронзы. – М. – Л.: Наука, 1966. – С. 238.
6. Итина М.А. Взаимодействие земледельческих цивилизаций Средней Азии с их «варварской» периферией в эпоху бронзы // Древние цивилизации Востока. – Ташкент: Фан, 1986. – С. 133-134.
7. Аскарлов А. Древнеземледельческая культура эпохи бронзы юга Узбекистана. – Ташкент: Фан, 1977
8. Сагдуллаев А.С. Культурный прогресс на примере Бактрии // Технологический и культурный прогресс в раннеземледельческую эпоху. – Ашхабад: Ёлым, 1987. – С. 62.
9. Сагдуллаев А.С. Этнокультурные процессы в Средней Азии в древности // Қадимги давлатчилик ва урбанизация. – Тошкент: 2010. – С. 64.
10. Frankfort H. – P. Tradition harappene et innovation bactrienne a' Shortughai // L'archeologique de la Bactriana ansienne. – Paris, 1985.
11. Пьянкова Л.Т. Древние скотоводы Южного Таджикистана. – Душанбе: Дониш, 1989
12. Аскарлов А. Древнеземледельческая культура эпохи бронзы... – С. 115.
13. Сарияниди В.И. К вопросу о культуре Заманбаба // Этнография и археология Средней Азии. – М.: Наука, 1979. – С.24-26.
14. Пьянкова Л.Т. Древние скотоводы... – С. 134.
15. Сагдуллаев А.С. Маргиана и Бактрия. Исторические традиции и культурные связи в доантичную эпоху // Древний Мерв. Тр. ЮТАКЭ. – Ашхабад, 1989. Т. XIX. – С. 16.
16. Пилипко В.Н. Раскопки в Дейнауском районе Чарджоуской области // АО. 1974. – М.: Наука, 1975. – С. 527-528.
17. Сагдуллаев А.С. Маргиана и Бактрия... С. 17.
18. Болелов С.Б. Некоторые итоги археологических работ на Хумбузтепа // ОНУ. – Ташкент, 1999. № 9-10. – С. 90.
19. Ягодин В.Н. Древнейшая государственность и проблема «Большого Хорезма». 2 цикл // Вестник ККО АН РУз. – Нукус, 2007. № 2. – С. 71.
20. Сарияниди В.И. Древние земледельцы Афганистана... 34-40, 117-119.
21. Мамедов М. Древняя архитектура Бактрии и Маргианы. – Ашхабад, 2003. – С. 85, рис. 56. – С. 86, рис. 57.
22. Шайдуллаев Ш. Северная Бактрия в эпоху раннего железного века. – Ташкент: Изд. им. А.Кадыри, 2000. – С. 51, рис. 30.
23. Калалы – Гыр 2. Культурный центр в Древнем Хорезме. –М.: ИВЛ РАН, 2004. – С. 237-239.

ЎУК: 94(575.1)

ЎЗБЕКИСТОНДА ФАН, ТАЪЛИМ ВА МАДАНИЯТ РИВОЖИДА
ШАРОФ РАШИДОВНИНГ ЎРНИ*Ш.Ж. Қурбанова, мустақил тадқиқотчи, Тошкент архитектура-қурилиш институти,
Тошкент*

Аннотация. Ушбу мақолада буюк давлат ва жамоат арбоби Шароф Рашидовнинг Ўзбекистон фани, таълим ва маданияти ривожига роли масалалари қараб чиқилади. Шароф Рашидов раҳбарлиги йиллари Ўзбекистоннинг совет тарихи оралигининг ўта мураккаб ва ўзгарувчан даври ҳисобланади. Вафотидан кейин қарийб 35 йил давомида ўтган асрнинг 60-йилларнинг залворли ҳодисалари ва 80 йилларида унинг роли бир неча бор қайта кўрилиб, бир неча марта такрор баҳоланди. Бироқ, шубҳасиз, Ш.Рашидов Ўзбекистон тарихида катта из қолдирган XX асрнинг ёрқин арбоби эди. У Ўзбекистон фан ва таълими, маданияти ва санъати ривожига улкан ҳисса қўшган. Унинг раҳбарлиги даврида ўзбек фани, маданияти ва санъати жаҳон даражасига чиқди, Тошкент Осиёнинг маданий марказларидан бирига айланди.

Калит сўзлар: Шароф Рашидов, Ўзбекистон, XX аср, модернизация, сиёсат, «илиқлик», илм-фан, адабиёт, санъат, маданият, мактаб, таълим, билим юрти, институт, ўқитувчи, кино, фестиваль, мукофот, эстрада, театр.

Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросы о роли выдающегося государственного и общественного деятеля Шарафа Рашидова в развитии науки, образования и культуры в Узбекистане. Эпоха Шарафа Рашидова является сложным, неоднозначным периодом в советской истории Узбекистана. За почти тридцать пять лет после его смерти место и роль Ш.Рашидова в бурных событиях 60-х – начале 80-х годов прошлого века несколько раз пересматривались, переоценивались. Однако, несомненно то, что Ш.Рашидов был одним из ярких деятелей XX века, оставивший большой след в истории Узбекистана. Он внёс огромный вклад в развитие науки и образования, культуры и искусства Узбекистана. В период его руководства узбекская наука, культура и искусство вышли на мировой уровень, Ташкент стал одним из культурных центров Азии.

Ключевые слова: Шараф Рашидов, Узбекистан, XX век, модернизация, политика, «оттепель», наука, литература, искусство, школа, образование, училище, институт, учитель, кино, фестиваль, премия, эстрада, театр.

Abstract: Sharof Rashidov's epoch was complicated and ambiguous period in the soviet history of Uzbekistan. Almost thirty years after his death, Sharof Rashidov's role in the stormy events of 1960th– early 80th years several times was revised and re-estimated. However, undoubtedly Sharof Rashidov was one of the main political figures of the 20th century who played a great role in the history of Uzbekistan. He made a great contribution to the development of science and education, culture and art of Uzbekistan. During his leadership, Uzbek science, culture and art reached the world level; Tashkent became one of the cultural centers of Asia.

Key Words: Sharaf Rashidov, Uzbekistan, the 20th century, modernization, policy, «thaw», science, literature, art, school, education, specialized school, institute, teacher, movie, festival, award, bandstand, theatre.

Маълумки, ҳар бир миллат ва жамият ривожланишида буюк шахсларнинг тарихдаги роли муҳим аҳамият касб этади.

Шундай шахслардан бири - бу шубҳасиз Шароф Рашидовдир. У ўзининг давлат ва жамоат арбоби сифатида фаолият олиб борган пайтларида собиқ шўролар даври бўлишига қарамадан Ўзбекистон ва унинг халқи учун кўп ва хўп савобли ишлар қилган шахсдир. У ўзининг кенг қамровли фаолиятида сиёсий, ижтимоий-иқтисодий соҳалардаги хайрли ишлари билан бир қаторда миллатимизнинг маънавиятини, санъатини юксалтириш билан бир қаторда айниқса фан, таълим ва маданият ривожига катта ҳисса қўшган.

Бу борада Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг «Атоқли давлат арбоби ва ёзувчи Шароф Рашидов таваллудининг 100 йиллигини нишонлаш тўғрисида» 2017 йил 27 мартда қабул қилган Қарори республикамиз тарихида жуда катта ўрин тутган улуғ инсонни қадрлаш билан бирга, у яшаган, раҳбарлик қилган мураккаб даврни, XX аср Ўзбекистон тарихини яна бир бор англаш, қайта баҳолаш учун даъват ҳам бўлди. Бу табиий ҳол. Зотан, XX аср унда «амалга оширилган ўзгаришларнинг миқёси ва чуқурлиги бўйича бутун инсоният тарихида ҳал қилувчи аҳамиятга эга. Фақат шу тарихни ўрганиш бизга бугун юз бераётган воқеаларнинг миқёсини англаш имконини беради» [1].

Шароф Рашидов ва у яшаган даврни ўрганар эканмиз, бунда бир қатор саволлар юзага келади. Хусусан, чорак асрга тенг «Шароф Рашидов даври» натижалари нималардан иборат? 1960 – 1970-йиллари Ўзбекистонда олиб борилган кенг кўламли бунёдкорлик ишлари, илм-фан ва маданият ривожини, халқ фаровонлигининг ошишида Ш.Рашидовнинг роли қандай?

Улар мураккаб ва зиддиятли. Ш.Рашидов 1950 йили республиканинг раҳбар элитаси таркибига кирди. Шу йили у Ўзбекистон ССР Олий Совети Президиумининг раиси этиб сайланди. Ш.Рашидов ўттиз уч ёшда эди. Айтиш лозимки, собиқ иттифокда ҳеч ким бу ёшда шундай масъулиятли лавозимга сайланмаган. Кейин, 1959 йил февралда Ш.Рашидов Ўзбекистон Компартияси МКнинг биринчи секретари лавозимига сайланди. Шу кундан Ўзбекистонда деярли чорак асрлик «Шароф Рашидов даври» бошланди. Бу давр юқорида айтилганидек, Ўзбекистон тарихининг ўзига хос шонли ва айна пайтда мураккаб даври бўлди.

Бу даврда ижтимоий ҳаётда, жумладан, таълим, фан ва маданиятда юз берган катта ижобий ўзгаришлар Ўзбекистонда совет ҳокимияти, хусусан, Ш.Рашидов раҳбарлик қилган йиллари амалга оширилган модернизация жараёнининг таркибий қисми бўлиб, у мураккаб, зиддиятли характерга эга эди. Бир томондан, бу модернизациялаш натижасида Ўзбекистон мамлакатнинг йирик саноат минтақаларидан бирига айланди, унинг иқтисодий эҳди аграр характер касб этмай қолди, жамиятда саводлилиқ даражаси кескин ошди, замонавий илм-фан ва маданият шаклланди. Бошқа томондан, айрим тарихчиларнинг фикрича, бу жараён шиддат билан кечганлиги сабабли айрим ҳолларда нохуш оқибатларга ҳам олиб келди. Масалан, Л.Левитин шундай ёзади: «Бу кечиккан модернизация, техник тараққиётда кўп йиллар олдинлаб кетган Ғарбнинг илғор капиталистик мамлакатлари ортидан қувиб етиш учун қилинган модернизация эди. У шунинг учун ҳам ўта жадал суръатларда олиб борилди ва бу жуда катта ижтимоий йўқотишларсиз амалга оширилиши мумкин эмасди. Ўзбекистондаги совет модернизациялаштириши мамлакатни жуда тез техник прогрессга, машина меҳнатига эриштирди. Аммо, айна пайтда, республика ўз табиий эволюцияси натижасига, ўзининг ички шароити ва қонуниятларига таяниб ривожланиш йўлидан бормади. Ўзбек жамиятининг шаклланган анъаналари ва табиий ривожланиш тенденцияларига зид равишда модернизациялаш моделлари, дастур ва муддатлари ташқаридан белгилаб берилди. Ўзбекистондаги модернизация цивилизациялар тўқнашувини, бир маданиятга мансуб кишилар бошқа маданият кишиларига ўз иродасини мажбурий сингдиришини билдирарди» [2].

Жаноб Л.Левитин фикрининг бир қисмига, яъни бу кечиккан модернизация эканлиги ва кераксиз қурбонларга олиб келганлигига қўшилиш мумкин. Аммо тарихчи фикрининг бошқа, модернизациялаш моделлари, дастур ва муддатлари ўзбек жамиятининг шаклланган анъаналари ва табиий ривожланиш тенденцияларига зид равишда четдан белгилаб берилганлиги, бу жараённинг цивилизациялар ўртасидаги тўқнашув эканлиги ҳақидаги қисмига қўшилиш қийин. Зеро, янгилик ҳар доим эскилик билан курашда ўзига йўл очиб боради. Ғарбнинг илғор мамлакатларида ҳам модернизациялаш жараёни ўз вақтида жамиятнинг маълум қисми қаршилигини шафқатсиз енгиш орқали амалга оширилган эди. Туркистонда, кейин Ўзбекистонда эса модернизациялашнинг зарурлигини большевиклардан анча олдин жамиятнинг илғор қисми бўлган жадидлар англаб етди. Англинган эҳтиёжни амалга ошириш йўллари келсак, Туркияда Мустафо Камол Отатурк, Эронда шоҳ Муҳаммад Риза жамиятни модернизациялаш жараёнини худди шундай зўрлик ва жадаллик усуллари билан амалга оширди. Афғонистонда Омонуллохон бошлаган модернизация жараёнининг охиригача амалга ошмай қолганлиги афғон жамияти учун бугун ҳам жуда катта муаммо бўлиб қолмоқда.

Н.Хрущёв даврида бошланган «илиқлик» фан ва маданиятнинг жадал ривожини билан ҳам характерланади. Бу даврда ўрта ва олий таълимни ривожлантиришга катта эътибор қаратилди. 1959 йили бутун халқ таълимини қайта куриш бошланди. Шу йили Ўзбекистон раҳбари этиб сайланган Ш.Рашидов ҳам ўқитувчилар тайёрлаш ва қайта тайёрлаш масаласига катта сиёсий масала сифатида ёндошди. У 1960 йили ўз нутқида: «ўқитувчи кадрларни тайёрлаш ва қайта тайёрлаш, уларга ўз педагогик маҳоратини оширишда ҳар томонлама ёрдам кўрсатиш партия ташкилотларининг доимий эътиборида бўлмоғи лозим. Икки-уч йил ичида барча мактабларни махсус маълумотли ўқитувчилар билан таъминлаш лозим» [3], – деган эди. Шу даврдан умумтаълим мактабларининг моддий-техник базасини мустаҳкамлаш, биноларни таъмирлаш ишлари бошланди.

Ўқувчиларнинг аниқ фанларни ўзлаштиришига талабнинг ошиши билан, шу йиллари республиканинг миллий мактабларида рус тилини ўқитиш ҳам такомиллашди. Айна пайтда, Ўзбекистон Компартияси МК ва Ўзбекистон ССР Министрлар Советининг 1961 йил 8 июлдаги «Чет тилларини ўрганишни яхшилаш» тўғрисидаги қарори асосида айрим фанлар чет тилларида ўқитиладиган ўнлаб мактаблар очилди, бир қатор мактабларда шарқ тиллари – араб, форс, хинду ва бошқаларни чуқур ўрганиш жорий этилди.

Шароф Рашидов ўз меҳнат фаолиятини 1935 йили мактабда ўқитувчиликдан бошлагани сабабли мактаб таълими муаммоларини жуда яхши биларди. Унинг ташаббуси билан

одатдаги умумтаълим мактаблари билан бир қаторда кўплаб махсус мактаблар ва мактаб-интернатлар очилди. Масалан, ўқувчиларнинг бадиий маҳоратини ривожлантириш мақсадида республикада 109 та мусиқа ва бошқа бадиий мактаблар, жумладан, машхур Глиер номидаги мактаб-интернат, миллий мусиқа, миллий амалий санъат ва спорт йўналишидаги мактаб-интернатлар очилди. Ҳаммаси бўлиб республикада 133 та мактаб-интернатлар очилиб, уларда 1966/67 ўқув йилида 44,7 минг тарбияланувчилар таълим олди [4].

Жадал суръатлар билан ривожланаётган Ўзбекистон саноатини мутахассис ишчи кадрлар билан таъминлаш мақсадида Ш.Рашидов бошчилигидаги республика раҳбарияти касбий-техник таълимни ривожлантиришга алоҳида эътибор қаратди. Шу эътибор туфайли касбий-техник билим юртларининг кенг тармоғи яратилди. Агар 1960/61 ўқув йилида мавжуд 73 та касбий-техник билим юртларида 18,2 минг ўқувчи таълим олган бўлса, 1975 йилга келиб шундай билим юртлари сони 273 тага, уларда таълим олаётган ўқувчилар сони эса 117,4 минг кишига етди.

Айни пайтда, Ш.Рашидов республикада олий ва ўрта махсус таълимни ривожлантиришга ҳам катта эътибор қаратди. Агар 1959 йили Ўзбекистондаги 31 та олий ва 85 та ўрта махсус ўқув юртларида 145,5 минг йигит ва қизлар таълим олган бўлса, 1983 йили Ўзбекистонда 43 та олий ўқув юртлари, жумладан, 3 та университетлар, 222 та ўрта махсус ўқув юртлари бўлиб, уларда қарийб 35 минг профессор-ўқитувчилар меҳнат қиларди. Республиканинг олий ва ўрта махсус ўқув юртлари халқ хўжалиги учун ҳар йили ўртача 100 минг мутахассис тайёрлар эди. 1984 йилга келиб республика халқ хўжалигининг турли соҳаларида олий ва ўрта махсус маълумотли 1 млн 300 минг мутахассис меҳнат қиларди. Катта илмий-педагогик имкониятга эга бўлган республикамиз фақат ўз халқ хўжалиги учун эмас, бошқа республикалар ва 80 та чет мамлакатлар учун мутахассислар тайёрларди [5].

Аҳолининг барқарор ўсиши, мактаблар сонининг кўпайиши ва таълим сифатининг ошиши янги авлод ўқитувчиларини тайёрлашни талаб қиларди. Ўзбекистон раҳбарияти, шахсан Ш.Рашидов республика мактабларини янги авлод ўқитувчи кадрлари билан таъминлаш масаласига биринчи даражали сиёсий масала сифатида ёндошди. 1960-йиллар охири – 1970-йиллар бошларида Самарқанд, Нукус, Ангрен, Жиззах, Навоий ва бошқа шаҳарларда янги педагогика институтлари очилди. Педагогика олий ўқув юртларига талабалар қабул квоталари ҳам оширилди. Масалан, 1977 йили педагогика олий ўқув юртлари 12675 нафар талабалар қабул қилган бўлса, 1980 йилга келиб улар сони 14315 кишига етди. Республиканинг педагогика институтларида ўндан ошиқ янги мутахассисликлар ташкил қилинди. 1983 йили Ўзбекистоннинг педагогика олий ўқув юртларида 78655 нафар талабалар таълим оларди [6].

Умуман 1975 – 1982 йиллари республикада 284 та янги билим юртлари ташкил қилинди. Бу даврда касбий-техник таълим тизимида жами 780 минг малакали ишчилар тайёрланди. Бу олдинги 35 йилдагига нисбатан 60 минг кишига кўп [5].

Ўзбекистон манфаатларидан келиб чиқиб, фанни ривожлантиришга ҳам алоҳида эътибор қаратилди. Илмий тадқиқотларга бюджетдан ажратиладиган маблағлар оширилди. Агар шу мақсадларга 1970 йили 30,1 млн рубль ажратилган бўлса, бу кўрсаткич 1980 йили 50,3 млн рублга, 1985 йили – 54,7 млн рублга етди. Илмий ходимлар сони ҳам кўпайиб борди. Агар 1960 йили фаннинг турли соҳаларида 10329 нафар олимлар меҳнат қилган бўлса, 1970 йили улар сони 25244 кишига, 1980 йили – 35288 кишига, 1985 йили – 38099 кишига етди. Яъни, Ш.Рашидов республикага раҳбарлик қилган чорак аср давомида илмий ходимлар сони 3,5 марта кўпайди. Ўзбекистон Фанлар Академияси таркибида янги илмий муассасалар ташкил қилинди. Улар сони йил сайин кўпайиб борди. Масалан, 1970 йили республикамизда 90 та илмий-тадқиқот институтлари фаолият юритган бўлса, 1989 йилга келиб улар сони 119 тага етди [7].

Шу йиллари Ўзбекистон фани дунё миқёсига чиқди. Ижтимоий-гуманитар соҳа вакиллари И.Мўминов, Я.Ғуломов, Р.Набиев, Х.Сулаймонова, О.Аминов, И.Искандаров, Р.Аминова, Э.Юсупов, геологлар Ҳ.Абдуллаев, И.Ҳамрабоев, Г.Мавлонов, био-кимёгар Ё.Тўрақулов, кимёгарлар О.Содиқов, М.Набиев, С.Юнусов, физик ва математиклар Т.Қори-

Ниёзий, Т.Саримсоқов, У.Орифов, С.Сирожиддинов, С.Азимов, В.Қобулов, техника фанларида М.Ўрозбоев, биология ва ботаникада З.Қодиров, А.Дадабоев, А.Имомалиев ва бошқалар ўзбек фанини машҳур қилди, улар асарлари чет элларда нашр қилинди. Кўпчилиги чет эл фанлар академияларининг аъзолари бўлди. 1959 йили геология соҳасидаги илмий иши учун академик Ҳабиб Муҳамедович Абдуллаев, 1964 йили эса қалқон безларни тадқиқ этишдаги илмий янгиликлари учун икки ўзбек олимлари – Ёлқин Холматович Тўрақулов ва Ражаб Қоплонбекович Ислонбеков, 1966 йили Мурунгов олтин конини очишдаги хизматлари учун Иброҳим Ҳамробоевич Ҳамробоев совет даврининг энг олий мукофоти – Ленин мукофотига сазовар бўлдилар. [8].

Аммо 1970-йиллардан бошлаб совет жамиятидаги умумий инқироз маънавий соҳага ҳам таъсир қилмасдан қолмади. Масалан, таълим ва фанда сон кўрсаткичларининг ўсиши сифат кўрсаткичларида ҳам шундай ўзгаришларга олиб келмади. Бунинг устига, олий ўқув юртларини битирган мутахассисларга юқори малака ва илм талаб қилмайдиган экстенсив характердаги иктисодда эҳтиёж кам эди. Фанни ишлаб чиқаришга яқинлаштириш мақсадида бошланган ислохотлар ҳам маъмурий-буйруқбозлик шароитида кўзланган натижани бермади. Олий ўқув юртлари сонининг ошиши ҳам уларда таълим бериш сифатининг ошишига олиб келмади.

1970 – 1980-йиллари республикада тилни руслаштириш сиёсати янада кучайди. Бу сиёсат ўзбек адабий тилининг ривожланиш жараёнига салбий таъсир кўрсатди. Аммо, ўша даврда бу «ягона совет халқи шаклланишидаги қонуний жараён» сифатида қабул қилинди. Фақат «қайта қуриш» йиллари бу жараённинг миллий маданият учун хавфи барча совет халқлари томонидан англанди.

Сталиннинг ўлиmidан кейинги «илиқлик» даври маданият ва фаннинг гуркираб ўсиши учун ҳам шароит яратди. Ютуқ ва зиддиятлар айнан маънавий соҳада энг ёрқин акс этди.

Ўзбек адабиёти жамиятда юз бераётган сиёсий ва ижтимоий воқеаларнинг кўзгуси сифатида мураккаб жараёнларни бошдан кечирди. Унда замонавий концептуал йўналишлар пайдо бўлиб, улар инсон ва жамият ҳаётининг маънавий жиҳатларини тадқиқ этишнинг янги психологик тенденцияларини вужудга келтирди. Бундай асарлар қаторига Ўткир Ҳошимов, Шукр Холмирзаев, Мурод Муҳаммад Дўст, Эркин Аъзам, Ўктам Усмонов каби ёзувчиларнинг роман, қисса ва хикояларини киритиш мумкин.

Ёзувчи ва шоирлар: Мирмуҳсин, Асқад Мухтор, Саид Аҳмад, Шукрулло, Иброҳим Раҳим, Саъдулла Кароматов, Одил Ёқубов, Пиримкул Қодиров, Эркин Самандар, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов ва бошқалар иттифоқ микёсида танилган, кўпчилигининг асарлари чет элларда ҳам нашр қилинаётган эди.

Шароф Рашидов ижодкор сифатида ҳам адабиётда юз бераётган жараёнларни катта синчковлик билан кузатиб боради, иқтидорли шоир ва ёзувчиларни, айниқса, ёшларни доимий қўллаб-қувватлайди. Бу ҳақда Ўзбекистон Халқ шоири Жамол Камол шундай ёзади: «Шароф Рашидов сиймосида нодир фазилатлар жамулжам бўлиб, улар орасида энг юксаги унинг олийжаноблиги эди. У табиатан пок, инсонларга хайрихоҳ, жонкуяр, самимий, олийжаноб инсон эди. Унинг ана шу хислатлари чорак аср давомида бутун Республикага нурдек таралиб турди...!»

Оқар сувнинг қадрини йўқ деб бекорга айтишмаган. Тириклигида Шароф аканинг қадрини қийматини етарлича англамаганмиз. Тепада ўтирганлар шунақа бўлиши керак ва ҳар доим шундай бўлади деб ўйлаганмиз. Тепага ёмонлар, мунофиқлар келиши мумкинлиги хаёлимизга ҳам келмаган. Кейин билдик! ...

...Орадан шунча йиллар ўтди. Қайрилиб, ортимга қарасам, босиб ўтганим йўлда менга мадад қўлини чўзиб, кейин оқ йўл тилаб кузатиб қолган азиз устозларни кўраман. Улар сафида Шароф Рашидов сиймоси ярқираб турибди» [9].

Тошкент халқаро кинофестивали ва унинг доирасида ўтказилган ижодий учрашувлар ўзбек ижодий интеллигенциясига жуда катта таъсир кўрсатди. Ўзбек кинематографияси мавзуларнинг хилма-хиллиги, жанр ва йўналишларнинг кўплиги билан характерланади. Шу йиллари суръатга олинган «Оқ, оппоқ лайлақлар», «Нафосат», «Севишганлар», «Улуғбек юлдузлари», «Ўтган кунлар», «Осиё устида бўрон», «Тошкент – нон шаҳри» каби фильмлар

Ўзбек киносининг олтин фондидан жой олган. Э.Ишмухамедов ва Р.Агишев суръатга олган «Даҳонинг ёшлиги» фильми СССР Давлат мукофотида, А.Ҳамроев суръатга олган «Инсон кушлар ортидан боради» фильми эса 1976 йили Дехли халқаро кинофестивалида «Кумуш товус» мукофотида сазовор бўлдилар. Чет эллик ҳамкасблар ҳамкорлигида Л.Файзиев хинд режиссёри У.Меҳра билан «Али бобо ва қирқ қароқчи» фильмини суръатга олди.

Шунингдек, болалар киноси ҳам жадал ривожланди. Режиссёр Қамара Камолова суръатга олган «Аччиқ мева» фильми 1977 йили Москва халқаро кинофестивалида махсус мукофотга сазовор бўлди [10].

1977 – 1979 йилларда режиссёр Шухрат Аббосов томонидан ўзбек шоири, драматург ва жамоат арбоби Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг ҳаёти ва фожиали тақдирига бағишланган «Оловли йўллар» кўп серияли бадиий фильми суръатга олинди.

Санъатнинг барча соҳалари, жумладан, театр санъати ҳам жадал ривожланишига жамиятдаги умумий ҳолат, халқ аҳволининг яхшиланиши ҳамда Ш.Рашидов бошчилигида Ўзбекистон раҳбариятининг соҳага бўлган катта эътибори ҳам сабаб бўлди. Айнан шу даврда вилоятлар марказлари, йирик шаҳарларда театр бинолари қурилиб, театр санъати омманинг мулкига айланди.

Хулоса ўрнида айтиш мумкинки, Шароф Рашидов вафотидан кейинги ўтган йиллар унинг шахс сифатидаги миқёсининг кенглигини ҳис этиш имконини беради.

Шароф Рашидов ҳақида унинг қизи, академик Сайёра Рашидова шундай дейди: «Отам том маънода, ўзбек бўлган: халқимизга мансуб барча фазилат унда мужассам эди. Бу доим юзида балқиб турарди – жуда файзли, фариштали инсон эди. Отам замонавий, шу билан бирга қадрият ва анъаналаримизга содиқ инсон эди».

Шунингдек, Жамол Камол таъбирича, Шароф Рашидов «машаққатли, шарафли ҳаёт кечирди. Шахс ва раҳбар сифатида авлодларга буюк ибрат қолдирди. Илму фан, санъат, маданиятни яшнатиб, элда китоб ва китобхонликни байроқ қилиб кўтарди. Иттифоқда ва халқаро доираларда катта иззат-обрў қозонди. Қоматини ҳамиша чинордек тикка тутган куч унинг халққа, халқнинг унга бўлган муҳаббати эди» [10]

Умуман олганда, муайян тарихий давр ҳақида сўз кетса, шубҳасиз, объектив ва субъектив омиллар аталмиш тарихий далиллар юзага чиқади. Шароф Рашидов шахсининг Ўзбекистон тарихига ижобий таъсирини субъектив омил сифатида баҳолаш мумкин. Унинг мамлакатимиз ва унинг халқи учун қилган улкан ишлари келгусида ҳам кўп тадқиқ этилади. Зеро йиллар, замонлар ўтган сари унинг тарихий шахсиятини, улкан ишларга қўшган ҳиссасининг кўлами ва аҳамиятини янада кенгроқ ва теранроқ англаш мумкин бўлади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ш.М.Мирзиёев. Буюк келажагимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга курашимиз. – Т., «Ўзбекистон», 2017. Б. 344 – 345
2. Л.Левитин. Узбекистан на историческом повороте. <http://royallib.com> С. 180 – 181.
3. История Узбекской ССР. (С древнейших времен до наших дней). Под.ред. И.М.Муминова. Т., «Фан», 1974. С. 529.
4. История Узбекской ССР, 531-бет.
5. Ш.Рашидов.Братское сотрудничество народов СССР на этапе зрелого социализма. – Ташкент. Издательство ЦК Компартии Узбекистана. 1983. С. 22.
6. Народное образование в СССР. Статистический сборник. – М., 1989. С. 159 – 188.
7. Ш.Р.Рашидов. Братское сотрудничество народов СССР на этапе зрелого социализма. Издательство ЦК Компартии Узбекистана. Ташкент – 1983. С. 32.
8. Народное образование в СССР. Статистический сборник. – М., 1989. С. 159 – 188.
9. Эргашев Ш. Эрк истар кўнгил. – Тошкент, «O'zbekiston» НМИУ, 2017. 109 – 110-бетлар
10. Жамол Камол. Шароф Рашидов абадияти. //Вухоро mavjlari. 2017/2. 15-бет.
11. Меликузиев И. М., Юлдашев Э. С. История и развитие узбекского искусства кино//Молодой ученый. 2016..№19.С.561-564.

ҚАДИМГИ ФАРҒОНА ТАРИХИ ТАРИХШУНОСЛИГИ ҲАМДА ЎЗАРО АЛОҚАЛАРИ ҲАҚИДА АЙРИМ МУЛОҲАЗАЛАР

А.Р. Нурматов, ўқитувчи, Наманган мухандислик – қурилиш институти, Наманган

Аннотация. Ушбу мақолада қадимги даврдаги турли тарихий-маданий жараёнлар, ўзбек давлатчилиги тарихида қадимги Фарғона тарихишунослиги ҳамда ўзаро алоқалари ҳақида айрим мулоҳазалар ёритиб берилган.

Калит сўзлар: қадимги Фарғона водийси, тарих, тараққиёт, ўзбек давлатчилиги, иқтисодий-маданий алоқалар.

Аннотация. В статье рассматриваются различные историко - культурные процессы в древности, приводятся примеры древней Ферганской историографии и взаимодействия в истории узбекской государственности.

Ключевые слова: древняя Ферганская долина, история, развитие, узбекская государственность, экономико-культурные связи.

Abstract: The article deals with various historical and cultural processes in ancient times, provides examples of ancient Fergana historiography and interaction in the history of Uzbek state.

Key words: ancient Fergana valley, history, development, Uzbek statehood, economic and cultural relations.

Бугунги кунга келиб жаҳон миқёсидаги глобаллашув жараёнлари шароитида тарихий-маданий меросни сақлаш, тарихда намоён бўлган бунёдкорлик анъаналарини ўрганиш ва янги асосларда давом эттириш долзарб аҳамият касб этмоқда. Жумладан, ўзбек давлатчилиги ва урбанизация босқичлари, қадимги даврдаги турли тарихий-маданий жараёнлар маҳаллий маданий тараққиёт билан қўшни цивилизациялар ўзаро таъсирининг натижасидир. Ундан ташқари Марказий Осиёнинг ички ва ташқи иқтисодий-маданий алоқалари тизимида ўрин тутиб келган Ўзбекистоннинг ҳаққоний тарихини яратиш бугунги кунда долзарб аҳамиятга эга масалага айланди.

Ўзбекистон ва бутун Марказий Осиё цивилизациясининг шаклланиши ва босқичма-босқич ривожланишида минтақанинг муҳим тарихий маданий ўлкаси бўлган Фағона водийси ўзига хос ўрин эгаллайди. Фарғона водийсининг қадимги давр ва илк ўрта асрлардаги алоҳида тарихий-маданий ўлка сифатидаги аҳамиятини тарихий жиҳатдан тадқиқ қилишга бағишланган ишлар XIX асрнинг охири – XX асрнинг бошларида рус ва хориж тадқиқотлари билан бошланди. Бу соҳада айниқса россиялик тадқиқотчилар катта ишларни амалга оширдилар. Совет даври тарихишунослигида бу масалалар Ю.А.Заднепровский, Н.Г.Горбунова ва бошқа тадқиқотчилар ишларида кўзга ташланди. XX асрнинг 80-90-йилларида нашр этилган ишларда, хусусан халқаро илмий анжуманлар материаллари ҳам Фарғона водийсининг қадимги ва илк ўрта асрларда иқтисодий ва маданий алоқалари тарихига бағишланган ишлар мавжуд.

XX асрнинг сўнги ўн йиллигидан бошлаб Ўрта Осиёнинг иқтисодий-маданий алоқалари тарихига, айниқса Буюк ипак йўли тарихини ўрганишга катта эътибор берилди. Улар ичида Фарғона водийсининг Марказий Осиёдаги иқтисодий ва маданий алоқаларда тутган ўрни акс этган тадқиқотлар ҳам мавжуд. Улар ичида Ю.Ф.Бурьяков, А.Хўжаев, Б.Матбабаев ва бошқаларнинг ишлари алоҳида ажралиб туради.

Осиё даштларидаги кўчманчиларни Марказий Осиёнинг қадимги цивилизацияларидан ажралиб турувчи Фарғона водийси ва Сирдарёнинг ўрта оқимидаги худудлар маданияти юқори даражада ривожланган шимолий воҳани ташкил этарди. Бундай жойлашув маданий, иқтисодий ва этник алоқаларда катта аҳамиятга эга бўлиб, Фарғона водийси Жанубдаги қўшнилардан, хусусан, Суғд ва Бактриядан маданий жиҳатдан бирмунча орқада қолган бўлса-да, Марказий Осиёнинг тарихий ривожланиш босқичларида муҳим ўрин тутган эди. Мисол учун, водийда урбанизация жараёнларининг бошланиши манзилгоҳлар типларида,

курулишларнинг, айникса, ҳимоя иншоотларининг ўзига хослигида ва албатта, кулолчилик ишлаб чиқаришида яққол кўзга ташланади. Қадимги Фарғона ҳунармандчилигида маҳаллий мафкуравий қарашлар ҳамда анъаналар билан бирга Суғд, Бактрия, Хоразм, Тошкент воҳаси, Хитой, Эрон, Афғонистон маданий анъаналаридаги ўхшашликлар ҳам кузатилади [1].

Тадқиқотларга кўра, Фарғона водийсида мил.авв. I минг йилликнинг ўрталарида Эйлатон-Оқтом маданияти шаклланади. Бир қатор тадқиқотчилар ушбу маданиятни мил.авв. VII-III асрлар билан саналайдилар [2]. Эйлатоннинг қурилиш услублари маҳаллий анъаналарга асосланган бўлса, моддий маданият ашёлари Суғд, Бактрия ва Хитой моддий маданияти билан ўхшашлик топади. Эйлатон кўҳна шаҳри нотўғри тўртбурчак шаклда, йирик квадрат шаклдаги хом ғиштдан бунёд этилиб, девор ва миноралар билан ўраб олинган. Тўрт метр қалинликдаги пахса деворларининг айрим жойларида хом ғишт ҳам ишлатилган. Тадқиқотчилар Эйлатонни маҳаллий аҳоли ва уларнинг чорваси учун пана жой вазифасини бажарганлигини ҳам эътироф этадилар. Шарқий Фарғонанинг сўнгги бронза даврида Чуст маданияти ёйилган ҳудудларида архаик даврга келиб ўзига хос маҳаллий маданият шаклланадики, ушбу маданият Ю.А.Заднепровский томонидан “Шўрабашот маданияти”, деб номланган. Ушбу маданият намуналари Олой, Кетмонтепа, Тошкент воҳаси, Суғд маданий мажмуалари билан ўхшашлик топади. Манбалардан бизга маълумки, мил.авв. IV-I асрларда Фарғона водийси (Даван, Паркана) алоҳида давлат уюшмасини ташкил этган. Хитой манбаларига кўра, Даван катта ва мустақил давлат бўлиб, унинг қўшини асосан 60 минг отлик жангчидан иборат бўлган. Фарғоналик жангчилар эгиларига совут кийишиб, уларнинг отлари ҳам зирҳга бурканган. Водий аҳолиси антик даврда ҳам фортификация (истехком қуриш) санъатидан яхши хабардор бўлганлар. Даваннинг пойтахти деб тахмин қилинаётган Эрши (ҳоз. Андижон вилояти, Марҳамат шаҳри ўрнида) кўҳна шаҳри ички ва ташқи девор билан ўраб олинган. Машҳур рус шарқшунос олими Н.Я.Бичурин (Иакинф) қадимги Хитой маълумотлари асосида антик давр Ўрта Осиё халқларининг ҳаёти ҳақида қимматли маълумотлар тўплаган. Қуйида олимнинг асаридан парчалар келтирамиз: “Даванда узумдан мусаллас қиладилар. Бойлар тайёрлаган эски мусаллас бир неча ўн йиллаб айнимасдан туради. Давандан ғарбга томон – Аньсигача (Бухоро деб тахмин қилинади – А.Н.) гарчи турли тилларда сўзлашишса ҳам, одатлари ўхшаш ва ўзаро гаплашганда бир-бирларини тушунишади. Кишиларининг кўзлари киртайган ва соқоллари қалин; савдосотикқа мохир, фойда кетидан қувишади. У ердаги мамлакатларда ипак ҳам йўқ, лок ҳам йўқ; танга зарб этиш ва идиш қуйиб ясашни билишмаган, Хитой элчихоналаридан қочган хизматчилардан қурол-яроғ қуйиб ўрганишган, хитойликлардан олтин ва кумуш олгач, уларни тангага эмас, идиш қуйишга сарфлашади” [3].

Қисқа ҳажмдаги ушбу мақоламизга хулоса қилиб айтиш мумкинки, Фарғона водийси қадимги (антик) ва ўрта асрлар даврида Марказий Осиёдаги минтақавий ва трансминтақавий маданий ҳамда иқтисодий алоқаларнинг шаклланишида, ушбу алоқаларнинг эволюциясида муҳим аҳамиятга эга бўлди. Шунингдек, Фарғона водийсининг турли муносабатларда минтақадаги мавқеи бу ҳудудларда шаҳарсозлик маданиятининг ривожига, ўзбек давлатчилиги тараққиётида тутган ўрни ва аҳамиятида ҳам кузатилади. Келгусида археологик ва ёзма манбалар маълумотларини қиёсий ўрганиш бу масалага янада ойдинликлар киритиш шубҳасиздир.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Массон В.М. Культурогенез Древней Центральной Азии. СПб. 2006. -С. 196.
2. Массон В.М. Культурогенез Древней Центральной Азии. СПб. 2006. -С. 196.
3. Бичурин Н.Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах обитавших в Средней Азии в древние времена. Т.2. М.-Л., 1950. С.161-162

ЎУК: 930.2

ТУРКИСТОНДА ИЖТИМОЙ-ИҚТИСОДИЙ ВАЗИЯТ: РОССИЯ СУБЪЕКТЛАРИ ВАКОЛАТХОНАЛАРИ ФАОЛИЯТИ

*Ғ.О. Сотиболдиев, катта ўқитувчи, Наманган муҳандислик-қурилиш институти,
Наманган*

Аннотация: Ушбу мақолада Совет даврида Туркистон халқлари ҳаётида ижтимоий-иқтисодий вазият аҳоли ҳамда Россия субъектлари ваколатхоналари фаолияти ўрганилган.

Калим сўзлар: Туркистон, Россия, ижтимоий-иқтисодий вазият, ваколатхоналар, ҳокимият.

Аннотация: В данной статье исследована деятельность органов власти субъектов России в социально-экономической ситуации жизни народов Туркестана в советское время.

Ключевые слова: Туркестан, Россия, социально-экономическое положение, консульство, правительство.

Abstract: This article investigates the activities of the authorities of the subjects of Russia and the socio-economic situation of the peoples of Turkestan in the Soviet era.

Key words: Turkestan, Russia, socio-economic situation, consulate, government.

Ўзбекистон мустақилликка эришгандан сўнг тарихни бир томонлама ёритиш анъаналарига барҳам берилди. Совет даври тарихшунослигига назар ташласак, Туркистон халқлари тарихини ёритиш бир томонлама, яъни Россияда большевиклар ҳокимиятни қўлга олгандан сўнг бошқарувда фақат совет давлатининг улуғворлиги, унинг бошқа халқлар тақдирини белгилашда муҳим роль ўйнагани ёзилган. Аслида эса Туркистон халқларининг матонати, ўзи оч қолса ҳам, бир бурда нонини биродарлари билан бирга баҳам кўргани, умуминсоний кадриятларни унутмаганлиги ҳамда кўплаб халқларнинг: татар, бошқирд, рус, чуваш, қозок, қалмиқ, турк, ингушларнинг бошини силаганини гувоҳи бўламиз.

Туркистонда 1917 йил охиридан бошлаб 1918 йил баҳоригача 330 дан ортиқ саноат корхонаси, кўплаб ҳунармандчилик устахоналари, банклар, темир йўл транспорти давлат тасарруфига ўтказилиши оқибатида ишлаб чиқариш деярли тўхтади. Советлар даврига қадар ўлка саноат яппи маҳсулотларининг 80 фоизидан кўпроқ қисмини шу соҳалар берган эди. Тадбиркорлик билан шуғулланган жамиятлар тарқатиб юборилди. Ўлкадаги мавжуд бозор муносабатлари рад этилди. 1918 йил 21 январдан бошлаб ўлкада ғалла билан эркин савдо қилиш таъқиқланди. Хусусий мулк эгалари фуқаролик ҳуқуқларидан маҳрум этилди. Бу эса ўз навбатида Туркистон ўлкасида иқтисодий инқирозни келтириб чиқарди. Бунинг натижасида ўлкада очарчилик бошланди. Туркистон АССР МИҚнинг раҳбарларидан бири бўлган Турор Рискулов ўзининг “Инқилоб ва Туркистоннинг туб аҳолиси” номли асарида ўша даврда Туркистонда, хусусан Фарғона водийси ва Ётқисувда авж олган очарчиликнинг бутун даҳшатларини кўрсатиб беради. Унинг фикрича, ўлка бутун аҳолисининг тахминан, 2,5 млн киши очликдан азоб чеккан. Очарчилик Туркистонда 1923 йилнинг охиригача давом этди. Бу ҳолат биргина Туркистон ўлкасида эмас, балки бутун Россиянинг бошқа ўлкаларида ҳам юз берди. Ушбу ҳолат бўйича большевиклар ҳукумати фақат Россиянинг марказий губерниялари иқтисодини тиклаш бўйича ҳаракатлар олиб борди. Бундан ташқари ушбу даврда, айниқса Фарғона водийсида большевикларга қарши истиқлолчилик ҳаракатининг авж олиши, тинимсиз давом этаётган қаршиликлар ўлка иқтисодиётига ҳамда сиёсатига ўз таъсирини ўтказмасдан қолмади.

1920 йилда Россиянинг қарийб 30 миллион киши яшайдиган Волгабўйи губернияларида ҳаддан ташқари қурғоқчилик бўлиб, очлик бошланди. Шу пайтда Туркистон халқлари оч қолган кишилардан 320 минг нафарини ўз бағрига олди ҳамда у ерга озиқ-овқат жўнатди. Бундан ташқари Совет ҳокимияти ғалла монополияси, озиқ-овқат тақсимооти сиёсати натижасида Туркистон аҳолисидан 1918-1919 йилларда 4 млн 500 минг пуд, 1919-

1920 йилларда 5 млн 250 минг пуд, 1920-1921 йилларда 9 млн 700 минг пуд, 1921-1922 йилларда 4 млн пуд ғалла тортиб олинди [1].

Россия очларига ёрдам кўрсатиш масаласи илк бор 1921 йил 17 июлида РКП(б) МҚ Туркбюросининг мажлисида кўриб чиқилиб, унинг таркиби бўйича тегишли қарор қабул қилинган. Ушбу қарордан келиб чиқиб, Туркистон МИҚ қошида ҳам 1921 июлдаги қарорга мувофиқ, “Очларга ёрдам бериш марказий комиссияси” (Туркистон МИҚ қошидаги ОЁ МҚ) ташкил топди [2]. Уша пайтларда Туркистон аҳолисига марказдан эвакуация қилинган аҳолини боқиш билан биргаликда Россия марказий губернияларига жуда катта миқдорда озиқ-овқат маҳсулотларини етказиб бериш мажбурияти юкланган эди. Айни вақтда, озиқ-овқат маҳсулотларидан бири ҳисобланган ўсимлик ёғи халқ очликдан қирилаётган бир маҳалда кўмир ва ўтин ўрнига ёқилғи сифатида ишлатилган. Бундан ташқари халқнинг машаққатли меҳнати эвазига етиштирилган маҳсулотлар ҳам исроф қилинди. Орол денгизи участкасида паравозлар қуритилган балиқ ёқиб юргизилган. Энг даҳшатли ҳодиса шундан иборатки, ҳамма нарсани қурбон қилиш эвазига етиштирилган пахта ёқилғи сифатида ишлатилган [3]. Турккомиссия аъзолари В.Куйбишев ва Ф.Голошчёкиннинг саъй-ҳаракати билан 1920 йил августда бутун Туркистон республикаси ҳудудида озиқ-овқат тақсимотини жорий этиш тўғрисида қарор қабул қилинди. Озиқ-овқат развёрсткаси аҳолини очикдан-очик талашга айланиб, ижтимоий кескинликни кучайтириб юборди.

Туркистонда Россия Федерациясидан, хусусан Москва, Петроград, Самара, Симбирск, Саратов, Оренбург каби губерния ва шаҳарлардан, Татаристон, Бошқирдистон республикаларидан турли матлубот жамиятлари, иқтисодий ваколатхоналар ўз ҳамюртларига жойлардан озиқ-овқат маҳсулотларини йиғиб жўнатиш ишлари билан шуғулланишарди [4].

1921 йил сентябр ойининг охирида Бошқирдистон мухтор Республикасининг ваколатли вакиллари Тошкентга келади. Ваколатли вакиллар мандати Туркистон раҳбарияти томонидан норозилик билан кутиб олинди. Чунки уларсиз ҳам Туркистонда Россия Федерацияси марказий губерниялари ва республикаларидан ташриф буюрган ваколатли вакиллар етарли эди. Туркистон раҳбарияти Бошқирдистон МИҚнинг Туркистондаги ваколатхонасини расман бириктирилишига қарши бўлишига қарамасдан, ваколатхона ходимларини фаолиятига тўсқинлик қилишмаган.

Бундан ташқари, Бошқирдистон республикаси раҳбарияти Туркистон раҳбариятига ёрдам бериш ҳақида мурожаат билан чиқишган. Жумладан, 1921 йил декабрида Бошқирдистон раҳбарияти Туркистон раҳбариятига мурожаат билан чиқишган. Бошқирдистон МИҚ раиси М.Л.Муртазин Туркистон раҳбариятига қуйидаги мазмунда мурожаат юборган эди: “Волгабўйи, Ўрта ва Жанубий Урал ҳудудларида рўй берган қурғоқчилик натижасида очарчилик юз берди, бу эса Бошқирдистон аҳолисини ўлимга маҳкум этмоқда. Саноатни ишдан чиқиши кулфатни чуқурлаштирмоқда. Очарчилик балосининг ҳамроҳи бўлган юқумли касалликлар, айниқса вабо Бошқирдистон аҳолисини ўз домига тортмоқда... Бу ҳолат Бошқирдистонда даволаш муассасалари ҳамда тиббий ходимларни етишмаслиги билан аҳволни мушкуллаштирмоқда. Бошқирдистон ва Россиянинг бошқа губернияларида яқин келажакда иқтисодий аҳвол тубдан ўзгармаслигини инобатга олган ҳолда сизлардан қардошларча ёрдам сўраймиз. Чунки, Туркистонни бизга нисбатан озиқ-овқат захираси ва иқтисодий аҳволи яхши ҳолатда. Бизни илтимосимизни кечиктирмай бажаришга киришасиз деб ўйлаймиз. Ҳимояга муҳтож Бошқирдистон халқи Туркистондан ёрдам кутади”. Масалан, россиялик Владимир давлат педагогика университетининг профессори, юридик фанлари доктори Борисова И.Д.нинг “1917-1929 йилларда Марказий Осиё ва Кавказ минтақаларида Совет Россияси ва СССРнинг миллий давлат манфаатларини ҳуқуқий қўллаб қувватлаш, тарихий ва ҳуқуқий тадқиқотлар” мавзусидаги диссертациясида асосан 1917-1929 йиллардаги Туркистон ўлкаси Россия миллий манфаатлари нуқтаи назари билан ўрганилган. Ушбу ишнинг мақсади 1917-1929 йилларда Марказий Осиё ва Кавказ минтақаларида Совет Россия ва СССРнинг миллий

давлат манфаатларини ҳуқуқий қўллаб-қувватлашнинг ўзига хос хусусиятларини аниқлашдан иборат эди. Г.В.Плеханов номидаги Россия иқтисодиёт университетининг профессори, тарих фанлари доктори Куделя-Одабашьян Майя Леонидовнанинг “Туркистон Совет Россияси таркибида: ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий ривожланиш муаммолари, 1917 йил октябр - 1924 йил” мавзусидаги диссертациясида Туркистондаги вазиятга объектив баҳо берган. Манбалар таҳлили шуни кўрсатадики, ўлкага Марказдан келган барча ташкилот ҳамда ваколатхоналар ўз манфаатлари йўлида иш олиб боришган. Айнан 1917-1924 йиллар оралиғида Туркистон ўлкасига Россия Федерация субъектлари ваколатхоналарининг кириб келиши аввало ўлканинг амалий ёрдамига таяниш билан боғлиқ бўлган, чунки юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, большевикларнинг жойларда “Ҳарбий коммунизм” сиёсатини қўллаши мамлакат иқтисодиётига салбий таъсирини ўтказган эди. Юқорида келтириб ўтилган фактларнинг барчаси Туркистонда ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий ривожланиш муаммоларига мисол бўла олади.

Хулоса қилиб айтганда, Туркистон халқларининг оғир бир шароитда марказнинг озик-овқат билан боғлиқ адолатсизлигига чидаши билан бирга, бошқа халқларга кўрсатган беғараз амалий ёрдамнинг ўзи бир жасорат ҳисобланган.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ражабов Қ., Ҳайдаров М. Туркистон тарихи (1917-1924 йиллар). Тошкент: Университет, 2002.- Б.82.
2. Расулов А.Н. Туркистон ва Россия халқлари ўртасидаги муносабатлар.-Тошкент: “Турон-Иқбол”, 2016.-Б.49.
3. Ҳайдаров М. Туркистонда совет ҳокимиятининг марказлаштириш сиёсати оқибатлари(1917-1924 йиллар). т.ф.н даражасини олиш учун тақдим этилган диссертация;-Тошкент, 1998. - Б.129
4. Расулов А.Н. Туркистон ва Россия халқлари ўртасидаги муносабатлар.-Тошкент: “Турон-Иқбол”, 2016.-Б.90.

ЎУК: 9(58)+070+301.33(584.4)

XX АСР БОШЛАРИДА ТУРКИСТОНДАГИ ИЖТИМОЙ-ИҚТИСОДИЙ ЖАРАЁНЛАРНИ ЁРИТИШДА “САДОИ ТУРКИСТОН” ГАЗЕТАСИ МУҲИМ ТАРИХИЙ МАНБА СИФАТИДА

Р.Н.Турсунов, т.ф.н., доц., Ўзбекистон Миллий университети, Тошкент

Аннотация: Мазкур мақолада XX аср бошларида Туркистондаги ижтимоий-иқтисодий жараёнларни ёритишда миллий матбуотнинг, хусусан, жаҳидлар томонидан нашр этилган “Садои Туркистон” газетасининг ўрни кўрсатиб берилган. Шунингдек, мазкур газета саҳифаларида миллий тараққийпарварлар томонидан чоп этилган мақолалар ва улар илгари сурган ижтимоий-иқтисодий гоялар, қарашлар атрофлича илмий тадқиқ этилган.

Калит сўзлар: Жаҳидчилик ҳаракати, миллий тараққийпарварлар, миллий матбуот, ижтимоий-иқтисодий ҳаёт, тижорат, зироат, солиқ сиёсати, миллатлараро тотувлик, бағрикенглик, иқтисодий саводхонлик, тарихий мерос.

Аннотация: В данной статье показано место газеты «Садои Туркистон», издававшейся джадидами, в освещении социально-экономических процессов Туркестана в национальной печати. В частности, с научной точки зрения всесторонне исследованы статьи национальных прогрессистов и выдвигаемые ими социально-экономические идеи, и воззрения, которые нашли свое отражение в данной газете.

Ключевые слова: Движение джадидов, национальные прогрессисты, национальная печать, социально-экономическая жизнь, коммерция, земледелие, налоговая политика, межнациональное согласие, толерантность, экономическая грамотность, историческое наследие.

Abstract: This article shows the place of the “Sadoi Turkiston” newspaper, published by the Jadids, in covering the socio-economic processes of Turkestan in the national press. In particular, from a scientific point of view, the articles of national progressists and the socio-economic ideas and views that they have found are reflected in this newspaper.

Key words: *Jadid movement, national progressives, national press, socio-economic life, commerce, agriculture, tax policy, interethnic harmony, tolerance, economic literacy, historical heritage.*

XX аср бошларида Туркистон ўлкасидаги халқларнинг яшаш тарзи, уларнинг шуғулланаётган касб-хунарлари, умуман олганда, аҳолининг ижтимоий-иқтисодий аҳволи миллий тараққийпарварларнинг эътиборидан четда қолмади.

Миллатни зулматдан олиб чиқиш, уларни илм-маърифатли қилиш, дунёқарашини ўзгартириш борасида жадидлар фаолиятида матбуотнинг ўрни беқиёс бўлди. XX аср бошларида жадидлар томонидан миллий матбуотни шакллантиришга алоҳида аҳамият берилди. Туркистон ўлкасида бу даврга келиб, бир қатор маҳаллий газета ва журналлар фаолияти йўлга қўйилди. Ана шундай газеталардан бири “Садои Туркистон” газетаси бўлиб, у 1914 йилнинг 4 апрелида миллий тараққийпарварларнинг йирик намоёндаларидан бири бўлган Убайдуллахўжа Асадуллахўжаев томонидан ташкил этилган [1].

“Садои Туркистон” газетаси саҳифаларида миллий тараққийпарварлар томонидан Туркистондаги ижтимоий-иқтисодий ҳаёт билан боғлиқ кўплаб мақолалар [2] ва шеърлар [3] чоп этилган. Булар жумласига Саидносир Миржалиловнинг “Туркистонда савдогарлик”, “Бонкалар ҳақида”, Абдусами қори Зиёбоевнинг “Тупроғимиз олтиндур”, Абдурауф Музаффарзоданинг “Тупроқ надур”, “Ичор сувларимизга бир назар”, Ҳаво ва онинг унсурлари”, Мирмуҳсиннинг “Бекорчилик майдони”, Аҳлулло Хайруллонинг “Истикбол қайғуси”, Убайдулла Хўжаевнинг “Бизда шаҳар солиқлари”, Ҳамза Ҳакимзоданинг “Фақирлик нимадан ҳосил ўлур”, Нўширавон Ёвушовнинг “Туркистонда тижорат ва зироат”, С.Сайфиддиннинг “Хатна тўйи” ва бошқа кўплаб мақолаларни, Таваллонинг “Бошқа миллатлар ва биз”, Абдулла Қодирийнинг “Тўй”, Абдулла Авлонийнинг “Ўз маишатимиздан”, Фироқ тахаллуси билан ижод қилган шоирнинг “Бизам миллат на ҳолда” сингари шеърларни киритиш мумкин.

Жадидчилик ҳаракати намоёндаларидан бири Мирмуҳсин ўзининг “Бекорчилик майдони” номли мақоласида Туркистон аҳолисининг хўжалиги, уларнинг меҳнат фаолиятлари ҳақида тўхталиб, қайғули фикрларни билдириб ўтади. Муаллиф ушбу мақолани ёзган йилни (1915 йил) Туркистон дунёнинг энг тинч ҳудуди эканлигини, бу даврда дунёнинг бошқа бурчакларида қаттиқ урушлар бўлаётганлигига алоҳида урғу бериб, ўлкадаги мавжуд тинчликдан аҳоли унумли фойдаланмаётганлигини, аксинча, умрларини маишат ва турли бидъат ишларга сарфлаётганликларини таъкидлайди. Жумладан, муаллиф ушбу ҳолатлардан қаттиқ изтироб чекиб, халқни илм-маърифатли бўлишга, янгича фикрлаш орқали аҳолининг дунёқарашини ўзгартиришга, уларни фан-техника ютуқларидан фойдаланишга чорлайди.

Мирмуҳсин “Илм йўқ, тараққий йўқ, маданият йўқ. Фикр ва мақсад йўқ. Фақат биргина нарса борки, хайвоний турмушдир. Ёз келур, табиат жонланур, мевалар ва экинлар етишур. Туркистон мусулмонлари бир йиллик ризқларини ундуруб, яна самоварларга ва бозорларга йиғилуб, қиш бўйинча бекорчилик ила ўтқорурлар... Самоварлар эса бутун туркистонликларнинг умрларини бекорчиликда ўтқорадургон бирдан-бир воситадир” [4] деб, ушбу иллатлардан халқни қутқариш муҳимлигини алоҳида таъкидлайди.

Шунингдек, муаллиф ушбу мақола орқали Туркистон халқига ривожланган давлатлардан бири бўлган Американинг бу даврда фан-техника соҳасида амалга ошираётган ислохотларини, эришаётган ютуқларини айтиб, ўлкадаги бекорчиликни, ишсизликни, илм-маърифатга эътиборсизликни бартараф этиш кераклигини, ёш авлодни замон талабларига мос ҳолда тарбиялаш, илмли ва хунарли қилиш муҳимлигини таъкидлайди [4].

Муаллиф Туркистонда умидли, билимли, касб-хунарли, миллат эҳтиёжларини ўйлайдиган ватанпарвар, миллатпарвар, саҳоватпеша ва фидойи инсонларни кўпайтириш орқали ўлкадаги ижтимоий-иқтисодий муаммолардан қутилиш мумкинлигига алоҳида урғу қаратади.

Миллий тараққийпарвар Аҳлулло Хайруллонинг “Садои Туркистон” газетаси саҳифаларида чоп этилган “Истикбол қайғуси” деб номланган мақоласида халқнинг

тафаккур тарзи, ижтимоий-иқтисодий аҳволи баён этилган [5]. Муаллиф ўтган йиллар давомида аҳолининг ижтимоий аҳволи, яшаш тарзи ўзгариб бораётганлиги билан бир қаторда уларнинг тафаккур тарзи, жумладан, фикрлаш, англаш ва билим даражаси ҳам ўзгараётганлигини таъкидлайди.

Мақолада аҳоли бир неча йиллар олдин таълим олиш, хунар ўрганиш нима учун зарурлигини, уларнинг қандай фойдаси борлиги ҳақида етарлича тасаввурга эга бўлмаганликлари, бироқ вақт ўтиши билан инсонлар ўқишнинг, хунар ўрганишнинг мазмун-моҳияти, илм-фаннинг фойдали жиҳатлари беқиёс эканлигини англай бошлаганликлари ҳақида маълумот берилади. Шунингдек, муаллиф мазкур мақоласи орқали ўлкадаги маърифий соҳадаги қолоқликдан холос бўлиш, аҳолини билимли қилиш йўлида ўзга миллатлар, жумладан, руслар билан биргаликда ўқиш лозимлигини кенг жамоатчиликка ўқитишга ҳаракат қилади. Муаллиф руслар бу даврга келиб замонавий техникалардан, хусусан, тезкор поездлардан фойдаланаётган бир пайтда Туркистон ўлкасида транспорт воситаси сифатида от аравалар ишлатилаётганлигини чуқур изтироб билан тилга олади. Шунингдек, муаллиф халқни диний бидъатдан, хурофотдан чиқиб янгича фикрлашга, жамият ҳаётида рўй бераётган жараёнларга фаол ижтимоий муносабатда бўлишга, Туркистонга кириб келаётган барча моддий-техника воситаларидан унумли фойдаланишга, замон талаблари асосида яшашга интилишлари муҳим эканлигини алоҳида таъкидлаб ўтади.

Миллий тараққийпарвар Аҳлулло Ҳайрулло “Руслар махсус экстринний поездлар ила юрийдилар. Бизнинг йўлдошларимиз поезд ила юрушгонда ва биз учун ҳам ўрин очик бўлгонда бизнинг ароба ила юрушимиз дуруст эмас. Поезд ила юрмак керакдур. Чунки замон шуни хоҳлайдур. Замон шундай замондурки, ўқимагон ва ҳаракат қилмагон миллатларни эзуб ташлар ва ютуб юборадур. Оссурийлар, мисрийлар ва бобилийлар каби улуг миллатларни ютгон замон бизни ҳам ютор. Хулоса бу жаҳолатдан кутулмоқ учун руслар ила бирга ўқушмак керак” [5] деб, халқни миллатлараро тотувликка, бошқа миллат вакиллари билан ҳамжиҳатликда фаолият олиб боришларига чорлайди.

Шунингдек, муаллиф мақолада ҳеч қачон бирор бир миллат бошқа бир миллат фарзандларини келиб ўқитиб, хунарли қилиб бермаслигини, ўз авлодларимизнинг келажаги учун энг аввало, ота-оналар ва миллат зиёлилари қайғуришлари лозимлигини айтади. Руслар, яхудийлар, арманлар ва бошқа миллат вакиллари фарзандларини илм-маърифатли, касб-хунарли қилиб тарбиялаш йўлида нафақат жонларини, балки маблағларини ҳам аямасликларини таъкидлайди. Муаллиф Туркистон келажаги - етишиб келаётган ёш авлоднинг ақл-заковатиға, уларнинг дунёқарашиға боғлиқ эканлигини инобатга олиб, ота-оналарға фарзандларини саводли, ўқимишли қилиш учун ўз маблағларини кизғонмасликларини сўраб мурожаат қилади.

Шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш мумкинки, Туркистон зиёлилари татар маърифатпарварлари билан мустаҳкам ҳамкорлик алоқаларини ўрнатганлар. Таҳлиллар шуни кўрсатмоқдаки, “Садои Туркистон” газетасининг 1914 йил 16 сентябрдаги 40-сониди Қўқондан зиёли Аҳлулло Ҳайрулло томонидан чоп этилган, юқорида илмий тадқиқ этилган “Истикбол қайғуси” номли мақола 1908 йилда Оренбургда нашр этила бошлаган “Шўро” журналининг 1914 йил 18-сонининг 604-саҳифасида “Замона билан баробар одимлайлик” [6] номи остида ҳам босиб чиқилган. Бундан келиб чиқадики, Туркистон миллий тараққийпарвари томонидан ёзилган мақолаларда кўтарилган ғоялар нафақат ўлка халқлари, балки бутун Россия мусулмон халқлари учун ҳам қимматли бўлган. Умуман олганда, “Шўро” журналида 1908 йилдан то 1917 йилгача Туркистон ҳаётиға оид 300 дан ортик материаллар эълон қилинган. Ушбу материаллар журналда мақолалар, хатлар, бадий асарлар, яъни, шеърлар, ҳикоялар кўринишида ўз аксини топган.

“Садои Туркистон” газетаси саҳифаларида фақат маърифатпарвар зиёлилар мақолалар чоп этмаганлар. Аксинча, мамлакатнинг равнақи ва миллатнинг келажагини ўйлаган ҳар қандай соҳанинг фидойи, тараққийпарвар вакиллари ҳам ўз мақолаларини чоп эттириб борганлар. Жумладан, савдо-сотик ва тадбиркорлик соҳасида катта тажрибаға эга, Туркистон истиқболи ва миллат фарзандларининг келажаги учун қайғурган, зиёли савдогарнинг “Талабгор борму?” деб номланган [7] мақоласининг газетада босиб чиқилиши бунинг яққол

исботидир. Ушбу мақоланинг мазмунидан келиб чиқиб, шуни таъкидлаш мумкинки, биринчидан, муаллиф бу мурожаати билан ўлкадаги тадбиркорларни, савдогарларни ва шунга ўхшаш бошқа соҳа вакиллари иқтисодиёт, савдо-сотик ва ишлаб чиқариш борасидаги фикрлари, қарашлари билан яқиндан ўртоқлашиш, уларнинг тажрибаларидан самарали фойдаланиш, ёш савдогар ва тадбиркорларга биргаликда зарур маслаҳатларни ва таклифларни беришни кўзлаган бўлса, иккинчидан, муаллиф ёш савдогарлар ва тадбиркорларга рақобат катта бўлмаган янги йўналишларда савдо-сотик ва тадбиркорлик ишларини олиб бориш, ўзаро ҳамкорликда савдо-саноат жамиятларини тузиш, уларнинг самарали фаолиятини йўлга қўйишга асосий эътиборини қаратган.

Учинчидан, бу даврда ўлкада Туркистон деҳқонларининг машаққатли меҳнатлари натижасида етиштирилган хўл ва куруқ мевалар бошқа давлатларга, жумладан, Россия империясининг марказий шаҳарларига асосан, яхудий савдогарлари ва ишбилармонлари орқали етказиб берилиши муаллифни биров ранжитиши билан бирга, бу борадаги савдо ишларини маҳсулотнинг етиштирган юртнинг маҳаллий савдогарлари ва тадбиркорлари амалга оширишлари кераклигига урғу бериб ўтади.

Тўртинчидан, муаллиф ёш тадбиркорларни давр талабига мос замонавий ишлаб чиқариш соҳаларида ўз фаолиятларини йўлга қўйишга, жумладан, рақобат катта бўлган анъанавий тадбиркорликдан кўра, гурунч тозалайдиган тегирмонлар, мева қуритадиган завод ва фабрикаларни очишга ҳамда бошқа шунга ўхшаш ишлаб чиқариш саноатида самарали ва фойдали ишларни олиб боришга чорлайди, бу йўлда албатта, иқтисодий ва ҳуқуқий саводхонлиги яхши бўлган тадбиркорларни банкларнинг бекиёс имкониятларидан унумли фойдаланишлари зарурлиги ҳақида огоҳлантириб ўтади.

Муаллиф “Табиий бойликларимиз жумласидан куруқ ва хўл меваларимиз бор. Булар бизнинг Туркистон вилоятига миллионлаб ақчалар келтирадурлар. Буларнинг биздан олиб сотувчилари яхудийлар бўлгонидек, табиий фойдасин олувчилар ҳам яхудийлардур. Яхудийларга қанча машаққатлар чекуб етиштируб бериш бизнинг хиссамизга тушгондур. Меҳнатлар бизда, фойдалар бошқада... Бизнинг билгон ишларимиз самоварчилик, баққолчилик, қассобчилик, баззозчилик, атторлик. Булар ҳам иш. Буларда рақобат катта. Шунинг учун бўлса керакки, кейинги вақтларда кўп одамлар баззозликдан фойда йўқ деб зорлана бошладилар. Бурунғи замон йўқолди. Ҳозир янги ишлар ўйламоқ керак” [7] деб, ўз фикр-мулоҳазаларини кенг жамоатчилик эътиборига ҳавола этади.

Тарихдан маълумки, солиқлар ҳар бир даврда давлат хазинасини тўлдирувчи муҳим йиғим, тўлов тури ҳисобланган. XIX аср охири XX аср бошларида Россия империяси ҳам Туркистон ўлкасидаги хонликлар ҳудудларини бирин-кетин эгаллаб, дастлаб хонликларга тегишли бўлган ҳосилдор давлат ерларини, кейинчалик вақф ва хусусий ер майдонларини ўз тасарруфига ўтказди. Давлат мулки сифатида бу ер майдонларини олдинги эгаларига ёки ижарачиларга қайтадан тақсимлаб бериб, улардан катта миқдорда солиқ ундирилган. Шунингдек, ҳукумат ушбу унумдор ерлардан асосан, кўчириб келинган рус деҳқонларига фойдаланиш учун ажратиб берган.

Жумладан, XIX аср охирида ўлкада ер солиғи 4 миллион сўмни ташкил этган бўлса, 1916 йилга келиб бу кўрсаткич 38 миллион сўмдан ошиб кетган [8].

XIX аср охири XX аср бошларида Туркистон ўлкасидаги солиқ сиёсати билан боғлиқ масалаларда миллий зиёлилар ҳам бефарқ бўлмаганлар. Жумладан, жадидчилик ҳаракатининг йирик намоёндаларидан бири “Садои Туркистон” газетаси муҳаррири, ҳуқуқшунос Убайдулла Хўжаевнинг 1915 йил 27 февралда мазкур газетаси саҳифаларида Туркистон ўлкасидаги солиқ сиёсати, хусусан шаҳар солиқларига бағишланган “Бизда шаҳар солиқлари” номли мақоласининг чоп этилиши [9] юқоридаги фикрга исбот бўлади.

Муаллифнинг мазкур мақоласида 1915 йилда Туркистон ўлкасидаги шаҳарларда янги ер-мулк солиғининг тайинланиши, аҳолининг ушбу тўловларни тўлаши билан боғлиқ бўлган муаммоларга асосий эътибор қаратилган.

Муаллиф бундан бир неча йиллар илгари Туркистонда уй-жойлар нархи арзон бўлганлигини, ер-мулк солиқлари ҳам деярли юқори бўлмаганлигини айтиб, 1915 йилга

келиб, мамлакатда турар жойларнинг нархлари қимматлашганлигини, бу эса ўз навбатида ер-мулк солиқларининг ҳам ошишига сабаб бўлганлигини таъкидлайди.

Жумладан, муаллиф Тошкент шаҳридаги ер-мулклар, турар жой биноларининг нархлари ошганлиги боис, 1915 йилда шаҳарнинг тегишли идоралари томонидан ер ва ҳовлилардан олинадиган солиқларнинг янги қиймати (Отценка – баҳо тайин қилиш) белгиланлигини айтиб ўтади. Убайдулла Хўжаев солиқлар албатта, уй-жойларнинг ҳозирги қийматига қараб белгиланганлигига (1915 йил) урғу қаратиб, нарх-навони белгилаш жараёнида мутахассислар турар жойнинг катта-кичиклигига қараб эмас, балки ҳовлининг жойлашган ўрнига ва ҳашаматлилигига эътибор берганликларини эътироф этади.

Муаллиф ўз мақоласида “Шаҳар идораси солиқларни янги ва эски шаҳарларда ҳар ҳовлидан отценка ила оладур. Бул тўғрида ҳийла ва ҳиёнат бўлмак мумкин эмасдур. Бир кишининг ҳовлиси қиммат бўлса, ул киши ҳовлиси арзон кишидан албатта кўброқ тўлар.... Бир кишининг ҳовлиси кичик бўлса ҳам қиммат бўлмак мумкин. Чунки баҳо ҳовлининг ўрнига ҳам иморатларнинг нафосатиға қараб ўзгарадур. Иккинчи одамнинг ҳовлиси катта бўлса ҳам ҳалиги кичик ҳовлидан кўп арзон бўлмак мумкиндур. Илгариги ҳовлининг эгаси кейингидан кўпроқ солиқ берор” [9] деб ёзиб ўтади.

Миллий тараққийпарвар Убайдулла Хўжаев ўз фикрларини давом этириб, бу даврда аҳолининг иқтисодий билимлари етарли даражада бўлмаганлиги боис, солиқлар қандай тартибда белгиланиши, уларнинг баҳоси қандай омиллар таъсири орқали кўтарилишини билмасликлари уларнинг солиқларни тўлаш жараёнида турли норозиликларига сабаб бўлаётганлигини таъкидлайди.

Муаллиф Туркистонда яшаётган ва турли соҳаларда ўз фаолиятини олиб бораётган бошқа миллат вакиллари ҳақида тўхталиб, уларнинг мамлакатда фаровон ҳаёт кечириётганлигини, фарзандларига замонавий ҳунар ва таълимни ўргатаётганликларини, ижарада яшашларига қарамасдан, давлат томонидан белгиланган солиқларни тўлашда қийналмаётганликларини алоҳида таъкидлаб, уларни маҳаллий аҳолига ўртак сифатида кўрсатишга ҳаракат қилади.

Аслида, Убайдулла Хўжаев XX аср бошларида Туркистондаги қоқоқликдан, маърифатсизликдан, исрофгарчиликдан, бепарволик ва лоқайдликдан миллатни кутқариш мақсадида ўзга миллат вакиллари яшаш шароитларини, уларнинг фаолиятини маҳаллий аҳоли билан таққослашга интилан эди. Бу билан муаллиф жамият ҳаётида миллатлараро тотувлик, ўзаро ижтимоий ҳамкорлик, бағрикенглик тамойилларининг аҳамияти бекиёс эканлигига ишора қилган. “Кўрамизки, Туркистонимизда мусофир бўлуб тургон бир неча турли миллатлар: тоторлар, яҳудийлар, арманийлар ва бошқалар бордур. Буларнинг кўброғи мол ва мулксиз, ижарага уйлар олиб, хизмат ила яшамақдадурлар. Энди уларнинг маишатларига кўз солсак, бизам турмушимиздан кўб яхшидур... Ҳозирда бу халқларнинг фақат ижара учун тўлаган пулларигина, бизам шаҳар солиқларидан қават-қават ошиқдур.... Бу миллатлар учун мазкур солиқларни тўламак одат ҳукмиға киргон осон ва кўнгилли бир ишдур. Улар учун ҳеч оғирлиғи йўқдур. Энди бизам ила улар орасидаги бунча фарқлар нимадан ҳосил бўлғон десангиз, ҳаммаси илм ва маорифдандур” [9].

Муаллифнинг ушбу мақолани ёзишидан мақсади – Туркистон халқларини иқтисодий билимларини ошириш, аҳолига давлат томонидан белгиланган тўловлар ва солиқларни ўз вақтида тўлаш маданиятини шакллантириш, бу масъулиятли ишларни амалга оширишда фақат матбуотнинг эмас, балки иқтисодий билимларни чуқур эгаллаган миллий зиёлиларнинг ҳам фаоллигини ошириш бўлса, шунингдек, замон билан ҳамнафас яшайдиган ва ҳаётнинг турли ижтимоий-иқтисодий синовларига муносиб жавоб бера оладиган, ҳар томонлама етук бўлган илм ва маърифатли инсонларни ҳамда авлодларни тарбиялаш эди.

Миллий тараққийпарвар Убайдулла Хўжаевнинг ушбу мақоласида Туркистон ўлкасида Россия империясининг олиб борган солиқ сиёсати ижобий баҳоланмаган. Муаллиф Туркистон халқларини солиқ ва бошқа тўловларни тўлаш жараёнида турли хил қийинчиликларга учраётганлигини ўз кўзи билан кўриб, уларни бундай ижтимоий-иқтисодий муаммолардан қутилишларига ечим топишга ва йўл кўрсатишга интилан. Мақолада илгари сурилган ғоялардан келиб чиқиб шуни айтиш мумкинки, биринчидан, халқ хоҳлайдими ёки

йўқ ҳукумат томонидан белгиланган солиқларни тўлашга мажбур эканлигини уқтириш бўлса, иккинчидан, бу муаммолардан холос бўлишлари учун умрларини беҳуда ўтказмасдан, илм-маърифатли ва касб-ҳунарли бўлишга, янги техника ва технологияларни ўзлаштириш йўлида тинимсиз ҳаракат қилишлари, бошқа миллатлар билан ҳамкорлик қилиш муҳим аҳамиятга эгаллигини кўрсатиб бермоқчи бўлади.

Яна шуни алоҳида таъкидлаш керакки, Убайдулла Хўжаевнинг ёш ҳуқуқшунос сифатида Россия империясининг ўлкада олиб бораётган солиқ сиёсатидаги мавжуд камчиликларни, адолатсизликларни бартараф этиш, халқнинг мурожаатларини беътибор қолдирмаслик, уларнинг ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилиш йўлидаги фаолиятини чин маънода катта жасорат ва миллатпарварлик сифатида эътироф этиш мумкин.

Жумладан, 1915 йил Андижонда халқ адолатсизларча амалга оширилаётган солиқ сиёсатидан норози бўлиб, ёш ҳуқуқшунос Убайдулла Хўжаев номига шикоят хати ёзиб, уни водийга вазиятни ўрганиш мақсадида чақиртирадилар. Бу ҳақда таниқли адабиётшунос олим Сирожиддин Аҳмедовнинг илмий мақоласида шундай дейилади: “Убайдулла Хўжаевнинг 1915 йилда Андижонга кўчиб боришига сабаб шуки, ўша йили андижонлик бир неча деҳқонлар келиб, Новгородский деган бир учатковой халққа солиқ солиб, арзир ва арзимас нарсалар учун эзаётганлигидан шикоят аризасини ёзиб, ёрдам сўрайдилар. У аризага жавобан Андижонга бориб, халқнинг аҳволи билан танишади. Фақат Андижон эмас, балки бутун Фарғона водийсида участкавой ва приставлар, умуман чор маъмурияти халқнинг қонини сўраётганини ўз кўзи билан кўриб, ишонч ҳосил қилади ва халқ манфаатларини ҳимоя қилиш учун ўз ҳаракатларини бошлайди” [10].

Умуман олганда, Россия империяси томонидан амалга оширилган солиқ сиёсати Туркистон халқлари учун жуда катта қийинчиликларни келтириб чиқарди. Солиқларнинг турлари ҳаддан ташқари кўпайиб кетганди. Хаттоки, табиий офатлар орқали экин майдонлари кўрган зарарни қоплаш ҳам меҳнаткаш халқ зиммасига тушган. Қолаверса, ўлкада солиқлар ва бошқа йиғимларнинг ошиб боришига Биринчи жаҳон урушининг ҳам сезиларли таъсири бўлган.

“Садои Туркистон” газетасида миллий тараққийпарварлар томонидан XX аср бошларида Туркистондаги ижтимоий-иқтисодий муносабатлар, савдо-сотик, тадбиркорлик фаолияти билан боғлиқ долзарб муаммоларга бағишланган мақолалар мунтазам чоп этиб борилган. Бундан кўзланган асосий мақсад – нафақат иқтисодий соҳа вакилларини, балки бутун Туркистон ўлкасидаги маҳаллий аҳолининг иқтисодий билимларини ошириш, уларга тадбиркорлик ва ишбилармонлик сирларини ўргатиш, банклар фаолиятини ёритиш, улардан унумли ва самарали фойдаланиш борасида фуқароларга муҳим маслаҳатлар, кўрсатмалар ва огоҳлантиришлар бериш орқали миллатнинг фаровон ҳаёт кечиришини таъминлашга эришиш бўлган.

Жадидчилик ҳаракатининг фаол намоёндаларидан бири бўлган Саидносир Миржалилов ҳам “Садои Туркистон” газетаси саҳифаларида иқтисодиёт, молия ва савдо-сотик масалаларига бағишлаб мақолалар чоп этиб борган. Муаллифнинг “Туркистонда савдогарлик” номли мақоласида [11] ўлкадаги маҳаллий савдогарлар, хунармандлар ва деҳқонлар ҳамда молиявий ташкилот ҳисобланган банклар фаолиятини ёритишга ҳаракат қилинган.

Саидносир Миржалилов мамлакатдаги савдогарлар фаолиятига тўхталиб, уларни икки гуруҳга ажратади. Биринчи гуруҳга, азалдан савдо-сотик билан шуғулланиб келаётган, ўз сармоясига эга бўлган, тадбиркорлик сирларини пухта эгаллаган савдогарлар, булар озчиликни ташкил этишини алоҳида таъкидлайди. Иккинчи гуруҳга, ўз моли ва сармоясига, савдо-сотик соҳасида етарли тажрибага ҳамда иқтисодий билимларга эга бўлмаган аҳолининг турли қатламларидан иборат бўлган савдогарларни киритади. Асосан, иккинчи гуруҳга тааллуқли савдогарларнинг иқтисодий саводхонлиги яхши бўлмаганлиги учун ҳам ўз фаолиятларидан қаноатланмаганликларини, шунингдек, илмли рус, арман, яҳудий савдогарлари билан соғлом иқтисодий рақобатни йўлга қўя олмаганликлари, савдодан тушадиган маблағларни керакли ўринларда сарф этмаганликлари ва сармоияни тўплай олмаганликлари натижасида касодга, яъни банкротга учраганликларини алоҳида таъкидлаб

ўтади. Жумладан, муаллиф мақолада “... Савдогарларимизнинг аҳволига қарайлик. Аларнинг беш ёки олтидан бири ўз кучи ва ақчаси ила иш қилгони маълум эмас.... Шу сабаб бизда зўр сарможли савдогарлар оз бўлуб, озгина сарможли савдогарлар ниҳоятда кўпдир. Ҳатто олувчилардан ҳам кўбдурлар.... Бунинг натижаси бўлса керак савдогар орасида иш тўхтов ва банкрот бўлурлар кўпая бошлади” [11] деб ёзади.

Саидносир Миржалилов ўлкадаги савдо-сотик ва тадбиркорликдаги инқирознинг сабабларидан яна бири сифатида банкларни, уларнинг фаолиятини келтириб ўтади. Бу ҳолатни муаллиф қуйидагича тасвирлайди: “Манимча бизам савдогарларимизнинг банкротлик кўчасига тушувларига биринчи сабаб бўлгон нарса бонкалардур” [11].

Саидносир Миржалилов банклардан фойдаланиш учун истеъмолчи биринчи навбатда, иқтисодий ва ҳуқуқий билимларни мукамал билиши кераклигини, иккинчидан, банкдан олаётган кредитини қандай мақсад йўлида сарф этишини кўрсатиб берувчи, пухта тузилган бизнес лойиҳасига эга бўлиши лозимлигини ўқтиради. Акс ҳолда, банклар савдогар ва тадбиркорларнинг топган даромадларини олган қарзларини қоплаш мақсадида қонуний йўл орқали ортиқча фоизи билан қайтариб олишини, сармоясиз қолган савдо-сотик соҳаси вакиллари эса ўз ишларидан ажралиб қолишларини алоҳида таъкидлаб ўтади. Муаллиф банк хизматларидан фойдаланган бошқа миллат савдогарларининг фаолиятига тўхталиб, улар банкдан кредит олишларидан олдин мукамал ўйланган бизнес режа асосида, етти ўлчаб бир кесиш нақлига асосланиб, ўшандан сўнг банкдан қарз олишларини диққатга сазовор қарор сифатида эътироф этади. Саидносир Миржалилов мақоласида “Дуруст, бошқа миллат савдогарлари ҳам бонка пули ила иш юрутурлар. Фақат онлар аввал қиладурғон ишларидан чиқадурғон фойдани ҳисоб қилурлар. 10 % (процент) ила бонкадан пул олгонларида 20 % фойда чиқмоғига кўзлари аниқ етгонидан сўнгра олурлар. Бизам савдогарларимиз эса ҳисоб-мисоб қилуб ўлтурмаюрлар” [11] деб маҳаллий савдогарларни банк билан алоқа қилиш жараёнида эътиборли ва ҳушёр бўлишга чақиради.

Муаллиф банклар фаолиятидаги айрим камчиликларни, яъни мулкдорлар томонидан банкларга қўйилган омонатларни ўз вақтида қайтарилмаслигини, тадбиркорларга кредит бериш жараёнида пул йўқлигини айтиб, банк ходимларига хизмат кўрсатган тадбиркорларга тезроқ кредит ажратилишини ачинарли ҳолат сифатида эътироф этади. Саидносир Миржалилов бу ҳолатга аввало, халқнинг ўзи айбдор эканлигини айтиб, савдо-сотик ишлари билан шуғулланаётган инсонларни ўз соҳасининг етук билимдони эмаслиги, хорижий тилларни етарли даражада билмаслиги, энг муҳими сифатли таълим олмаганликларини, ўқимаганликларини асос сифатида кўрсатади. Шунингдек, Туркистонда маҳаллий банкларни очиш мавжуд муаммоларни ечимини топишда муҳим роль ўйнашига эътибор қаратади.

Хулоса қилиб айтганда, XIX аср охири XX аср бошида юзага келган жадидчилик ҳаракати ва унинг намоёндалари Туркистон ўлкасини миллий мустақиллигини кўлга киритишда халқни нафақат сиёсий, маънавий-маърифий дунёқарашини, балки ижтимоий-иқтисодий дунёқаришини ҳам ўзгартириш муҳим вазифалардан бири эканлигини яхши тушуниб етганлар. Бу борадаги эзгу мақсадларини амалга оширишда улар томонидан асос солинган миллий матбуотнинг, жумладан, “Садои Туркистон” газетасининг ўрни бекиёсдир.

Эътиборли жиҳати шундаки, XX аср бошларида Туркистон келажаги учун миллий тараққийпарварлар томонидан илгари сурилган ғоялар, қарашлар бугунги кунда Ўзбекистон Республикасининг равнақи ва халқининг фаровонлигини янада мутаҳкамлашда муҳим тарихий мерос бўлиб хизмат қилади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. С ҳарфи. Давлат илмий нашриёти. – Тошкент, 2006. – Б. 23.
2. Саидносир Миржалилов. (Туркистонли С.М.) Туркистонда савдогарлик. // Садои Туркистон. 1914 йил 11 май.; Ўша муаллиф. Бонкалар ҳақида. // Садои Туркистон. 1914 йил 20 июн.; Нўширавон Ёвушов. Туркистонда тижорат ва зироат. // Садои Туркистон. 1914 йил 13 июн.; Неъматулло Маҳсунов - Гулжа. Идорага мактублар. (Тўйларнинг маънавий зарарлари). // Садои Туркистон. 1914 йил 19 феврал.; Тошканд хабарлари. (Тўйга қаршу ҳаракат). // Садои Туркистон. 1914 йил 4 апрел.; Театр ва ҳисоб. // Садои Туркистон. 1914 йил 4 апрел.; Абдусами қори Зиёбоев. Тупроғимиз олтиндур I. // Садои Туркистон. 1914 йил 4 апрел.; Ўша муаллиф. Тупроғимиз олтиндур II. // Садои Туркистон. 1914 йил 22 апрел.; Ғайн. Айн. Намонгон. Бойларимизга ибрат. // Садои Туркистон. 1914 йил 25 апрел.; С.Сайфиддин. Хатна тўйи. // Садои Туркистон. 1914 йил 2 май.; Идорага мактублар. // Садои Туркистон. 1914 йил 2 май.; Ўз муҳбиримиздан: Мактаб ислоҳига қаршу бир араб.

// Садои Туркистон. 1914 йил 11 май.; Андижонда ўлук масорифи. // Садои Туркистон. 1914 йил 11 май.; (Тошкандлик бир муаллим). На учун ибрат олмаймиз. // Садои Туркистон. 1914 йил 20 май.; Абдурауф Музаффарзода. Тупроқ надур. // Садои Туркистон. 1914 йил 13 июн.; Ўша муаллиф. Ичор сувларимизга бир назар.(Ҳифз сихатдан - I). // Садои Туркистон. 1914 йил 24 июн.; Ўша муаллиф. Ҳаво ва унинг унсурлари (Ҳифз сихатдан - II). Садои Туркистон. 1914 йил 1 июл.; Ўша муаллиф. Ҳаво ва унинг унсурлари. (Ҳифз сихатдан - III). // Садои Туркистон. 1914 йил 15 июл.; Қалампир. Қўрқинчли натижалар. // Садои Туркистон. 1914 йил 22 июл.; Ҳозирги мадрасаларимизда ўқув. // Садои Туркистон. 1914 йил 20 июн.; Ахлулло Ҳайрулло. Истиқбол кайғуси. // Садои Туркистон. 1914 йил 16 сентябр.; Бир савдогар. Талабгор борму? // Садои Туркистон. 1914 йил 10 август.; Ҳамза Ҳакимзода. Фақирлик нимадан ҳосил ўлур. // Садои Туркистон. 1914 йил 10 август.; Убайдулла. Бизда шаҳар солиқлари. // Садои Туркистон. 1915 йил 27 феврал.; Мирмуҳсин. Бекорчилик майдони. // Садои Туркистон. 1915 йил 20 март.

3. Тавалло Тошкандий. Бошқа миллатлар ва биз. // Садои Туркистон. 1914 йил 20 июн.; Абдулла Авлоний. Ўз маишатимиздан. // Садои Туркистон. 1914 йил 20 июн.; Айн.М.Фирок. Бизам миллат на ҳолда. // Садои Туркистон. 1914 йил 24 июн.; Абдулла Қодирий. Тўй. // Садои Туркистон. 1915 йил 20 март.

4. Мирмуҳсин. Бекорчилик майдони. // Садои Туркистон. 1915 йил 20 март. 5

5. Ахлулло Ҳайрулло. Истиқбол кайғуси. // Садои Туркистон. 1914 йил 16 сентябр. 7

6. Ахлулло Ҳайрулло. Замона билан баробар одимлайлик (Садои Туркистондан). // Шўро журнали. 1914 йил 19-сон, 604-бет.

7. Бир савдогар. Талабгор борму? // Садои Туркистон. 1914 йил 10 август.

8. Обломуродов Н., Толипов Ф. Ўзбекистонда солиқлар тарихи. – Т., «IQTISOD-MOLIYA».2009.–Б.106.

9. Убайдулла. Бизда шаҳар солиқлари.//Садои Туркистон. 1915 йил 27 феврал.

10. Сирожиддин Аҳмад.Убайдулла Хўжаев//Жаҳон адабиёти. 2008. – №. 8. – Б.128.

11. Саидносир Миржалилов. Туркистонда савдогарлик.//Садои Туркистон. 1914 йил 11 май. 17-18-19

ЎУК: 930.85

ЗАРДУШТ - ЮКСАК АХЛОК ВА КОМИЛ ИНСОН ТИМСОЛИ

Г. Хусаинбекова, доцент, ХТХҚТМО институти

Н.Махмудова, доцент, ХТХҚТМО институти

Аннотация. Мазкур мақолада Зардуштнинг ҳаёти ва фаолияти ва унинг комил инсон ҳақидаги қарашлари ҳақидаги маълумотлар келтирилган.

Калит сўзлар: Ахура мазда, Ясна, Гох, Зардушт, Фарвардин, Спитамон, Ахриман, Маздапарастлик

Аннотация. Эта статья содержит информацию о жизни и деятельности Зардушта, а также его идеях о идеальном человеке.

Ключевые слова: Ахура мазда, Ясна, Гох, Зороастр, Фарвардин, Спитамен, Ахриман, Маздеизм

Abstract: This article deals with information about life and activities of Zoroaster, as well as his ideas about ideal man.

Key words: Ahura-Mazda, Yasna, Goh, Zoroaster, Farvardin, Spitamen, Ahriman, Mazdaism

Маздапарастлик таълимоти асосини ташкил этувчи эзгулик фалсафаси ва инсоннинг ахлоқий - маънавий камолоти масаласини ифода этишда Спитамон Зардушт (мил.авв. 623 - 554 й) марказий ўринда туради. У асос солган ва жаҳонда кенг шуҳрат топган бу таълимотнинг назарий ва амалий мақомларини ишлаб чиқиш Зардушт номи билан боғлиқдир. Зеро, бу таълимот моҳиятини белгиловчи бош мезон ахлоқий поклик ва комиллик, аввало, Зардуштнинг ўзида мужассамлашган ва барчага ибрат намунаси.

Эзгу фикр Зардуштнинг яхшилик дунёсини ёвузликдан асраш, пок этиш ниятида, эзгу сўз мукаддас каломлар билан яратувчи инсонни эъзозлашда, эзгу амал эса ўзини Одам камолоти, Олам мунавварлиги ишига бахшида этишда намоёндыр. Бу хусусиятлар шартли равишда икки йўналишда воқе бўлади: 1) Зардуштнинг бевосита ҳаёти ва амалий фаолиятида; 2) Ахура Мазда инояти билан нозил бўлган таълимотнинг назарий асосларини яратишда. Бошқача айтганда, биринчи йўналишда Зардуштнинг ҳаёт гирдобларида чиниқиш, ирода ва сабр эгаси эканлиги, яъни дин тарғиботчиси сифатида мурасим кураши акс этган,

иккинчи йўналишда шоир, буюк донишманд ва пайғамбар, ғоявий - ахлоқий қарашлар муаллифи - назариётчи сифатида намоён бўлади.

Ҳар иккала йўналишдаги талқинларда ҳам Зардушт бир томондан, меҳнатни улуғласа (туя боқиши, илм ўрганиш), иккинчи томондан, жаҳолатга қарши маърифий - умуминсоний таълимот яратиб, дунёвий ва илоҳий иктидор соҳиби сифатида гавдаланади. Бу хусусиятлар Берунийнинг “Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар”, Табарийнинг “Тарихи Табарий”, сосонийлар даври ёдгорлиги “Динкард”, тўрт жилдлик “Авесто” луғати, “Авесто”нинг икки жилдлик форсий табдили (1997), М. Исҳоқов, А.Маҳкам таржималарида ва қатор олимларнинг кейинги йилларда эълон қилинган тадқиқотларида алоҳида қайд этилган. Гарчи Зардушт ҳақидаги барча асарлар ҳозиргача ўзбек тилига тўла таржима қилинмаган бўлса ҳам, мавжуд маълумотлар бу зотни буюк сиймо, назариётчи - ижодкор, илоҳий ҳақиқат тарғиботчиси, ғайб ва дунёвий билимлар соҳиби сифатида баҳолаш учун етарлидир. Бинобарин, Зардуштнинг тарихий хизмати, ўз сўзлари билан айтганда, у яратган диннинг “Амударё сувларидай буюк ва поклигида” ҳамда авестошунослар таъкидлаганларидек, фалсафий тафаккурни ахлоқий тушунчалар билан бойитишдадир. Шундай экан, бу хайрат даҳоси ва эзгулик яловбардорининг амалий фаолияти ва бебаҳо мероси бугунги давр учун ҳам мўътабар қадрият эканлиги шубҳасиздир. “Бутун вужуди, жони - тани билан дев ва девпарастларнинг душмани, ҳақдарастларнинг паноҳи” [1] бўлган Зардушт тимсолида ибратомуз фазилатлар жамланган. Унинг ҳаёти ва фаолияти яхшилик йўлида қийинчиликларни енгиш, ирода ва сабр - тоқат билан мақсадга эришиш, яхшилик душманларига шафқатсиз бўлишдан сабоқ берса, инсонпарварлик ва ватанпарварлик ғоялари билан суғорилган диний таълимоти одамларни юксак ахлоқ ва маънавий комилликка ундайди, ўзаро дўстлик, биродарликка даъват этади.

Зардушт асос солган таълимот Одам ва Олам ҳақидаги мифологик илоҳий қарашларни умумбашарий мазмун билан бойитиб, инсониятни жаҳолатдан маърифатга йўллашга қаратилган. Бунда якка Тангри инояти, унинг Инсонни ҳар жиҳатдан поклашга қаратилган даъватлари илоҳий қудрат ва заковот оркали воқе бўлади. Зардушт ўзида шундай салоҳиятни акс эттирувчи сиймо ва Тангри кашф этган илоҳий тафаккур ташвиқотчисидир. Ривоятда хикоя қилинишича, Ахура Мазда даставвал Одам Рухини яратган экан, тубанлик куршовида қолган Рух ундан ер юзини ғазаб ва ёлғондан буткул тозаловчи халоскорни юборишни сўрайди. Шунда бу оламни донишмандлик билан яратган Ахура Мазда деди:

“Наҳотки, сен ҳақиқатга тўлиқ бўлган бу оламнинг сардорини танимайсан? Бу жаҳонда бизнинг каломимизни жон - дилдан қабул қилувчи мен билган ягона зот, бу – Зардуштдир” [2].

Зардушт эзгу олам халоскори сифатида кўкни, ер юзини ва ер остини ёвуз кучлардан сақлашга бахшида зотдир. Бу фазилатлар унга ёшлигида башорат қилинган. Буни ҳатто жоду сеҳр пирлари тан олишган. Уларнинг вакили Карпининг таъкидлашича, Зардуштнинг руҳи осмонга бориб етган, унга эргашган барча одамлар жаннатий бўладилар, ер остидаги бадкирдорлар, девлар унинг фаолияти туфайли нобуд булиб, дўзахга маҳкум этиладилар, ер юзида эса унинг сўзлари эътибор қозониб, ҳаёт қонуни сифатида етти иқлимда тан олинади [3].

Зардуштнинг амалий фаолиятидаги ибратли жиҳат шундаки, кўплаб тўсиқлар ошиб ўзи ишонган тўғри йўл - одамларни эзгуликка ҳидоят этиш йўлидан қайтмаган. У ўзи мансуб бўлган Спитама уруғидаги кишилар орасида бошқа худоларга ишонмаган. “Ахура Маздани эса ўзи учун чин худо деб билган. Унинг имон - эътиқоди, қалб кўзи очила бориб, ниҳоят Ахура Мазданинг назарига тушиб, унинг пайғомини (хуш хабар) ўз уруғи орасида одамларга билдиришга ваколат олади” [4]. Лекин бу жараён осонликча кечмайди. Бунда Зардуштга хос заҳматкашлик, юксак ахлоқ, илм – хунар эгаллаш, ғанимлар қаршилигини заковот ва матонат билан енгиш, умуман маънавий камолот каби фазилатлар ёрқин намоён бўладики, булар ҳозирги кунда ҳам ўз аҳамиятини йукотган эмас.

Зардушт - ёшлигидан ўткир зеҳни ва иқтидорини илм эгаллаш, мукаммал тарбия олиш билан мустаҳкамлаб борган, жисмоний ва маънавий жиҳатдан ўзини чиниқтирган. У етти яшарлигидан 15 ёшигача донишманд Барзин Курасдан илм ўрганган, тарих, табиатшунослик, фалсафа, нотиклик санъатини ва бошқа фанларни пухта эгаллаган. Берунийнинг маълумотига қараганда, Харрон шахрида Илёсдан ва Пифагорнинг шогирди Файлакусдан ҳам илм ўрганган, шунингдек, Ҳиндистон ва Бобилда таълим олган. Бундан ташқари, қабила баҳодирларидан жангаворлик, паҳлавонлик, чавандозликни ўрганган. Зардушт ўн беш ёшга тўлгач, унинг ака - инилари отасига мерос даъвосини қилганда, у маздапарастлар анъанасига мувофиқ оқил ва қаноатли йигит сифатида белига мардлик белбоғидан бошқа нарса сўрамаган.

Зардушт ҳаёти ва таълимотига оид асарларда у кўпинча илоҳий пайғамбар сифатида талқин этилса ҳам Зардуштнинг дунёвий ишлари, реал воқелик ва инсонлар манфаатлари билан боғлиқ фаолияти унга, табиийлик, оддийлик бағишлайди, донишмандлик қарашларининг ҳаётийлигини оширади. Жумладан, у Турону Эрон ўртасидаги жанглار гувоҳи сифатида қирғинбарот урушларни қораласа, турли қабилаларнинг ўзаро низоларидан, кўпхудолик ақидаси келтирган ортиқча қурбонликлардан изтироб чекар ва буларга барҳам бериш йўлларини изларди. Шу мақсадда у нортуяларни боқиш билан бирга уламолар йиғинларида, мўйсафидлар баҳсларида қатнашар эди. Жамиятдаги қабоҳат, ёлғончилик, зулм, низо, жоҳилият устувор бўлгани сабабли унинг қалбида қандайдир руҳий сокинлик, фикрий хосликка майллик уйғонади. Бу унинг Ҳақиқат йўлига кирганидан, Ҳақни излашга қарор қилганидан далолат эди. Бу йўлдан уни ҳеч ким ва ҳеч нарса қайтара олмайди. Унинг душманлари Дунё халоскори бўлган донишмандни йўқотишга қанчалик уринмасинлар, Зардушт таъмагир, халқни ёлғон ва риёкорлик билан йўлдан уриб, уларни талон -тарож қилувчи қоҳинларга қарши курашни давом эттирди, ўз таълимотининг ҳаётийлигини исботлашдан қайтмади. Турли таъқиб ва хавфга дучор бўлган Зардушт ватани Хоразмни тарк этиб кетган бўлса ҳам ўзи ишонган эзгулик таълимотидан воз кечмади, аксинча уни ҳар қандай шароитда ҳимоя қилди ва ўзининг ҳақлигини исботлади, синовларга бардош берди. Бу жиҳатдан Эрон шоҳи Гуштасп билан мулоқот характериладир.

Шоҳ пайғамбарлик даъвосини қилаётган Зардуштдан ўз таълимоти моҳиятини сўраганда, у Яздони пок ақидаларининг инсонпарварлик ва поклик моҳиятини, эзгуликни тарғиб қилишга қаратилганини баён этибди. Сўнгра шоҳ янги диннинг рамзини суриштирганда Зардушт қўйнидан бир жом чиқариб, ҳавога отиб ушлаб олган экан, жомдан нур кўтарилибди. Зардушт “нур”, “олов”, “қуёш” маздапарастликнинг тимсоллари эканини таъкидлабди. Лекин Зардушт ва унинг маслакдошларини синов қилиш давом этибди. Шоҳнинг донишманд вазири Жомасп бошлиқ уламолар Зардушт билан инсон ва олам муаммолари, табиат, коинот ва турли эътиқодлар моҳияти каби масалалар юзасидан узоқ баҳслар қилишиб, ниҳоят Зардушт тафаккурининг фавқулудда кучи ва илмий салоҳияти ҳамда илоҳий кароматига тан беришибди. Гуштасп ва унинг сарой аҳли якка Тангрини тан олишиб, Эронда маздапарастлик дини қабул қилинибди. Бу ўринда Зардушт характеридаги комиллик ёрқин намоён бўлади, яъни у ўз эътиқодининг моҳиятини чуқур идрок этгани учун ҳам ҳар қандай синовдан ўтишига ишонади, иккинчидан, инсонни улўғловчи, зулмни қораловчи бу таълимотдан бошқаларни ҳам баҳраманд қилишга интилиб, бағрикенглик, саховат каби фазилатларни ўзида акс эттирадики, бу ҳол жоҳилият шароитида катта жасорат эди.

Шунингдек, Берунийнинг маълумотига қараганда Зардушт билан Гуштасп ўртасидаги мулоқотларнинг бирида пайғамбар кўксига эритиб қуйилган миснинг организмга ҳеч қандай зарар етказмагани ҳам аслида Зардушт ҳақлиги ва илоҳий қудратининг исботидир [5]. Бу ҳол айни чоқда Ахура Мазданинг Зардуштга қарата “одамлар шу қадар пок, тўғри ва бегуноҳ бўлмоқлари лозимки, синовлар чоғи титроққа тушмасинлар”, дея айтган сўзларининг амалдаги ижроси ҳам эди [6].

Зардуштийлик таълимотида фикр ва каломи пок бўлиб, кўпчилик учун эзгу амалларни бажаришга интилган инсон комил саналган. Зардушт шундайлардан бири, “хаёт йўлида яхши шуҳрат ва виждон билан юрган, натижада олий Тангри даргоҳидан ўрин олган” зотдир. Зардуштнинг комиллик ва юксак ахлоқ тимсоли экани унинг ижтимоий ва шахсий фаолияти ҳамда таълимотининг гуманистик характерида мужассам бўлган. Энг муҳими шундаки, Зардушт қабоҳат, жоҳилият, молпарастлик, нодонликка қарши курашиб, нисбатан дунёвий, инсоний - маърифий ғояларни тарғиб қилувчи яқка тангрини кашф этди. Кишиларни келажакда муқаррар рўй берувчи кулфат ва жазодан огоҳ қилди, ўткинчи умр инсон боласига фақат яхшилик учун берилганини исботлади. Зардушт тарғиб қилган янги эътиқод замирида яхши хулқ, фикр ва яхши хатти - ҳаракат ҳамда олижанобликка йўналтирилган меҳнат ғояси ётардики, бу башариятнинг барча замонлардаги энг олий орзуси эди. Зардуштнинг бу соҳадаги хизмати маздапарастларнинг машҳур дуоларидан бири “Ахуна – вора” дуосининг мазмунида ҳам ёркин акс этгани бежиз эмас. Унда шундай дейилган: “У (Зардушт) бу оламнинг армони ва танланган зотидир. Одам халоскори, тирикликнинг солиҳ кирдор ва андишаларнинг яратувчисидир. У Ахуранинг шаҳриёри, Ҳақ дини пешвоси ва дарвишларни парвариш этгувчидир” [7].

“Тирикликнинг солиҳ кирдори” Зардушт тасавуридаги ижтимоий идеал ҳаётий турмуш тарзини ва инсонлар тақдирини назарда тутди. Ҳайвонлар, гиёҳлар, сув ва тупроқ умуман жонзотлар мавжудотда муайян мавққа эга бўлиб, инсонни ақл ва комиллик ажратиб турар экан. Унинг ҳаёти шунга қаратилиши керак. Зеро, “Тириклик Зардушт наздида оддий одамлар жамоаси ва эркин меҳнат” зулм ва тазйиксиз меҳнат, мўрилардан тутун буралиб, ўчоқларидан ўтин чарсиллаб ёнаётган, тевадар ва сигирлар хурага фаровон хонадондир. На молу мансаб, на куч - қудрат, на ҳусну - малоҳат, на ҳукмдорлик Зардушт ақидасига кўра ҳечдир. Хамма нарсанинг замирида фақат ва фақат поклик, ҳалоллик ва холис меҳнат бор. Бундан бошқаси ёлгон” [8]. Кўришиб турибдики, Зардуштнинг ижтимоий идеали асосида бевосита тинч ҳаёт, фаровонлик, адолат, ахлоқий покизалик, меҳнатсеварлик каби мангу фазилатлар ётибди.

Зардуштнинг бадиий сиймоси бизнинг давримиздаги ижодкорлар томонидан ҳам яратилди. Абдулла Орипов, Матназар Абдулҳаким, Қурбонбой Муҳаммадризо, Комил Авазлар шеърӣ ва драматик асарларида унинг образини яратишга интилдилар. Бу асарларнинг турли савияда эканлигидан қатъи назар уларда Зардуштнинг илоҳий ҳақиқат фидойиси ва олам халоскори сифатидаги комиллик мақоми, ибратли ахлоқий - маънавий фазилатларини куйлаш устуворлик килади.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Абдуллаев С, Абдуллаев Х. Шифобахш “Авесто”. Тошкент. 2002. 70 б.
2. Абдуллаев Х. Қуёшга ким топинса//Тарих ва филология фанларининг долзарб масалалари. Хива, Маъмун нашриёти. 2001. 15 - 18 - бетлар.
3. Абдуллаев Х., Махмудова Н. Зардушт - илоҳий билимлар соҳиби//Илм сарчашмалари. Урганч. 2001. № 1.
4. “Авесто” ва унинг инсоният тарихидаги ўрни//Халқаро илмий анжуман материаллари. Тошкент - Урганч. “Фан” 2001. 185 бет.
5. Авесто. А. Маҳкам таржимаси. Тошкент. Шарқ, 2001. 382 бет.
6. Асотир ва ривоятлар. Тошкент, 1990. 127 б.
7. Бобоев Х- Ҳасанов С. “Авесто” маънавиятимиз сарчашмаси. Тошкент. “Адолат”. 2001. 159 бет.
8. Жумабоев Й. Зардуштийлик китоби//Фан ва турмуш. 1990. № 12.

ФИЛОЛОГИЯ ФАНЛАРИ

UDK 81-25

THE DIFFICULTY OF TRANSLATING ENGLISH PHRASEOLOGICAL UNITS IN THE UZBEK LANGUAGE*D.Dj. Abduvasikova, teacher, Tashkent Architecture and Construction Institute, Tashkent*

Annotatsiya: *Ushbu maqolada ingliz tilidagi ayrim iboralarni o'zbek tiliga tarjima qilishda vujudga keladigan qiyinchiliklar, ularni grammatik jihatdan o'rganish kabi masalalar yoritilgan.*

Kalit so'zlar: *ingliz tili, o'zbek tili, frazeologiya, tarjima, grammatika.*

Аннотация: *В данной статье рассматриваются трудности при переводе некоторых фраз с английского языка на узбекский язык, изучение их с грамматической точки зрения.*

Ключевые слова: *английский язык, узбекский язык, фразеология, перевод, грамматика.*

Abstract: *This article deals with issues, such as difficulties in translating some English phrases into Uzbek, and in studying them from a grammatical point of view.*

Key words: *English, Uzbek, phraseology, translation, grammar.*

Learning English is widespread in our country. Good knowledge of the language, including English, is impossible without knowledge of its phraseology. Knowledge of the phraseology is extremely easier to read as a journalistic and artistic literature. It is very important to teach students of the faculties of foreign languages the ability to understand and correctly translate phraseological units of the studied language. As you know, the structure of the English language differs from the structure of the Uzbek language and from a genetic point of view they belong to different language families. As a result, the grammatical structure of these languages also differs from each other. For example, there are many affixes in the Uzbek language, the sentence begins with a noun and ends with a verb, there are no prepositions, articles, categories of gender. And in English, on the contrary, there are articles, prepositions, and affixes are not developed.

Therefore, when studying and translating words, phrases, sentences, and especially phraseological units, certain difficulties arise. In addition, the mutual difference in the form and meaning of English and Uzbek phraseological units creates difficulties in their translation. Of course, if you think logically, you can find some similarity, associative options, but when students hear English phraseological units for the first time, they take only their form, not completely delving into the meaning or content. For example, *'hot under the collar'* is literally translated into the Uzbek language as *'Yoqa ostidagi issiqlik'* (hot under the collar), whereas the equivalent phraseological units in the Uzbek language is *'Tepa sochi tikka bo'lmoq'* (hair-raising). As can be seen from the example, the difference in form and meaning is a difficulty in mastering phraseological units. U. Khoshimov and I. Yakubov in the book "Methods of teaching English" emphasized that the difficulties encountered in the assimilation of words arise primarily in each word, based on its form, semantics and application [1]. Teacher of the Uzbek state University of world languages D. Nurmuratova classifies the difficulties encountered in the study of phraseological units of the English language into 4 groups [2]:

1) the first group includes international combinations that do not cause difficulties in their study. They are familiar to students or meet in their native language.

For example: *'Achilles hell; flat broke; right now; as for me house - wife'*.

2) a Characteristic feature of the second group — their belonging in form and semantics only to a particular language. For example: *'to leave school'* (literally: leave school) — *'maktabni bitirmoq'* (finish school); *'beat the band'* (literally: beat the band) — *'jon-jahdi bilan ishga kirishmoq'* (vigorously take up work). If we proceed from the form of phrases, we must say that phraseological units in English begin with a verb, and in Uzbek begin with a noun and end with a verb. *'Big fish'* (literally: big fish) — *'obro'li, katta lavozimdagi shaxs'* (authoritative, the person of the big rank). From a semantic point of view, this combination is found only in English (compare with spoken Russian: *'big shot'*). The combination of *'Big fish'* in the Uzbek language is not found. It is applied in English to high officials.

3) Phraseological units of the third group are found in both languages. On the one hand, they are similar, and on the other hand, they differ from each other. For example: *'Cry over spilled milk'* means *'So'nggi pushaymon o'zingga dushman'* in Uzbek; *'Give a ring'* means *'sim qoqmoq'*. As you can see, they differ mainly in form, and in value are similar. The literal translation of the turnover *'Cry over spilled milk'* into Uzbek is: *'toshib ketgan sut ustida yig'amoq'* (to cry over the escaped milk). This value approaches the turn *'so'nggi pushaymon o'zingga dushman'* (the latter is unfortunate enemy to you). But they differ in form, so students make mistakes when applying them.

4) the basis of the fourth group is polysemantic, when the phraseological unit has many meanings. For example: *'All thumbs'* can mean in Uzbek *'o'ng'aysizlik'* (inconvenience, embarrassment), *'omadsiz kun'* (bad day), *'chap yondan turmoq'* (get up from the left foot). *'Gift of gab'* can mean *'aravani quruq olib qochmoq'* (run away with an empty cart), *'gapni boshqa tomonga burmoq'* (turn the conversation to the other side) [1].

These phraseological units cannot identify any one precise combination, so they give rise to difficulties in the assimilation. For students not to make mistakes in the assimilation and translation of phraseological units of the English language, it is necessary to explain to them their meaning and cases of application, to explain that the difference in form and meaning are influenced by the fact that these languages belong to different language families and under the influence of this main factor their phraseological layers in different situations and contexts can Express different concepts and images. In conclusion, it should be emphasized that the translation of phraseological units from English into other languages presents significant difficulties. This is due to the fact that many of them are bright, imaginative, concise, polysemous. When translating, it is necessary not only to convey the meaning of phraseology, but also to display its imagery, without missing its stylistic function. When translating phraseology, the translator should convey its meaning and reflect its imagery, finding a similar expression in the native language and not losing sight of the stylistic function of phraseology. In the absence of an identical image in the native language, the translator has to resort to the search for an 'approximate match'. When translating English idioms uses descriptive translation, antonymy translation, replication and combined translation. In our opinion, it is necessary to create special dictionaries of phraseological units, which would reflect the types of translation [2].

For example, in cases where the Russian analogue does not fully convey the meaning of the English phraseology or has a different specific color of place and time, a calcified translation is given, and then there is a descriptive translation and a Russian analogue for comparison, for example: carry coals to Newcastle – *'to carry coal to Newcastle'*. To carry any where that's good enough (cf. *'to go to Tula with his samovar'*). And in the Uzbek analogue for comparison may be as follows: *'Oltiariqqa bodring olib bormoq'* (to carry cucumbers in Altyaryk, that is, in a place that is famous for its cucumbers). Allowing full or partial costing in some cases, the translator excludes any possibility of using literalisms, i.e. unjustified literal translations that distort the meaning of English phraseological units or do not correspond to the norms of the modern Russian language.

REFERECES:

1. O. Hoshimov, I. Yoqubov Ingliz tili o'qitish metodikasi. - Toshkent, 2003. 117-b. 2.
2. Conceptual problems of world literature and linguistics in the socio-cultural space of the XXI century: theory, methodology, practice. - Vol., 2009. 314–315.

UDK 37.02

MODERN INFORMATION-COMMUNICATION TECHNOLOGIES IN THE FOREIGN LANGUAGE

O.T. Xudoyorov, senior teacher, Tashkent Architecture and Construction Institute, Tashkent

Annotatsiya: *Axborotlashtirish ta'lim tizimini modernizatsiya qilishning asosiy usullaridan biri hisoblanadi. Ushbu maqolada ta'lim tizimida axborot va kommunikatsiya texnologiyalarining roli yoritilgan.*

Kalit so'zlar: *axborot va kommunikatsiya texnologiyalari, ta'lim, innovatsiya, uslub, taraqqiyot, fan, ingliz tili.*

Аннотация: Информатизация рассматривается как один из основных путей модернизации системы образования. В данной статье освещена роль информационно-коммуникационных технологий в системе обучения.

Ключевые слова: информационно – коммуникационные технологии, образование, инновация, метод, развитие, наука, английский язык.

Abstract: Informatization is considered as one of the main ways to modernize the education system. This article highlights the role of information and communication technology in the English language.

Key words: information and communication technologies, education, innovation, method, development, science, English language.

A modern higher education institution is a complex system with all its inherent characteristics and attributes. Within the framework of the university, many problems are solved, including purely educational issues, problems of fundamental science, the sphere of strategic management, and a host of others.

ICT stimulates and develops thinking, memory. The use of ICT is becoming an integral part of the work of a modern teacher. The use of innovative technologies in teaching not only makes the lesson more diverse, but also contributes to the self-development and self-education of the teacher.

Currently, there is an active process of informatization in the field of education, which involves the intensive introduction and application of new information technologies, the use of all means of communication that may be useful in the formation of an intellectually developed personality, well oriented in the information space. The rapid introduction of information processes in various areas of life requires the development of a new model of the education system based on modern information technologies. It is about creating conditions for the disclosure of the creative potential of the student, the development of his abilities, education needs self-improvement and responsibility. Knowledge and qualification become priority values for a person [1,2].

The development of information technology and telecommunications creates the basis for the implementation of scientific and educational programs at a qualitatively new level. The creation of high-speed telecommunications and the development of real-time technologies make it possible to implement models of a distributed educational environment built on technologies of remote access to information resources and computer communication tools. Despite the shortage of telecommunication resources, now these technologies have become firmly established in the practice of educational institutions. E-mails, which twenty years ago seemed to be significant progress in the development of communication technology, have changed on-line technology. And unique laboratory experimental and computing complexes became available thanks to automation equipment and computer control technologies at a distance. The advantages of such technologies are obvious. They allow combining material and computing resources of educational and scientific centers to solve complex problems, attracting leading specialists and creating distributed research laboratories, organizing operational access to shared resources and jointly conducting computing and experimental laboratories, carrying out joint research projects and educational programs.

Today I can say with confidence that the use of new information technologies expands the framework of the educational process, enhances its practical orientation, increases the motivation of students in the educational process, creates conditions for their successful self-realization in the future.

The Internet allows not only to fill students with a large number of ready, strictly selected, appropriately organized knowledge, but also to develop intellectual, creative abilities of students, their ability to independently acquire new knowledge, work with various sources of information, satisfy individual needs of students. Allows you to conduct a more accurate assessment of students' knowledge, identify the weaknesses of their training and determine the best options for teachers to improve the level of training and transfer the necessary knowledge and skills to students. The teacher saves time and paper, i.e. No need to create cards, printed materials. The student sees the result of the work done by him. Using ICT helps:

- Attract passive listeners to active activities;

- To form the information culture of the student;
- To improve the quality of knowledge of students and students;
- Make classes more visual and interesting;
- To intensify the cognitive interest of students;
- Implement student-centered and differentiated approaches in learning;
- Discipline the teacher himself, to form his interest in the work;
- Intensify thought processes (analysis, synthesis, comparison, etc.).

The implementation of the competence-based approach of preparing students, the application of general teaching principles of education and the implementation of the identified requirements for the use of ICT in the educational process will contribute to improving the quality of training. Therefore, they should be considered in the context of the goals of education and scientific understanding of the practice of educational activities on the basis of the principles of expediency and effectiveness of the use of ICT in the educational process. ICTs expand the capabilities of the educational environment through the use of a variety of software tools and methods for developing the creativity of students [3,4].

The use of ICT in the education system actualizes their communicative component. The penetration of computer telecommunications into the field of education has stimulated the development of new educational technologies when the technical component of the educational process leads to an essential change in education. The development of computer telecommunications in education has initiated the emergence of new educational practices, which contributed to the transformation of the educational system as a whole.

After analyzing the experience of using ICT in English lessons and after lesson hours, we can conclude:

- multimedia technologies speed up the learning process;
- contribute to a sharp increase in student interest in the subject;
- improve the quality of the material;
- allow you to individualize the learning process;
- provide an opportunity to avoid subjectivity assessment.

In conclusion, Today, a teacher who acts within the framework of a familiar traditional technology of teaching a foreign language, using only chalk and a textbook, is significantly inferior to his colleagues who teach using ICT.

ICT technologies are no longer part of the future, and teachers must make efforts to become “literate” in their application and integrate them into the teaching and learning process. The use of new information technologies expands the scope of the educational process, enhances its practical orientation. process, and conditions are created for their successful self-realization in the future.

REFERENCE:

1. The order of the President of the Republic of Uzbekistan Sh.M.Mirziyoyev “The strategies of movement on further development of Uzbekistan” № 4947, 07.02.2017. <https://www.religions.uz/news/view?id=831>
2. Karimov I.A. The Concept of further deepening democratic reforms and establishing civil society in the country. –T.:O‘zbekiston, 2011. –B.53.
3. Omonov N.T., Xo‘jaev N.X. va boshqalar. Pedagogik texnologiya va pedagogik mahorat. Darslik. T.: 2009.
4. Фарходжоннова Н.Ф. Проблемы применения инновационных технологий в образовательном процессе на международном уровне //Инновационные тенденции, социально-экономические и правовые проблемы взаимодействия в международном пространстве. – 2016. – С. 58-61.

UDK 81-13

CHET TILLARINI CEFR TALABLARINING MUHIMELEMENTLARI BILAN O‘RGANISH

U.B. Yo‘ldoshova, o‘qituvchi, Toshkent Moliya Instituti, Toshkent

Annotasiya. Ushbu maqolada chet tillari o‘rgatish va o‘rganishning ahamiyati, horijiy tilni o‘qishda bugungi kundagi belgilangan me‘yorlar va ularning ijro jarayonidagi o‘rni, CEFR tizimi va uning ta‘lim jarayoniga ta‘siri haqida so‘z boradi.

Kalit so‘zlar: CEFR, uzluksiz ta‘lim, texnologiya, chet tillari, innovatsiya.

Аннотация. В данной статье рассматривается важность изучения и преподавания иностранных языков, современные стандарты при изучении иностранных языков и их роль в процессе использования системы CEFR и его влияние на учебный процесс.

Ключевые слова: CEFR, непрерывное обучение, технология, иностранные языки, инновация.

Abstract. This article discusses the importance of learning and teaching foreign languages, current role of noted requirements and the impact on the learning process, current role of system of CEFR in studying foreign languages

Key words: CEFR, continuous training, technology, foreign languages, innovation.

Zamon shiddat bilan rivojlanayotgan ayni bir vaqtda har tomonlama bilimli, raqobatbardosh mutahassislariga bo'lgan talab va ehtiyoj kun sayin ortib bormoqda. Mustaqillik yillarida ta'lim sifatini modernizatsiya qilish, kommunikativ kompetensiyalarni shakllantirishga oid yondashuvlarni jadallashtirishga ehtiyoj ortgani ko'zga tashlanmoqda. 2017 yil 7 fevralda qabul qilingan va o'ziga bir necha bosqichni qamrab olgan 2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasida ham malakali kadrlarni tarbiyalash, intellektual rivojlangan avlodni tarbiyalash kabi vazifalar belgilangan. Shu o'rinda ularga qo'yilgan mos talablardan biri bu biror chet tilini belgilangan darajada egallaganlik mahorati hamdir. Horijiy til va unga bo'lgan ehtiyojlardan kelib chiqib, bugungi kunda CEFR umumiy yevropa til ko'nikmasi qolipi tizimi kundalik hayotimizda tez-tez quloqqa chalinib turibdi.

CEFR o'zi nima va nega bunchalik ommalashib ketdi, undan ko'zda tutilgan maqsad nima singari savollar uchrab turibdi. Bu tizim qolipga solingan va tartiblar asosida yaratilgan. Belgilangan maqsadi esa til bilish darajasini imtihonlar asosida aniqlash, CEFR tizimi bilish darajasini A, B, C guruhlariga ajratib baholaydi. Ushbu tizimning har bir daraja uchun belgilab qo'yilgan ko'nikma va talablari mavjud. Ularni o'rganishda yana bir narsa alohida e'tiborni tortadi. Bugungi kun globallashtirish va zamonaviy vositalardan oson foydalanishga ehtiyojini paydo qilmoqda. Ho'sh horijiy tilni qanday samarali va oson o'rgansa bo'ladi, CEFR tizimi nafaqat yevropa mamlakatlari bo'ylab, balki O'zbekistonda ham hozirda ommalashib keng tatbiq qilinib kelmoqda, buning natijasi o'laroq o'z milliy NSFLA tizimi CEFR asosida tashkil etildi. Oliy ta'lim tizimida ham til ko'nikmalarini talabalarda rivojlantirish uchun ham alohida mahsus dasturlar ishlab chiqilgan, mutahassisligi chet tili bo'lgan talabalar uchun belgilangan talab C1 darajasi bo'lsa, nomutahassislik oliy o'quv yurtlarida bitiruvchi talabalar B2 darajasini egallashlari lozim. CEFR tizimining asosiy maqsadi ingliz tilini bilish va egallash darajasini aniqlash, baholash, bir so'z bilan aytganda, horijiy tildan foydalanish va horij sharoitida muammosiz muloqot qila olishdir. CEFR asosan tilni to'rt bosqichda gapirish, o'qish, tinglab tushunish va yozishni rivojlantirishni aniqlaydi. Ushbu jarayonlarni baravar rivojlantirish murakkab jarayondir. Yoshlarimizni har tomonlama yetuk va horijiy tillarni mukammal o'rganishlari uchun mamlakatimiz tomonidan barcha shart-sharoitlar yaratilgan. Chet tili uzluksiz ta'limning barcha bosqichlarida majburiy o'quv predmeti sifatida belgilangan. Horijiy tillarni mukammalroq o'rgatish va ta'lim jarayonida yanada chuqurlashtirib o'qitishga O'zbekiston Respublikasi birinchi Prezidenti Islom Abdug'aniyevich Karimov alohida e'tibor qaratdi, 2012 yil 12-dekabrda qabul qilingan PQ-1875 sonli qaror qabul qilinishi ushbu jarayonlarni keng miqyosida o'rganilishiga, mamlakatimizda horijiy tillarni o'rganishga, o'qitishga bo'lgan e'tiborni kuchaytirib yubordi. Yurtimizda chet tillarni o'rgatishda yangi davr boshlandi. Chet tillarni mukammal o'rgatishga bo'lgan talab ehtiyojlardan kelib chiqib, umumiy o'rta ta'limning boshlang'ich sinflaridan chet tillari o'rgatila boshlandi. Buning uchun darsliklari shlab chiqildi.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2013 yil 27-maydagi "2013-2016 yillarda ta'lim muassasalarining chet tillari kabinetlarini zamonaviy axborot-kommunikatsiya, o'qitishning texnik vositalari va anjomlari bilan jihozlashni jadallashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" gi 143-sonli qarori qabul qilindi. Belgilangan talablar doirasida o'quv xonalari yangi zamonaviy texnologiyalar bilan jihozlandi. O'quvchi, talabalarni horijiy tillarni mukammal egallashlari uchun

bugungi kunda ta'lim jarayonida ilg'or texnologiyalardan foydalanilmoqda. Zamonaviy ta'lim jarayonida ta'lim texnologiyalari, innovatsion metodlardan foydalanish ta'lim sifati va samaradorligiga sezilarli ta'sir o'tkazmoqda. Chunki til o'rgatish jarayonida ular muhim ahamiyatga ega. Texnologik vositalar, multimedia va audio materiallaridan foydalanish til o'rgatishning har bir jarayonida juda muhimdir. Yuqorida ta'kidlab o'tganimizdek til to'rt aspektga bo'lib o'rganiladi. Tinglab tushunish jarayonini kompyuter va lingafon xonalarisiz tasavvur etish qiyin. Ushbu jarayon juda murakkab chunki bir vaqtning o'zida eshitish, talaffuz, grammatik qoidalarga e'tibor beriladi. Chet tillarini o'rganishda ko'p yuzaga keladigan muammolar asosan talaffuz bilan bog'liq, sababi umuman yot bo'lgan tilda gapira olish mushkul vazifa. Bu jarayonni osonlashtirishda CD playerlar, jonli muloqot jarayonlarini ifodalaydigan video materiallar muhim. Hozirgi shiddatli davrda innovation ta'lim muhitini texnologik zamonaviy axborot kommunikasion vositalarsiz o'rgatish bu samarasiz bo'lishi mumkin. Shu o'rinda nafaqat texnika bilan ishlash balki dars mashg'ulotini qiziqarli bo'lishida yangicha pedagogik texnologiyalardan foydalanish ham o'z ahamiyatiga ega. Dars jarayonining asosiy ishtirokchilari o'quvchi va o'qituvchidir. Odatiy dars uslubi, ya'ni o'qituvchining faolligi bugungi kunga kelib o'z kuchini ancha yo'qotdi. Avvalgi odatiy uslubdan farqli innovatsion ta'lim jarayonining asosiy ishtirokchisi bu o'quvchi yoki talabadir. Noan'anaviy usullar bilan dars ta'lim jarayonini olib borish yakunida yaxshi natijaga erishishga olib keladi. Til ko'nikmalarini rivojlantirib borishda ta'lim jarayonining har bir bosqichida belgilangan talab va me'yorlar belgilab berildi. Ushbu me'yorlarni belgilashda CEFR tizimining milliy NSFLA tizimi asos qilib olindi. Tilni endi o'rganayotgan boshlang'ich bosqichdagilar uchun A1 va A2 darajalari, B1 va B2 darajasi tilda erkin muloqot qila oladiganlar uchun, C1 va C2 darajalari tilni mukammal biladigan foydalanuvchilarga mo'ljallangan. Ushbu bosqichlarning har biri umumta'lim maktablari, kollej, litsey ta'lim jarayoni va oliy ta'limni qamrab oladi.

PQ 2909-sonli 2017 yil 20 aprelda qabul qilingan "Oliy ta'lim tizimini yanada rivojlantirish" hamda boshqa me'yoriy-huquqiy asosdagi hujjatlarda innovatsion ta'lim, malakali kadrlarni tarbiyalash masalasiga alohida e'tibor qaratiladi. Oliy ta'lim jarayonida til bilish ko'nikmalarini rivojlantirish jarayonini tashkillashtirish ma'lum davlat ta'lim standartlari asosida olib boriladi. Tilni mukammal o'rganishda kommunikativ kompetensiya alohida o'rin egallaydi va bu o'z navbatida pedagog oldida bir qancha talablarni belgilaydi. Chunki kommunikativ kompetensiya o'z nomi bilan muloqot jarayoniga borib taqaladi, bu holat tabiiyki, amaliyot bilan bog'liq. Keyin ijtimoiy kommunikativlikni va ijtimoiy lingvistik tayyorgarlikni uzviy oshirib borishni ham talab etadi. CEFRni belgilangan talablari asosida kompetentlik rivojlantirib boriladi. Chet tilini sifatli va samarali o'qitish jarayonini tashkillashtirish va takomillashtirish zarur. Filologik oliy o'quv yurtlaridan farqli ravishda nofilologik o'quv yurtlarida til ko'nikmalarini samarali egallash uchun qolip yaratish bir muncha qiyin. Sababi yo'nalishi til o'rganish bo'lgan sohalarda chet tili ko'proq ilmiy yondashuvlar bilan bog'lab o'rgatilsa, mutahassisligi chet tili bo'lmagan talabalarda til o'rganish holati bir muncha farq qiladi va ko'p tarmoqlilikga asoslanadi. Shuni hisobga olib ularni shunchaki tushunish yoki yuzaki gapirish bilan tilni samarali o'rgatib bo'lmaydi.

Masalan, iqtisod sohasi bo'yicha moliya yo'nalishida olib qaraydigan bo'lsak, ingliz tilida amaliy mashg'ulotda ishtirok etuvchi talabalar bir vaqtning o'zida moliya-iqtisodga oid atama va terminlarni o'rganishlari mumkin. Misol uchun ingliz tilida "good" so'zi sifat ko'rinishida "yaxshi" ma'nosini anglatrsa, iqtisodiy atamada "tovar" ma'nosini ifodalaydi, "paper" so'zidan ko'pchilik qog'oz ma'nosida foydalansa, iqtisodda u "qimmatli qog'oz" ma'nosida qo'llaniladi yoki xalqaro miqyosida ishlatiladigan NASDAQ, IMF (International Monetary Fund), CAP/CIPA (certificate), GDP (Gross Domestic product), TP (Total product) singari atamalar va qisqartmalarni belgilangan mashg'ulotlar davomida bir vaqtning o'zida bilish va qo'llay olish imkoniyati mavjud. Bu esa ularni real ish jarayonida duch keladigan vaziyatlarga avvaldan tayyorlash imkoniyatini yaratadi. Zero, horijiy mamlakatlar bilan turli aloqalarni mustahkamlanishi mutahassislarni chet tilini erkin bilishlari bilan chambarchas bog'liq. Biror horijiy tilni o'rganish va boshqa xalq madaniyatini bilish

yengilgina jarayon emas. Yetuk va barkamol kadrlarni tarbiyalash va ularni ko'nikmalarini rivojlantirish ta'lim jarayonining eng birinchi talablaridandir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Ishmuhammedov R. Abduqodirov A. Ta'limda innovasion texnologiyalar. T.,2008
2. Risqulova K. Bo'lajak ingliz tili o'qituvchilari sotsiologiyistik kompetentligini shakllantirish tizimi dokt.diss.2017 2-19 betlar
3. Otaboyeva M.R. Chet tilini o'qitishda zamonaviy innovatsion texnologiyalardan foydalanish va uning samaradorligi//Молодой ученый.-2017 №4.2 36-37 b.
4. Ana GOREA, doctor in Philology, associate professor, Head of Applied Foreign Languages Chair, Academy of Public Administration under the President of the Republic of Moldova. "Teaching content and language in esp classes" Administrarea Publica journal." Teaching content and language in ESP". 1.2011
5. www//LEX.UZ

ЎУК: 808.2

**ЎЗБЕК ВА ИНГЛИЗ ТИЛЛАРИДА СЎЗ ТАКРОРИ БИЛАН БОҒЛИҚ
ФОНОГРАФИК ВОСИТАЛАР**

**Ш.К. Асқарова, катта ўқитувчи, Тошкент архитектура – қурилиш институти,
Тошкент**

Аннотация. Мазкур мақолада фонографик воситалар такрорининг инглиз ва ўзбек тилларидаги ўзига хос хусусиятлари ёритилган. Унинг бадий асар қаҳрамонлари руҳиятидаги ички ҳаяжон, хурсандлик, хафа бўлиш, розилик, ҳайратланиш, сўроқ, норозилик каби ҳолатларни тасвирлашда, шунингдек, белги-ҳолатнинг ортиқ-камлик даражасини таъкидлашдаги аҳамиятига эътибор қаратилган.

Калим сўзлар: бадий асар, халқ оғзаки ижоди, нутқ, қаҳрамон, ибора, руҳий ҳолат, реприза.

Аннотация. В данной статье раскрываются особенности фонографических повторов в английском и узбекском языках. Большое внимание уделяется его роли в описании таких психологических состояний героев художественных произведений как волнение, радость, обида, согласие, удивление, недоумение, недовольство, а также в указании высокого или низкого уровня свойств и состояний.

Ключевые слова: художественное произведение, устное народное творчество, речь, герой, термин, психическое состояние, реприза.

Abstract: In the given article particularities of the phonographically repetitions in the Uzbek and English languages are revealed. Great attention is paid to its role in describing such psychological state of heroes of art works as emotion, joy, insult, consent, surprise, perplexity, discontent, as well as in showing high or low level of characteristic and conditions

Key words: art work, folklore, speech, hero, term, psychical condition, reprise.

Жамиятда нутқда такрорнинг ифодаланиши қадимий усуллардан бўлиб, ундан қироатхонлик, ибодат жараёнларида, лапар айтиш ва шеърятда кенг тарзда фойдаланилган. Шунингдек, такрор айрим дуолар ифодаси, халқ оғзаки ижоди, айниқса, аллалар айтишда фаол иштирок этган. Такрорий нутқ онгу шуурга сингиб боради, яъни амалий аҳамиятга эга лексик бирлик ҳисобланади. Шу боис ҳам лексик жиҳатдан такрор кенг тарқалган стилистик услублардан биридир. У турли жанрлар, ранг-баранг асарлар ҳамда ҳар хил матнларда учрайди. Атоқли тилшунос олим И.Р.Гальперин таъбири билан айтганда, "Такрор – маълум ифода, абзац ёки матндаги сўз, сўз бирикмаси ё гапнинг айнан қайтарилишидир"[1]. Демак, таъкидлаш мумкинки, нутқдаги такрор воситаси бадий асарлар жанрларининг турли кўринишларида нутқ эффеқтини ҳосил қилувчи мустаҳкам бирлик ҳисобланиб, семантик ва функционал ўзига хосликни ифода этади. Бизнингча, лексик такрорни тадқиқ этиш муаммоси ўз ечимини тўлалигича топмаган бўлиб, жумлалар орасидаги алоқа воситаси тил қонуниятига асосланиши, яъни муҳим бирлик сифатида матндаги ифодавий семантик алоқа,

ундаги миқдорий белгилар билан ҳар хил нутқ турига асосланган матнларда коммуникатив функцияни бажариши билан алоҳида аҳамиятга эга бўлади.

Кўплаб тадқиқотчилар лексик такрорга бағишланган масалалар ҳал бўлган деб ҳисоблашади. Аммо такрорнинг товуш такрори, антоним такрор каби турлари ҳали кенг ёритилмаган бўлиб, даставвал бу терминга аниқ таъриф бериш керак. Такрор деганда, В.Г.Гакнинг фикрига кўра, ўхшаш ёки бошқа-бошқа тил бирликларининг атайин (товуш, морфема, сўз, бирор синтактик конструкция) бир марта қўлланиши билан кутилаётган маъно англашилмаганда, уларнинг формал ёхуд семантик тарзда икки ва баъзан ундан кўп бор (бир гап, абзац ёки бутун бир матн таркибида) қўлланишига асосланган матн ифодаловчи усул тушунилади. Матнда такрорни аниқлаш учун қуйидаги белгиларни инобатга олиш керак бўлади (бунда барча хусусиятлар мавжудлигини кўрсатиш муҳим ҳисобланмайди): ўхшаш ёки қарама-қарши ифода ёхуд маъновий нотўлиқлик, функционал-грамматик мутаносиблик, такрорланувчи компонентлар жойлашувидаги синтактик бир хиллик. Такрор воситаси фонетика, лексика, морфология ва синтаксисда қўлланилади. Демак, сўз, сема, фонема, морфема, лексик birlikлар, шеърий мисралар, жумлалар, қаторлар, умуман мавзу ҳақида фикр юритиш имконини беради. Товуш такрори – тил фаоллиги ходисаси бўлиб, унинг юзага келиш ёки келмаслиги тўлалигича шеърий оҳангли матнларга боғлиқ бўлади.

Таъкидлаш жоизки, алоҳида аҳамиятга молик семантик ва эмоционал тарзда ифодаланувчи сўз такрорларда яширинган бўлиб, уни тўлиқ тушуниш учун: сатирик тасвир ва маъно кучайтирилиб, шеърдаги умумий кайфиятни тасвирлаш мақсадида қўлланилади. Лексик такрор – мулоқот нутқини ташкил этиш усули бўлиб, у ёки бу лексик-синтактик birlikларнинг тузилмавий жиҳатдан аниқ функцияни бажаришидир.

Тил тизими birlikлари воситасида инсонларнинг теварак-атрофга бўлган ўзаро муносабатлари ва турли кечинмалари ифодаланади. Бадий асарда эса ёзув орқали руҳий ҳолатни ифодалаш анча мушкулдир. Дарвоқе, ўзбек ва инглиз тилларидаги бадий асар қаҳрамонлари руҳиятидаги ички ҳаяжон, хурсандлик, хафа бўлиш, розилик, таажжуб, ялиниш, ҳайратланиш, олқиш, сўроқ, таъкид, норозилик каби ҳолатларни тасвирлашда, шунингдек, белги-ҳолатнинг ортиқ-камлик даражасини таъкидлашда ёзувчилар унли ёки ундошларни бирдан ортиқ ёзиш усули – фонографик воситалардан фойдаланадилар. Бунда тегишли товуш поэтик таъкид олади [2]. Масалан: Отабек мастларча қулди:

– **М**менга зарурати бўлмаса **к**ккимга бор?! (А.Қодирий, “Ўтган кунлар”)

Узо-оқ йўл, аҳйо-онда бир келади, қато-ор иморатлар, ўйла-аб турсам, дунёни иши қизик (А.Мухтор).

Тилшунослиқда лексик такрор сўз маъносини кучайтиришдаги беқиёс аҳамияти жиҳатдан синтактик-стилистик восита, деб ҳам юритилади. Мазкур восита гап қолипиди, яъни унинг сатҳида шаклланади. Лексик такрор ифода воситаси сифатида маънони кучайтириш, интенсивликни ифодалаш ва эмоционаллик учун хизмат қилади. Сўзловчи ўз сезгиларига, кўникмаларига таянган ҳолда муайян иборанинг нутқ муҳити билан мос эканлигини англаб, сифатни миқдор билан тўлдиришга ҳаракат қилади. Бу эса ўз навбатида лексик такрорни юзага келтиради. Масалан:

1. *Oh, turn it off! I'm sick of all this talk, talk, talk of war. Can't you think of anything else (Myrer A. The Last Convertible. –London, 1979.-572p.)*

2. *She could think of things she would like to do, of clothes she would like to wear, and of places she would like to visit (Dreiser Th. Sister Carrie. Higher School Publishing House. – Moscow, 1968. - 593 p.).*

Дарҳақиқат, лексик такрор деганда бир фикр ҳамда уни қамраб олувчи алоқа birlikлари таркибидаги бир сўз, сўз бирикмаси ёки гапнинг такрорланиши тушунилади. Кузатувимизга кўра, тилшунослар лексик такрорнинг оғзаки нутқда фаол қўлланишидаги хусусиятларига тадқиқот объекти сифатида асосан XX асрнинг иккинчи ярмидан эътибор бера бошладилар. Тадқиқотчи П.Нобили такрорни икки асосий: лингвистик ва когнитив омилга кўра тадқиқ этади. У Э.Рохмер фильмини таҳлил қила туриб, оғзаки нутқда

учрайдиган саккиз хил такрорни фарқлади. Тўла ёки қисман такрорланувчи элементларнинг мезонини икки гуруҳга бўлди: такрор ва реформуляция.

П. Нобили такрор деганда ҳарф, товуш, сўз, жумла сегментлари – кичик ифодаларнинг тўлиқ такрорланишини тушунади. У лексик ёки синтактик характердаги турланиш билан такрорланишни реформуляция, деб атайди.

Бу икки гуруҳнинг биринчиси – такрорга тадқиқотчининг қуйидагича ёндашувида: гапирувчининг беқарорлиги асосида вужудга келувчи уятчанлик, завқ-шавқ, таъсирчанлик каби туйғулари ҳамда шундай беқарорлиги туфайли юзага келадиган такрор бўлиб, у сўзловчининг суҳбатдошга ўз фикрини тушунарли қилиб етказиш мақсадида механик талаффузда тез-тез кузатиладиган паузаларда тегишли (зарур) сўзларни қўллашида кўришимиз мумкин.

Шунга кўра лексик такрор учта кенжа турга эга бўлади:

1. Нарратив-дескриптив жанрга хос такрорлар.
2. Нарратив-дескриптив жанрга хос стилистик функцияларни бажарувчи такрорлар.
3. Матн яхлитлиги тузилишини таъминловчи дискурсив функциядаги такрорлар назарда тутилади.

4. Фатик такрор гапирувчилар ўртасидаги мулоқотга йўналтирилган бўлиб, унинг дискурсив функцияси қуйидагиларда намоён бўлади: эътиборни ўзига жалб қилиши, тингловчи диққатини ушлаб туриши, вақтдан ютиши ва ўзаро тушунишни таъминлаши.

5. Ортиқча такрор. Суҳбатдошнинг диққатини жалб қилиш учун фойдаланиладиган сўзларни ишонарлилик билан етказилишида, бизнингча такрорнинг бу тури баҳсли аргументатив жанрларда кўп учрайди. Ортиқча такрор суҳбат чоғида предметга диққатни жамлаш, эмоционал-экспрессив ва коннотатив функцияларни амалга оширади:

Иккинчиси реформуляцияга, яъни вариацияли такрорга тадқиқотчи тўлдирувчи такрор – реприза ва ассоциатив реприза, деб баҳо беради. Реформуляция ифодадаги мазмунни ҳамда металингвистик назоратни автоматик тарзда тўғрилашда иштирок этади. Улар нутқни ташкил қилиш босқичларини олдиндан билишга имкон беради. Булар:

1. Тўлдирувчи (тузатувчи) такрорлар тўсатдан пайдо бўладиган нутқда тез-тез учраб туради. Улар ўзида парадигматик элемент билан қисман алмашувчи такрорларни ўзида мужассамлаштиради.

2. Турланувчи репризалар ўзида тузатишларни, гапирувчи нутқда синтагматик элементнинг қўшилиши, ўзгариши ёки йўқ бўлиши билан тўлдиради. Улар маънони ажратади ва риторик функцияни бажаради.

3. Ассоциатив репризалар – турли-туман вариацияли лексик ҳамда морфологик мулоҳазалар билан келувчи такрорлар бўлиб, П.Нобили уларни “ассоциатив анафоралар” билан таққослайди. Демак, илк элементга бирор янги элемент йўлланса, улар узлуксиз ҳаракатни ҳис қилиш оқибатида юзага келади. Ассоциатив репризалар семантик муносабатнинг ҳар хил турларига асосан қуйидаги: қисман синонимия, гиперонимия, гипонимия, градация, антонимия каби турларга бўлинади. Шундай қилиб, учта: формал, дискурсив ва риторик мезонларга асосланиб, П.Нобили нутқда такрорнинг саккиз турини ажратди. Унинг фикрича, улар қуйидаги асосий: риторик, дискурсив, прагматик, стилистик, алоқавий каби функцияларни бажариши назарда тутилади.

Хулоса ўрнида шуни таъкидлаш мумкинки, такрорланаётган ҳарф, бўғин, сўз, сўз бирикмаси ёхуд гап бўлишидан қатъий назар тингловчига нисбатан кучлироқ таъсир кўрсатиш, унда маълум воқеа-ҳодисага нисбатан хиссий кўзғалиш туйғуларини уйғотиш учун кенг тарзда фойдаланилади. Мисол тариқасида айтиш мумкинки, такрор мусиқа ва такрорланувчи мусиқий жумлаларни оҳангдор, таъсирчан ва жозибадор бўлиши, шу йўсинда уларни тингловчи томонидан осонлик билан қабул қилинишида муҳим стилистик восита бўлиб ҳисобланади. Демак, ўзбек ва инглиз тилларида лексик такрор – синтактик воситалар ичида маъно кучайтиришда фаоллик касб этади. Зотан, бу восита нафақат ёзма нутқда, балки

оғзаки нутқда ҳам кенг тарзда қўлланилади, икки – ўзбек ва инглиз тилларидаги такрорнинг ўхшашлигини ташкил этиб, равақ топади.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎХАТИ:

1. Гальперин И.Р. Очерки по стилистике английского языка. – М., Изд-во лит-ры на иностр.яз., 1958.
2. Юлдашев М. Бадиий матнинг лингвоэстик тадқиқи. Филология фанлари доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. Т., 2010.
3. Арнольд И.В. Стилистика современного английского языка. Л., Просвещение, 1990.
4. Зияев А. Инглиз тилида сўз маъноларини кучайтиришнинг лингвокогнитив аспекти. Филол. фан. номз. дисс... автореф. – Т., 2009.

ЎУК: 801

ЧАРЛЗ СТРИКЛЕНД ОБРАЗИДА ПАУЛ ГОГЕН ТИМСОЛИ И.С. Кахарова, изланувчи, Бухоро давлат университети, Бухоро

Аннотация. Ушбу мақола машҳур рассом Паул Гоген ҳаёти ва ижод йўллари ҳақида баён қилинган. Машҳур инглиз ёзувчиси У.С.Моэмнинг “Ой ва сариқ чақа” романининг бош қаҳрамони Чарлз Стрикленд ва Паул Гоген ўртасидаги ўхшашликлар ва тафовут батафсил баён этилган.

Таянч сўзлар: санъат, импрессионист, модернист, идеал, иллюзия, прототип, шоҳ асар, гўзаллик, табиийлик, поклик, уйғунлик, декоратив.

Аннотация. Эта статья посвящена жизни и творчеству известного художника Поля Гогена. Подробно описаны сходства и несоответствия между Полем Гогеном и главным героем романа «Луна и гроши» известного английского писателя У.С.Моэма Чарльзом Стриклендом.

Ключевые слова: искусство, импрессионизм, модерн, идеал, иллюзия, прототип, шедевр, красота, натурализм, чистота, гармония, декоративный.

Abstract: This article deals with the life and work of famous artist Paul Gauguin. The similarities and discrepancies are described in detail between Paul Gauguin and the chief hero Charles Strickland of the novel “The Moon and Sixpence” by the famous English writer W.S. Moem.

Key words: art, impressionist, modernist, ideal, illusion, prototype, masterpiece, beauty, naturalism, purity, harmony, decorative.

Американинг машҳур ёзувчиси У.С.Моэм ўз асарида санъатга, айниқса рассомнинг ўзига хослиги билан боғлиқ муаммоларга мурожаат қилди. В.Скороденконинг фикрича, ёзувчининг эстетик фикрлари унинг санъат, шахсий ижодкорлик, қаҳрамонларнинг тақдири кашф қилган трилогиясида “Ой ва чақа” (“The Moon and Sixpence”, 1919), “Пиво ва пишириқлар” (“Cakes and Ale or the Skeleton in the Cupboard”, 1930) ва “Театр” (“Theatre”, 1937) акс этган [1]. Ёзувчи рассомчиликни яхши тушунарди. Санъатга бўлган қизиқиш Моэмнинг шахсий ижодига таъсир қилди. Бир неча йиллар давомида ёзувчи импрессионистлар ва модернистлар чизган санъат асарларини сотиб олди. Асарлар орасида Таитидан олинган шиша эшик панелида чизилган импрессионист рассом Паул Гогеннинг *Eve in Paradise* (1898-1899) шоҳ асари ҳам мавжуд. Ж.Мейерснинг сўзларига кўра Гогеннинг асарлари рамзий “Тасвирлар уйғунликни, тинчликни, инсоният гуноҳлари тўкилгунгача бўлган жаннат поклигини тасвирлайди” [2].

С.Моэмнинг “Ой ва чақа” романи фожиали роман бўлиб, “рассомнинг тақдири, шахсий ҳаётининг тушунарсиз сирлари” тасвирлаган [3]. Кўплаб тадқиқотчиларнинг М.Злобина, Г.Ионис, В.Скороденко, Р.Колдер, Ж.Мейерс ва бошқаларининг фикрларига кўра асарнинг бош қаҳрамони Чарлз Стрикленд машҳур француз рассоми Паул Гоген (1848-1903) тимсоли асосида яратилади.

Моэм ҳаётга, импрессионистларнинг ҳаётининг фаолиятига қизиқарди. У “Хулоса” китобида қуйидагича ёзади: “... мен Полинезияга боришга қарор қилдим. У ерда болалигимни хотирлардим, ҳамда Паул Гоген ҳаётининг боғлиқ узоқ ўйлаб юрган асаримга материал тўпламоқчи эдим” [4]. Бундан ташқари Моэмда француз тасвирининг қизиқиш 1905

йилда Парижда ирланд рассоми Родерик О'Конор (1860-1940) билан мулоқот натижасида намоён бўлди [5]. О'Конор шахсан 1894 йилдан бери Паул Гогенни биларди.

Эжен Анри Паул Гоген (Eugene Henri Paul Gauguin) 1848 йил 7 июнда Парижда туғилган. У 17 ёшида савдогар кемага қўшилиб, узоқ сафарларни амалга оширади. 23 ёшида қисқа муддатли, аммо омадли биржа савдогари сифатида ишбилармон ҳаётни бошлайди. Келгуси ўн йил ичида Гогеннинг жамиятдаги мавқеи янада улкан муваффақиятли бўлди: Парижнинг чеккасида шинам уйи бор эди, сеvimли рафикаси 5 та зурриёдини дунёга келтирди, молиявий муваффақияти эса импрессионистларнинг суратларини сотиб олиш имконини берди. Гоген Камила Писсаррони (1830-1903) бир неча дарсларини ҳисобга олмаганда, тўлиқ рассомлик таълимини олмади. 1882 йилда фонд биржасидаги инкироз Гогенни муҳим қарорга келтиради. У ўзини рассомликка бағишлаш учун тижорат ишларини йиғиштирди. Натижада қашшоқликка ва оиласини бузилишига сабаб бўлади. 1891 йилнинг бошларида Таити оролларига сайёҳат қилиш учун ўз санъат асарларини аукционга қўяди. Касаллик ва қашшоқлик Гогенни 1893 йилда Парижга қайтишга мажбур қилди. Икки йил ўтиб, у яна Таитига келди. Рассомнинг Таитига иккинчи бор қайтиши декоратив фриз композицияларда ўз аксини топган. Улар орасида “*Қаердан биз?, Ким биз?, Қаерга кетяпмиз?*” (1898) асари инсон ҳаётининг дебوحаси ҳисобланади. 1898 йилда умуман яшаш жойидан бутунлай маҳрум бўлган, тушкунликка тушган Гоген ўзига суиқасд қилишга уриниб кўрди. 1901 йилда Доминик оролига кўчиб ўтди. Паул Гоген 1903 йил 8 майда касал ва ёлғиз ҳолда ҳалок бўлади. Рассом ҳаётининг кўп қисмини қашшоқлик, тушкунлик ва касалликда ўтказди, шон-шараф эса фақат ўлимидан кейин 1906 йилда Парижда 200 дан ортиқ шоҳ асарларини намойишидан сўнг келди. XX аср рассомларига Паул Гогеннинг асарлари аҳамиятли эканлигига шубҳа йўқ.

Моэмнинг “Ой ва чақа” романи бош қаҳрамони билан Гогеннинг ўхшаш тақдири бор. У сингари Чарлз Стрикленд ҳам ўзини бутунлай ижодга бағишлаш учун оиласини, биржадаги ишини ташлаб Таитига жўнайди. Стрикленд болалигида ҳатто расм чизишни орзу қиларди, лекин кейинчалик оиласини боқиш мақсадида иллюзия ва истакларидан воз кечади. У рассом бўлиш истагини шундай изоҳлайди: “Сизга мен расм чизишим керак деб айтяпман. Мен бошқача йўл тута олмайман. Агар одам дарёга тушиб кетгудай бўлса, яхши ёки ёмон сузишидан қатъи назар, сув қаъридан қутулмоғи шарт, акс ҳолда, дарёга ғарқ бўлади” [7]. Яратиш истаги Стрикленд учун ҳаёт ва мамот бўлиб қолганди. У умрининг сўнгги йилларини Таитида ўтказди. Ўлимидан сўнг у ҳақида журналдаги чоп этилган мақола атрофдагиларни унинг ижодига қизиқишига туртки бўлди. “Стрикленд вафотининг тўрт йиллиги арафасида Морис Гюренинг «Меркюр ле Франс»да эълон қилинган мақоласи бу рассомни унутилиб кетишидан сақлаб қолди” [7]. Паул Гогеннинг таржимаи ҳолидан фойдаланиб, Моэм рассомнинг шахсиятини ўрганади, ўқувчига мукамал ижодкорни, рухий эркинлик, ҳиссиёт учун моддий нарсаларни эътиборсиз қолдиришга қодир инсонни тасвирлайди. Асарнинг бош қаҳрамони Стрикленд билан шахсан таниш бўлган, муаллиф томонидан сўзлаб берувчи ёш ёзувчи шундай дейди: “Санъатдаги энг муҳим нарса деб ижодкор шахсиятини тушунаман, агар у оригинал бўлса, барча нуқсонларини кечиришга тайёрман” [7].

Шундай қилиб, ҳар иккала ижодкорнинг санъатда хизмати буюк, Стрикленд худди Гоген каби ҳақиқий ҳаёт маъносини англайди. Бироқ Чарлз Стрикленднинг образи Паул Гогеннинг шахсияти билан аниқланиб бўлмайди. Ёзувчи романи ёзишда рассом импрессионист биографиясини тасвирлашни мақсад қилиб қўймайди. Моэм рассомнинг шахсияти санъатда намоён бўлишини биларди. Стрикленд тарки дунё қилиб, тўлиқ эркинликка эришади. Унинг шахсий ижоди Таити оролларида тўлиқ ёритилиб берилади. Айнан ўша ерда у ўзининг шоҳ асарини яратади.

Бундай хизмат қиладиган санъат умумий мажбуриятни, юқори ички ишни талаб қилади: “Гўзаллик ғаройиб ва ҳар кимга ҳам насиб этавермайдиган, санъаткор аҳли оғир рухий изтироблар туфайлигина дунёга келтирадиган ноёб ҳодиса. У кашф қилингандан кейин ҳам ҳамманинг тиши унга ўтавермайди. Гўзаллик санъаткор бизга чалиб берадиган куй. Юрагимизда бу куй акс-садо бериши учун одамга билим, ҳиссиёт, фантазия керак” [7].

Шундай гўзалликни биз Паул Гогеннинг чизган асарларида ҳам кўришимиз мумкин. Шу ўринда, Стрикленднинг асари ва унинг ҳаётдаги ҳаққоний прототиби (андозаси)ни баъзи бир белгиларни айтиш жоиз. Шундай қилиб, Ж.Мейерснинг кузатувида кўра Паул Гогеннинг *Nevermore (1897)* суратидаги қахрамон романдаги Бланшнинг сурати билан ўхшашликларга эга [2]: “Расмда диванда ётган аёл тасвирланган, унинг бир қўли боши остида, иккинчи қўли эса танаси бўйлаб бамайлихотир чўзилган. Бир тиззаси сал букилган, бошқаси эса чўзилиб юборилган ҳолда акс эттирилган эди” [7]. Яна бир мисолда туғилгандан то ўлимгача бўлган ҳолатни Стрикленд уйининг деворидаги расм Паул Гогеннинг “*Қаердан биз?, Ким биз?, Қаерга кетялмиз?*” (1898) асарига ўхшатади. Биз асарда қуйидагиларни кўришимиз мумкин. Бу тўғрида асарда номаълум шахс томонидан шундай ифодаланади: “Буни айтиб бериш қийин. Сизга қандай тушунтирсам бўларкин, ҳаммаси жуда ғалати ва ғаройиб эди, худди оламнинг бошланишини, жаннатни, Одам Ато ва Момо Ҳаво кўргандай тасвирланган эди. Хоҳ эркак, хоҳ аёл бўлсин, умуман, инсон танаси гўзаллигига мадҳия, улуғвор ва лоқайд, мафтункор ва шафқатсиз табиат гимни эди. Расмда тасвирланган маконнинг кенглиги, вақтнинг тугамаслигини ҳис этишдан юрак ларзага келарди” [7].

Сомерсет Моэмнинг “Ой ва сариқ чақа” романи қахрамони ва унинг ҳақиқий прототиби ўртасидаги фарқлар ва ўхшашликларни кўрсатади. Унинг яратган образи Чарлз Стрикленд “ихтиёрсиз даҳо” қиёфаси ўз ижодида ўзини ифода этишнинг иложи йўқлиги, ўлимга тик қарайдиган образда тасвирланган. Паул Гогенни ҳам шундай тассавур этишимиз мумкин.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ионкис Г.Э. Уильям Сомерсет Моэм: эссе, очерки. -М., 1991. -С.7-25
2. Ковалева Э. Живопись. Импрессионизм (электрон). <http://www.bibliotekar.ru/isk/20.htm>
3. Моэм У.С. “Ой ва сариқ чақа”.Р. Иноғомов тар.-Т.:2012.-Б.236
4. Моэм У.С. Подводя итоги / Уильям Сомерсет Моэм; пер. с англ. М. Лорие. – М.: Высшая школа, 1991. – 559 с.
5. Седова Е.С. Место романа С. Моэма «Театр» в «трилогии о творцах искусства» /Е.С. Седова // Шадринские чтения: материалы II межрегион. науч.-практ. конф. Литературоведение. Культурология. – Шадринск: ПО «Исеть», 2006. – С. 82-84.
6. Скороденко В. Сомерсет Моэм / В. Скороденко // Моэм С. Узорный покров; Острие бритвы: романы. – М., 1991 (электрон). http://www1.lib.ru/INPROZ/MOEM/moem0_1.txt
7. Meyers J. Somerset Maugham: a life / Jeffrey Meyers. – New York: Knopf, 2004. – 432 pp.

ЎУК: 82-94+929.731

“ИНГЛИЗЗАБОН АДАБИЁТДА АМИР ТЕМУР СИЙМОСИ” ИЛМИЙ ТАДҚИҚОТИНИНГ ДОЛЗАРБЛИГИ ҲАҚИДА

М.К. Якубов, таянч докторант, Урганч давлат университети, Урганч

Аннотация. Ушбу мақолада “Инглиззабон адабиётда Амир Темур сиймоси” илмий тадқиқотнинг долзарблиги ва аҳамияти ҳақида сўз юритилган.

Калит сўзлар: Амир Темур, инглиззабон адабиёти, сиймо, фожеа, адабиётишунослик

Аннотация. В данной статье речь идет о важности и особенностях научной работы под названием «Образ Эмира Темура в англоязычной литературе»

Ключевые слова: Эмир Темур, англоязычная литература, образ, трагедия, литературоведение

Abstract: The author of the article speaks about the importance of the scientific research named “The personality of Amir Temur in English-speaking literature”

Key words: Timur the Great, English-speaking literature, personality, tragedy, literary criticism

Буюк давлат арбоби, саркарда Амир Темур ҳақида нафақат ўзимизда, балки жаҳондаги турли мамлакатларда унинг ҳаёти ва фаолиятига бағишланган юзлаб асарлар яратилган. Шу аснода хорижда яратилган бадий маҳсулотни тўлалигича, айниқса, Соҳибқирон сиймоси бадий талқини даражасини илмий урганиш ва холис баҳолаш муҳим аҳамият ва долзарблик касб этади. Зеро, давлатимизнинг Биринчи Президенти И.Каримов 1996 йилдаёқ Амир Темур таваллудининг 660-йиллигига бағишланган халқаро конференцияда Соҳибқирон ҳақидаги

нотўғри, ғайриилмий қарашларга танқидий баҳо бериб, “Амир Темурга нисбатан тарихий адолатни қарор топтириш бугунги темуршуносликнинг муҳим вазифаларидан биридир” [1], деб таъкидлаган эди. Бу фикрлар адабий темуршунослик учун ҳам дастуриламал бўлиб хизмат қилмоқда.

Соҳибқирон Амир Темур образининг англиззабон адабиёт фонидаги бадий талқинни ҳам атрофлича ўрганиш, унинг образига шу адабиётда шаклланган муносабатни белгилаш зарур илмий аҳамиятга эга. Инглиз адабиётида Амир Темур сиймоси Уйғониш давридаёқ бош қаҳрамон даражасига кўтарилган. Уильям Шекспирнинг устози Кристофор Марлонинг икки қисм ўн кўринишдан иборат “Tamburlaine the Great” – “Буюк Амир Темур” трагедияси бунинг ёрқин мисолидир. Бу драмада инглиз шоирининг кечинмалари ва Амир Темур афсонаси яхлит тарзда берилган. Бош қаҳрамони Амир Темур бўлган Кристофор Марлонинг трагедияси таъсирида Европа ва Американинг қатор ижодкорлари яратган асарларда ҳам буюк бобомиз сиймоси салбий кўриниш олди. Бу салбийлик сифати Ғарб муаллифларининг бодан ортиқ асарларида ўз аксини топди. Шунинг учун ҳам жаҳон адабиётидаги шу жумладан, англиззабон адабиётдаги Амир Темур мавзусига оид асарларни илмий таҳлил этиш, Соҳибқирон образининг яратилиш тамойилларини, улардаги ютуқ ва камчиликларни тарихий ҳақиқатга муқоясан ўрганиб, тегишли илмий хулосалар чиқариш ҳозирги адабиётшуносликнинг муҳим вазифаларидан бири бўлиб қолмоқда. Илмий тарихда - илмий темуршуносликда бу бўйича қатор тадқиқотлар яратилган бўлганига қарамай, адабиётшунослик аспектидаги темуршуносликда “Инглиззабон адабиётда Амир Темур сиймоси” мавзуси бирор махсус тадқиқотнинг объекти бўлган эмас.

Республикамызда тарихий илмий темуршунослик йўналишида талай ишлар қилинган. Бунга мисол қилиб М.Е.Массон, И.И.Умняков, И.М.Мўминов, Я.Ғ.Ғуломов, Б.Ахмедов, А.Ўринбоев, А.Ахмедов, Э.В.Ртвеладзе, А.Х.Саидов, Ш.М.Ўлжаева ва бошқаларнинг монографиялари, номзодлик ва докторлик илмий даражаларини олиш учун ёзилган диссертациялари, рисола ва мақолаларини келтириш мумкин. Бу, биринчидан, мамлакатимизда тарихий темуршунослик кенг миқёсда олиб борилганидан далолат берса, иккинчидан, адабий темуршунослик бу жабҳада ундан сезиларли даражада орқада қолаётганини билдиради. Мамлакатимизда қиёсий адабиётшунослик ва таржимашуносликнинг ривожланиши билан инглиз-ўзбек адабий алоқаларининг турли масалалари юртимиз филолог-олимларининг докторлик ва номзодлик диссертацияларида ўрганилган [2-9], алоҳида илмий мақолалар чоп этилган. Фақатгина Ҳ.Кароматовнинг номзодлик диссертациясида бизнинг тадқиқотга яқин мавзу қисман кўриб чиқилган [10].

Республикамыз таниқли адибларининг айрим илмий бади ва китобларида Ғарб адабиётида Амир Темур сиймоси яратилган асарлар қисман таҳлил қилинган. Бунга Муҳаммад Али, Пиримқул Қодиров, Ҳаким Сатторий ва бошқаларнинг асарларини келтириш лозим [11]. Бироқ бизнинг тадқиқотда кўтарилган мавзу шу пайтгача махсус илмий тадқиқотнинг объекти бўлган эмас.

Илмий тадқиқотимиз мавзуси адабиётшунослик соҳасидаги мамлакатимизда олиб борилаётган устувор илмий тадқиқотлар йўналишига мос келади. Буюк давлат арбоби, саркарда Амир Темур ҳақида хорижда яратилган бадий маҳсулотни тўлалигича, айниқса, унинг сиймоси бадий талқини даражасини илмий ўрганиш ва холис баҳолаш муҳим аҳамият касб этади.

Инглиззабон адабиётдаги Амир Темур мавзусига оид асарларни илмий таҳлил этиш, Соҳибқирон образининг яратилиш тамойилларини, улардаги ютуқ ва камчиликларни тарихий ҳақиқатга муқоясан ўрганиб, тегишли илмий хулосалар чиқаришга бағишланганлиги учун унинг натижалари давлат илмий тадқиқот ишларини бажарилишига хизмат қилади ҳамда Урганч давлат университети илмий-тадқиқот ишлари режаси доирасида амалга оширилади.

Тадқиқотнинг асосий мақсади Амир Темур образининг англиззабон адабиётга кириб бориш тадрижини кузатиб, адабиётда бадий шакллантирилган Амир Темур образини илмий-адабий-танқидий нуқтаи назардан ўрганиш ҳамда бу борадаги ютуқ ва камчиликларни умумлаштиришдан иборат.

Бу қуйидаги вазифаларни ўз ичига олади:

- Бадий адабиётда Амир Темур образи яратилишининг ибтидоси, тадрижи ва ривожини ўрганиш;

- Инглиззабон адабиётда Амир Темур образи талқинини ўрганиш;
- Инглиззабон темурномалар ҳақидаги хорижий илмий жамоатчилиги билдирган фикрларни танқидий таҳлил қилиш;
- инглиз адабиётининг етакчилик мавқеини ҳисобга олган ҳолда, унинг инглиз, америка ва бошқа адабиётлар вакиллари ижодига кўрсатган таъсирини аниқлаш;
- Инглиззабон адабиётда Амир Темур шахсига нисбатан шаклланган ва давом этиб келаётган салбий ва ижобий тасаввурлар ҳақида объектив хулосалар чиқариш.

Тадқиқотнинг манбаини инглиз тилида ижод қилувчи адибларнинг Амир Темурга бағишланган насрий ва назмий асарларининг аслиятлари ҳамда уларнинг русча, ўзбекча таржималари ташкил этади.

Тадқиқотда инглиззабон адабиётларда Амир Темур сиймосининг талқин этилиши ва улардаги ўзига хослик ва муштаракликлар тадқиқ қилинади ҳамда тегишли назарий хулосалар чиқарилади. Тадқиқот адабий алоқалар ва қиёсий адабиётшунослик фанининг сўнгги ютуқларига таяниб амалга оширилади. Шу мавзудаги тадқиқотнинг ўзбек адабиётшунослигида илк марта амалга оширилаётгани ушбу изланишнинг илмий янгилигини белгиловчи омилдир.

Турли даврларда Амир Темур ҳақида яратилган асарлар орасида тарих ҳақиқатини бузиб талқин қилинганлари, қай бири ҳаёт ҳақиқатига монанд-у қайсида англашилмовчиликлар, уйдирмалар, сохта гаплар борлигини биз бу изланишимиз орқали очишга ва аниқ далиллар билан исботлаб беришга ҳамда Соҳибқирон сиймоси ҳақида ҳаққоний хулосалар чиқаришга ҳаракат қиламиз.

ҲОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Каримов И. Амир Темур ҳақида сўз. – Т.: Ўзбекистон, 1996. – Б.49.
2. Н. Отажонов. Бобурнома жаҳон адабий жараёнида. Қиёсий типологик таҳлил. Фил.ф.д. илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация автореферати. - Т.,1994;
3. Д.Гулямова. Драматургия Шекспира на узбекском языке. Автореф. дисс. кан. филол. н. - Т., 1971;
4. К.Рафиков. Узбекская литература в зарубежном литературоведении Автореф. дисс. канд. филол. н. - Т., 1981;
5. Арибджанов А. Проблема передачи стиля и характера оригинала в художественном переводе. Автореф. дисс. канд. филол. наук. -Т., 1980;
6. Ғ.Хамраев. Хемингуэй асарларида образларнинг берилиши. Автореф. дисс. канд. филол. н. -Т., 1983;
7. Турсунов А. Воссоздание характера в художественном переводе. Автореф. дисс. канд. филол. наук. -Т., 1988;
8. К.Кароматова. «Ромео и Джульетта» В.Шекспира в переводе на узбекский язык. Автореферат дисс. канд. филол. н. - Т., 1992;
9. С.Акобирова. Американская литература и Восток. Автореф. дисс. кан. филол. н. -Т., 2002 ва бошқалар.
10. Кароматов Х. Истоки, оригинал и узбекский перевод трагедии Кристофера Марло “Тамерлан Великий” Диссертация канд. фил.наук. –Т.,1990.
11. Али М. Амир Темур чамани. – Т.: Ўзбекистон НМИУ, 2006; Қодиров П. Амир Темур сиймоси. – Т.:Ўзбекистон НМИУ, 2007; Сатторий Ҳ. Олтин силсила. – Т.: Шарқ НМАК, 2006.